МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

СІБРУК Анастасія Володимирівна

УДК 81’373.612(091):671.12(042.3)

СТРУКТУРА ТА СЕМАНТИКА НАЗВ ПРИКРАС
(на основі пам’яток XI–XIV ст.)

10.02.01 – українська мова

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Науковий керівник:
Межжеріна Ганна Валентинівна,
доктор філологічних наук, доцент

Київ – 2011

ЗМІСТ

ВСТУП…….....4

РОЗДІЛ І. Лексико-семантичне поле „назви прикрас” у писемних пам’ятках XI–XIV ст.: історія вивчення та принципи дослідження……..…….....12

1.1. Назви прикрас XI–XIV ст. як об’єкт дослідження……..12
1.2. Тематичні групи в структурній парадигмі лексико-семантичного поля...18
1.3. Проблема норми і стилю в аспекті лексичної варіантності.....31
1.4. Етимологічний аналіз – перший етап реконструкції семантики слова.....46
1.5. Діахронічний аспект семантичної структури слова.....54
Висновки……..……...70

РОЗДІЛ ІІ. Особливості структури і семантики ядерних конституентів лексико-семантичного поля „назви прикрас”……..72

2.1. Збірні іменники та іменники з загальним значенням „прикраса” в писемних пам’ятках XI–XIV ст.....73
2.2. Назви прикрас руки…….....88
2.3. Назви шийних прикрас..……...103
2.4. Назви нагрудних прикрас…….....121
2.5. Назви прикрас вуха..…….....129
2.6. Назви поясів та поясних прикрас……...134
Висновки.…….143

РОЗДІЛ ІІІ. Особливості структури і семантики периферійних конституентів лексико-семантичного поля „назви прикрас”..……147

3.1. Назви дорогоцінних металів……....147

3.2. Родові назви коштовного каміння….……...….....158

3.3. Назви дорогоцінного каміння..……162

3.4. Назви напівдорогоцінного каміння……...……..182

3.5. Назви прикрас органічного походження……...…….191

Висновки……..……201

ВИСНОВКИ.....204

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....209

1. Назви писемних пам’яток.....209

2. Словники.....214

3. Мови і діалекти.....218

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ……...222

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ……232

РЕЄСТР ДОСЛІДЖУВАНИХ НАЗВ ПРИКРАС…….…262

ВСТУП

Семантична реконструкція лексичних одиниць входить до актуальних завдань історичної лексикології української мови. У цьому аспекті особливе значення надається системному аналізу лексики, зафіксованої в писемних пам’ятках різних хронологічних періодів. Для всебічного вивчення історії української мови надзвичайно важлива реконструкція семантики давніх слів, уживаних в писемних пам’ятках, які були написані або перекладені (з грецької, сербської та інших мов) у Київської Русі. Ефективний шлях, за допомогою якого стає можливим різнобічний опис лексико-семантичної системи мови на конкретному історичному зрізі, – вивчення окремих лексико-семантичних і тематичних груп.

Актуальність дисертаційної роботи визначена необхідністю системного дослідження іменників на позначення *назв прикрас* – великого шару семантично об’єднаних лексичних одиниць, зафіксованих східнослов’янськими писемними пам’ятками XI–XIV ст.

Основні принципи аналізу лексико-семантичних і тематичних груп в історичному аспекті були розроблені у працях таких учених, як Г. О. Богатова, М. Я. Брицин, В’яч. Вс. Іванов, В. В. Колесов, Б. О. Ларін, А. С. Львов, В. В. Німчук, Л. М. Полюга, В. М. Топоров, О. М. Трубачов та ін. [29; 34; 86; 102; 116; 132; 166; 199; 264; 267], розвинуті і поглиблені в численних наукових розвідках, присвячених окремим лексичним об’єднанням XI–XIV ст.

Об’єктом уваги лінгвістів слугувала юридична, метеорологічна, дипломатична, військова, медична, предметно-побутова, соціально-етична, абстрактна лексика, назви тварин, металів, християнських споруд, родинних стосунків, продуктів харчування, промислів (Н. В. Адамчук, Н. В. Артикуца, Т. Л. Беркович, В. М. Бріцин, М. Я. Брицин, Л. В. Вялкіна, В. І. Гончаров, В. В. Іванов, В. М. Касьянова, З. Г. Козирєва, Г. М. Лукіна, Г. В. Межжеріна,

Г. М. Миронова, В. І. Невойт, І. М. Нечитайло, Г. Ф. Одинцов, Т. В. Олещук, Л. М. Полюга, Н. М. Полякова, О. В. Прискока, Б. М. Проценко, Ф. П. Сергєєв, Ф. П. Сороколєтов, О. М. Трубачов, Л. Ф. Фоміна, О. Р. Чмир, В. Т. Шевченко [3; 9; 27; 33; 35; 60; 67; 68; 86; 93; 100; 126–128; 130; 141; 142; 144; 153; 159–162; 175; 177; 199; 200; 207; 211; 227; 239; 265; 286; 300; 306]).

Семантика значної кількості лексем розглянута дослідниками у зв'язку із вивченням лексичного складу пам'яток певної жанрової та стильової приналежності. Так, значну увагу приділено особливостям функціонування лексем у Київському літописі (В. Ю. Франчук [288]), діловій українській писемності XIV–XVIII ст. (В. Й. Горобець, В. А. Передрієнко, М. М. Пещак [72; 184; 185; 186]), церковнослов'янських текстах (П. Г. Житецький, Л. П. Жуковська, Л. П. Гнатюк, О. І. Леута, Г. І. Лиса [65; 82; 83; 119; 121]).

Незважаючи на велику кількість наукових розвідок, присвячених лексико-семантичним і тематичним групам XI–XIV ст., комплексний аналіз іменників XI–XIV ст. на позначення прикрас не проводився. У лінгвістичних працях трапляються лише фрагментарні описи окремих іменників на позначення ювелірних прикрас, оздоб одягу або елементів інтер'єру (Ю. Д. Аксентон, Л. А. Булаховський, Г. В. Войтів, Т. В. Гамкрелідзе, В. В. Іванов, П. Ковалів, Г. М. Лукіна, А. С. Львов, В. В. Німчук, О. М. Трубачов, М. І. Чікало [5; 40; 56; 64; 86; 98; 127; 128; 130; 132; 166; 267; 298]). Досліджуючи семантику і особливості функціонування предметно-побутової лексики XI–XIV ст. (назви головних уборів, одягу, посуду, хутра тощо), Г. М. Лукіна приділяє увагу етимологічним витокам та основним лексичним значенням окремих назв прикрас і коштовного каміння. Водночас основний масив (близько 90 %) назв прикрас і коштовного каміння залишено поза розглядом. У деяких лінгвістичних працях у рамках назв прикрас проаналізовано лексеми *одежда, короуна, Uв#сло, тѣльникъ, крьстъ* тощо [56; 128; 130]. Проте ці найменування позначають предмети, які не стільки виконували художньо-естетичну функцію, скільки були ознакою соціального та майнового рівня особи. Попри те, що ці предмети зазвичай були оздоблені

різними коштовними матеріалами, вони не були власне прикрасами, мали інше призначення, виконували інші функції. Вважаємо, що лексеми на позначення таких предметів репрезентують тематичні групи „загальні назви одягу”, „назви головних уборів” або ж „назви атрибутів християнства” і не входять до складу лексико-семантичного поля „назви прикрас”.

Наша увага до назв прикрас зумовлена не тільки лінгвальними, а й екстралінгвальними чинниками. Писемні пам’ятки XI–XIV ст. містять чимало відомостей про окремі види прикрас тіла, елементи оздоблення одягу, храмові оздоби тощо. В археологічних, етнографічних та мистецтвознавчих працях (А. В. Арциховський, С. О. Висоцький, Хв. Вовк, Г. В. Врочинська, І. Є. Забєлін, Ю. Є. Кондаков, Г. Ф. Корзухіна, С. С. Лисенко, Г. С. Маслова, Б. М. Мозолевський, Т. М. Ніколаєва, П. С. Пеняк, Н. Л. Пушкарьова, Б. О. Рибаков, П. П. Толочко, І. Г. Шовкопляс [16; 17; 53; 54; 55; 58; 59; 84; 104; 105; 122; 139; 140; 155; 165; 182; 183; 212; 222; 258; 311]) неодноразово підкреслено, що саме на цей час припадає розквіт ювелірного мистецтва в Київській Русі, а якість продукції місцевих ремісників за складністю виробництва не поступалася якості коштовних речей, привезених з інших країн.

Для виявлення складу конституентів лексико-семантичного поля „назви прикрас” важливим є з’ясування сутності самого терміна *прикраса*. Прикраси – об’єкт дослідження різних галузей знань (археологія, мистецтвознавство, міфологія, фольклористика та ін.) [58, с.3; 165, с.105; СУМ, VII: 645]. Поняття *прикраса* є досить широким, а самі прикраси слугують об’єктом дослідження різних галузей знань (археологія, мистецтвознавство, міфологія, фольклористика та ін.). Багатоплановість дефініції цього терміна спричинила необхідність звуження меж дібраних лексичних одиниць. У дисертаційній роботі насамперед представлені іменники, які в східнослов’янських пам’ятках XI–XIV ст. позначали ювелірні вироби – прикраси (пальця, руки, шиї) та оздоби одягу (комірця, пояса тощо). Крім того, розглянуто назви дорогоцінних металів та коштовного каміння, з

яких виготовляли ювелірні прикраси. Проаналізовано також збірні іменники та іменники із загальним значенням „прикраса”, вжиті в писемних пам’ятках досліджуваного періоду для позначення певного *виду* оздоби або прикрас у цілому. Загальний обсяг дослідженого матеріалу – 120 лексичних одиниць (понад 4,5 тис. вживань). Варто зазначити, що характерною особливістю досліджуваних найменувань є розгалуджена варіантність, оскільки значний вплив на формування тогочасної літературної мови мали діалектні особливості живого мовлення та запозичені слова.

Дослідження лексики XI–XIV ст. пов’язане з цілим рядом таких складних і до сьогодні дискусійних питань, як мовна ситуація в Київській Русі і відбиття тогочасної мовної норми в писемних пам’ятках, витоки і періодизація української мови, варіантність і синкретична семантика давніх лексем, співвідношення питомих і церковнослов’янських елементів у текстах, стильова своєрідність писемних пам’яток та їх діалектна стратифікація використання термінів на позначення мови писемних пам’яток часів Київської Русі та ін. (Л. А. Булаховський, О. Горбач, Ю. О. Карпенко, А. Ю. Кримський, М. О. Максимович, В. В. Німчук, І. І. Огієнко, Г. П. Півторак, В. М. Русанівський, О. О. Шахматов, Ю. В. Шевельов та ін. [40; 70; 92; 114; 134; 167; 168; 173; 188–193; 217–220; 303–305]). Вважаємо за необхідне зауважити, що в дисертаційній роботі означення *східнослов’янський* вжито тільки в словосполученні *східнослов’янські писемні пам’ятки* і в жодному випадку не є назвою мови, якою спілкувалися за часів Київської Русі.

Мета дисертаційної роботи полягає в з’ясуванні походження, семантичної структури, жанрово-стильової диференціації та структурно-семантичних зв’язків іменників на позначення прикрас у східнослов’янських писемних пам’ятках XI–XIV ст.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких **завдань**:

• розглянути загальнотеоретичні засади вивчення лексичного складу писемних пам'яток часів Київської Русі – основного джерела дослідження української мови давніх періодів її формування;

• визначити кількісний склад лексико-семантичного поля „назви прикрас" у писемних пам'ятках східних слов'ян XI–XIV ст.;

• дослідити генезу, уточнити етимологію конституентів лексико-семантичного поля „назви прикрас", з'ясувати причини динамічних зрушень у межах аналізованого угруповання впродовж XI–XIV ст.;

• реконструювати семантичний обсяг, простежити історію розвитку значень досліджуваних лексем в XI–XIV ст., описати особливості сполучуваності, жанрово-стильової диференціації досліджуваних лексем;

• з'ясувати умови збереження або, навпаки, втрати цих лексем в українській та інших слов'янських мовах.

Об'єктом дослідження є іменники, вжиті у східнослов'янських писемних пам'ятках XI–XIV ст. на позначення різних видів прикрас.

Предмет дослідження – семантика та функціонування у східнослов'янських писемних пам'ятках XI–XIV ст. іменників на позначення назв прикрас.

Основним джерелом матеріалу слугують оригінальні, створені в Київській Русі, писемні пам'ятки XI–XIV ст., а також зроблені в Київській Русі переклади. Матеріал охоплює різноманітні в жанровому відношенні тексти – літописи, сказання, повісті, житія, патерики, прологи, грамоти тощо. Додатковим джерелом матеріалу є історичні словники: „Материалы для словаря древнерусского языка" І. І. Срезневського, „Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)" (незакінчене видання), „Словарь русского языка XI–XVII вв." (видання триває), „Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.", „Словник української мови XVI – першої половини XVII століття" за ред. Д. Г. Гринчишина. Для встановлення генези і динаміки семантики лексем залучені матеріали етимологічних словників („Етимологічний словник української мови" за ред. О. С. Мельничука, „Этимологический словарь

славянских языков” за ред. О. М. Трубачова, етимологічні словники російської мови О. Г. Преображенського, М. Фасмера, П. Я. Черних, „Этымалагічны слоўнік беларускай мовы” за ред. Г. А. Цихун), а також тлумачних, діалектних та, принагідно, словників інших типів, переважно в межах слов’янської лексикографії.

Методи дослідження. Для розв’язання визначених завдань у дисертаційному дослідженні використані такі методи: *описовий*, *порівняльно-історичний* і *зіставний* з елементами зовнішньої та внутрішньої реконструкції (для уточнення походження лексичних одиниць, виявлення відмінностей у семантичному розвитку слів), *структурний* із застосуванням методики компонентного аналізу (для реконструкції семантичної структури досліджуваних іменників), елементи статистичного аналізу.

Наукова новизна дослідження. Дисертаційна праця є першим системним комплексним дослідженням іменників, які в східнослов’янських писемних пам’ятках XI–XIV ст. уживалися на позначення прикрас. Лексико-семантичний аналіз слів на позначення ювелірних прикрас і оздоб одягу, зафіксованих у пам’ятках XI–XIV ст., здійснено в семасіологічному, генетичному, функціональному аспектах. Уперше на основі текстових і словникових джерел визначено максимально повний корпус лексико-семантичного поля „назви прикрас”. Досліджено походження, уточнено етимологію конституентів лексико-семантичного поля давніх іменників. Послідовно реконструйовано семантичну структуру, з’ясовано шляхи семантичного розвитку номінацій на позначення прикрас. Проведено корекцію словникових дефініцій лексем. Виявлено структурну організацію вказаного лексичного об’єднання на хронологічному зрізі XI–XIV ст., досліджено структурно-семантичні зв’язки, з’ясовано причини динамічних зрушень у межах аналізованого угруповання. З’ясовано долю цих лексем у *сучасній* українській та інших слов’янських мовах.

Теоретичне значення праці полягає в тому, що комплексний лексико-семантичний аналіз назв прикрас розширює наукові уявлення про характер і

закономірності формування словникового складу української, а також інших мов, насамперед слов'янських. Матеріали дослідження можуть бути використані під час розробки таких теоретичних питань історичної лексикології, як структурно-системні відношення всередині лексико-семантичних об'єднань, особливості семантичної структури лексичних одиниць на давніх хронологічних зрізах тощо, а також питань мистецького, історичного, культорологічного характеру.

Практичне значення дослідження визначене можливістю використання його результатів при викладанні курсів лексикології, семасіології, етнолінгвістики, українознавства, історії української мови, у лексикографічній практиці, зокрема з укладання історичних словників української та інших східнослов'янських мов.

Особистий внесок здобувача полягає в тому, що за характером виконання дисертація є цілком самостійним дослідженням, її результати отримані безпосередньо дисертанткою.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації затверджена на засіданні вченої ради Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету від 14 лютого 2008 року, протокол № 4. Тема дисертаційного дослідження уточнена на засіданні наукової координаційної ради „Українська мова" Національної академії наук України (протокол №307/1619 від 25 грудня 2008 року). Дисертація пов'язана із загальною науковою темою кафедри українознавства Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету „Лінгвістичне дослідження і лексикографічний опис термінології документознавства та інформаційної діяльності" (№ 29/12.01.01).

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати праці оприлюднені протягом 2008–2010 років у доповідях на 10 наукових і науково-практичних конференціях: XVII, XVIII, XIX Міжнародній науковій конференції ім. проф. Сергія Бураго „Мова і культура" (Київ, 2008; 2009; 2010); Міжнародній науковій конференції „Мовно-культурна комунікація в

сучасному соціумі” (Київ, 2008); X Міжнародній науковій конференції „Семантика мови і тексту” (Івано-Франківськ, 2009); Всеукраїнській науковій конференції за участю молодих учених „Етнічні мовно-культурні моделі світу в контексті українського перекладознавства: до 90-річчя Миколи Лукаша” (Київ, 2009); Всеукраїнській науково-практичній конференції „Сучасна україністика: наукові парадигми мови, літератури і документознавства” (Київ, 2009); III Міжнародній науковій конференції „Мова, культура і соціум у гуманітарній парадигмі” (Кам’янець-Подільський, 2009); Міжнародній науковій конференції „Думка й слово: традиції О. Потебні й сучасна філологічна наука (до 175-річчя О. Потебні)” (Київ, 2010); III Міжнародній науковій конференції „Лінгвалізація світу” (Черкаси, 2010).

Публікації. Теоретичні та практичні результати дисертації викладено в 9 одноосібних статтях, опублікованих у виданнях, затверджених ВАК України як фахові.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів з висновками, висновків, списків використаної літератури (328 позицій), використаних джерел (132 писемні пам’ятки XI–XIV ст.), словників (51 словник), реєстру досліджуваних назв прикрас (120 слів). Загальний обсяг роботи – 266 с., із них основного тексту – 205 с.

РОЗДІЛ І
ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ „НАЗВИ ПРИКРАС” У ПИСЕМНИХ ПАМ’ЯТКАХ XI–XIV СТ.: ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ТА ПРИНЦИПИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Назви прикрас XI–XIV ст. як об’єкт дослідження

Етимологія, семантика та варіанти написання іменників, ужитих у східнослов’янських пам’ятках XI–XIV ст. на позначення прикрас, недостатньо відображені у лінгвістичній літературі. У наукових розвідках частково висвітлені лише окремі аспекти вивчення лексем та тематичних або лексико-семантичних груп слів, що зафіксовані в писемних текстах XI–XIV ст. на позначення ювелірних прикрас, оздоб одягу або елементів інтер’єру (Ю. Д. Аксентон, Л. А. Булаховський, Г. В. Войтів, Т. В. Гамкрелідзе, В. В. Іванов, П. Ковалів, Г. М. Лукіна, А. С. Львов, В. В. Німчук, О. М. Трубачов, М. І. Чікало та ін. [5; 40; 56; 64; 86; 98; 127; 128; 130; 132; 166; 267; 298]).

У монографії В. В. Німчука „Давньоруська спадщина в лексиці української мови” стисло подано етимологію іменників *злато, сребро, железо, камень, магнитъ*, а також *кльцє* [166, с.138–142, 348]. Л. А. Булаховський, досліджуючи процеси деетимологізації в російській мові, використав слово *кольцо* для ілюстрування явища деетимологізації східнослов’янських лексем [40]. П. Ковалів у праці „Лексичний фонд літературної мови Київського періоду X–XIV ст.”, де висвітлено історію становлення та етимологічні витоки окремих германських та грецьких запозичень, розглядає найменування, вжиті у пам’ятках X–XIV ст. зі значенням „дорогоцінне каміння” (*акинфъ, алмазъ, змарагдъ, сапфиронъ*) [98]. Етимологія та семантика лексеми *злато* розглянуті в науковій розвідці О. П. Непокупного „Очерки по сравнительной семасиологии германских, балтийских и славянских языков” [179, с.14–38]. Походження іменника

золото досліджено і в книзі Т. В. Гамкрелідзе та В. В. Іванова „Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры” [64, с.709–713]. У розвідці В. В. Іванова „История славянских и балканских названий металлов” проаналізовано етимологію іменників *серебро* та *золото* [86]. Стаття О. М. Трубачова „Серебро” відображає історію слова *сребро*, його етимологічні витоки та семантичні перетворення [268, с.95–102]. У праці О. М. Трубачова „Ремесленная терминология в славянских языках” подано етимолого-семантичний аналіз найменування *кузнь*, знайдене в текстах XI–XIV ст. як збірне позначення золотих та срібних ювелірних прикрас [267, с.323–325]. Аналіз назв окремих дорогоцінних металів з акцентом на їхню історію здійснений у дослідженні М. І. Чікало „Назви кольорів у пам’ятках XIV–XVIII ст.” [298]. Етимологічний та лексико-семантичний аналіз іменників *бисьръ* і *камень* представлений у роботі А. С. Львова „Очерки по лексике памятников старославянской письменности” [132].

У статтях „Названия одежды в древнерусском языке XI–XIV вв.” та „О признаках отдельных групп и подгрупп древнерусской лексики” Г. М. Лукіна аналізує семантику лексеми *поясъ* [128; 129]. В іншій статті цієї ж дослідниці описано етимологію та семантичний розвиток іменників *акинфъ, лигоурионъ* [127]. Г. М. Лукіна в монографії „Предметно-бытовая лексика древнерусского языка” розглянула етимологію й семантику окремих видів ювелірних прикрас (*гривьна, серьга*) та деяких назв коштовного каміння (*акинфъ, сапфиръ*), проте значна частина назв прикрас залишена поза увагою дослідниці [130].

У дисертації Г. В. Войтів „Назви одягу в пам’ятках української мови XIV–XVIII ст.” виокремлена і розглянута лексико-семантична група „назви прикрас”. У своїй праці Г. В. Войтів пропонує поділяти назви прикрас на дві групи: назви особистих прикрас людини, які слугують доповненням до ансамблю одягу, і назви прикрас, які одночасно виконують утилітарну

функцію [56]. Дослідниця подала етимологію та простежила з XIV до XVIII ст. розвиток семантики окремих назв прикрас руки, шиї, вуха.

Вважаємо невиправданим те, що в окремих працях (Г. М. Лукіна, Г. В. Войтів) до назв прикрас відносять лексеми на кшталт *одежда, короуна, крьстъ*. Звертаємо увагу на те, що лексичні групи, які охоплюють загальні назви одягу (*одежа, одежда, одѣвало*), назви головних уборів (*вѣньць, короуна, паталь, петала, петаль, Ив#зени~, Ив#сло*) та назви атрибутів християнства (*крьстъ, хрьстъ, хрьстьцъ, тѣльникъ*) у нашому дослідженні не розглянуті, оскільки ці предмети не стільки виконували художньо-естетичну функцію, скільки були ознакою соціального та майнового стану особи. Ці ужиткові речі були оздоблені коштовними матеріалами, проте не були власне прикрасами, мали інше призначення, виконували інші функції, тому належать до інших лексико-семантичних об’єднань.

У лінгвістичних роботах розглянуто лише незначну частку слів із тематичного угруповання „назви прикрас”. Оскільки на сьогодні лінгвістами здійснений тільки побіжний аналіз окремих найменувань, ужитих у східнослов’янських писемних пам’ятках XI–XIV ст. із загальним значенням „прикраса”, актуальним є вивчення всієї сукупності іменників, які належать до лексико-семантичного поля „назви прикрас”, ґрунтовний аналіз їхньої історії, етимології та семантики. Це дослідження допоможе простежити історію розвитку української мови та культури, оскільки, „історичний досвід людства доводить, що найкраще утвердження й розвиток мови може забезпечити як її носій лише нація” [253, с.54].

Для опису іменників, зафіксованих у східнослов’янських пам’ятках XI–XIV ст., окрім лінгвістичного, словникового та текстового матеріалів, важливим джерелом інформації є археологічні, етнографічні та мистецтвознавчі розвідки. Ці матеріали дозволяють стверджувати, що досліджуваний період був часом розквіту ювелірного мистецтва в Київській Русі. Запровадження християнства на Русі сприяло розвиткові прикладного мистецтва. За цих умов посилився вплив світових культур на культуру

Київської Русі. За спостереженням Б. О. Рибакова, прикраси виробляли переважно місцеві ремісники, проте частину оздоб завозили з різних країн, окрім того, майстри нерідко використовували дорогоцінні метали та коштовне каміння [222]. Розглядаючи історію української культури, П.П. Толочко детально проаналізував етапи становлення культурного розвитку в епоху Київської Русі [259], відзначивши, що в Київській Русі якість продукції була досить високою, і за складністю вона не поступалася виробництву Візантії, країн Сходу та Заходу [90, с.923].

Відомості про основні види прикрас доби Київської Русі наведені в археологічних, етнографічних та мистецтвознавчих працях Ю. Д. Аксентона, А. В. Арциховського, С. О. Висоцького, Хв. Вовка, Г. В. Врочинської, О. М. Гальченко, Н. В. Єніосової, І. Є. Забєліна, Б. О. Колчина, Ю. Є. Кондакова, Г. Ф. Корзухіної, С. С. Лисенка, О. Б. Мазурова, Г. С. Маслової, Б. М. Мозолевського, Т. М. Ніколаєвої, П. С. Пеняка, М. Д. Полубояринової, Н. Л. Пушкарьової, Б. О. Рибакова, З. М. Сергєєвої, П. П. Толочка, О. С. Федорчук, І. Г. Шовкопляса, Я. М. Щапова та ін. [4; 5; 16; 17; 53–55; 58; 59; 63; 78; 84; 103–105; 122; 133; 139; 140; 155; 165; 182; 183; 198; 212; 222; 223; 228; 258–260; 277; 278; 311; 313]. Археологічне дослідження Ю. Д. Аксентона „"Дорогие камни" в культуре Древней Руси (по памятникам прикладного искусства и литературы XI–XV вв.)” подає назви дорогоцінного каміння. У цій роботі проаналізовано близько тридцяти найменувань із загальним значенням „дорогоцінне каміння” [4; 5].

Історія та характерні риси давніх мініатюр висвітлені в працях А. В. Арциховського „Курганы вятичей” та „Древнерусские миниатюры как исторический источник” [16; 17]. Б. О. Рибаков описав усі види міських та сільських ремесел, зокрема технологію виробництва металевих прикрас, приділив увагу символіці зображень на прикрасах [222; 223].

Аналізуючи скарби, знайдені на території Київської Русі, Г. Ф. Корзухіна в книзі „Русские клады IX–XIII вв.” наголошує, що серед знахідок досліджуваного періоду є витончені ювелірні вироби, прикрашені

різнокольоровою емаллю, візерунками, дрібною зерню, перлами та дорогоцінним камінням, і описує основні їх види, хронологічні групи, територіальні відмінності та особливості виробництва й орнаментації, а також зупиняє увагу на способах їх носіння [105, с.5]. Г. С. Маслова в роботі „Народные одежды русских, украинцев и белорусов” провела детальний аналіз іменників XIX–XX ст. *монисто* та *ожерелие*, описала синонімічні зв’язки цих найменувань [140, с.730–739].

Археологічне дослідження прикрас церковних приміщень здійснили українські учені С. О. Висоцький, І. Г. Шовкопляс [14; 53; 54; 311]. Опис оздоблення церковних споруд є також у монографії Я. М. Щапова „Княжеские уставы и церковь в Древней Руси” [313]. У науковій розвідці Н. Л. Пушкарьової „Женщины Древней Руси” змальовано елементи жіночого одягу та окремих прикрас з XI до XIV ст. [212]. В етнографічних роботах Хв. Вовка та Т. В. Ніколаєвої подано опис та простежено історію виникнення таких елементів оздоб, як *пояс, намисто* та ін. [55; 165; 270]. О. М. Гальченко описала елементи оздоблення східнослов’янських рукописних книг та стародруків в Україні [63]. Праця І. Є. Забєліна „Домашний быт русских царей” містить опис елементів оздоблення царських та княжих палат [84].

У науковій літературі засвідчено сталий дослідницький інтерес фахівців археологічного та мистецького напрямів до цього традиційного виду народного мистецтва. Варто зазначити, що археологічні матеріали містять відомості про прикраси різних верств населення і територіальної належності. Оскільки в східнослов’янських писемних пам’ятках XI–XIV ст., що є матеріалом цього дослідження, переважно змальовано побут вищих верств населення, вимушено обмежуємося вивченням назв лише прикрас, які належали князям або їх найближчому оточенню.

Для аналізу слів – складників лексико-семантичного поля „назви прикрас” важливим є питання визначення власне терміна *прикраса*. За „Словником української мови”, „*прикраса* – те, що оздоблює або служить для оздоблення чого-небудь; оздоба” [СУМ, VII: 645]. *Прикраса* у вузькому сенсі

– це яскраве та художньо виразне доповнення до одягу [165, с.105]. Г. В. Врочинська пропонує таке трактування: „*Прикраси* – своєрідний вид народного мистецтва, в якому вироби з різних за характером матеріалів об'єднувалися спільним функціональним призначенням" [58, с.3]. Отже, *прикраса* – це мистецький виріб, який виконує декоративну роль в ансамблі вбрання або помешкання і набуває глибокого змісту та значення в процесі історичного розвитку. Добираючи матеріал та виходячи з наведених вище визначень, було враховано, що *прикраса* – це предмет, який сприймається людиною або соціумом як гармонійне доповнення до чого- або кого-небудь. Прикраси є результатом синтезу різноманітних художніх ремесел – обробки металів, каменів тощо. У процесі розвитку суспільства змінювалося ставлення до прикрас, вони набрали глибокого змісту і символічного значення: окрім декоративного призначення, прикраси виконували функцію невід'ємного атрибута влади, демонстрували майновий рівень або сімейний стан, територіальну належність, вказували на оберегово-магічні ознаки тощо. Варто зазначити, що прикраси, відомості про які містяться у писемних пам'ятках, належали передусім вищим верствам населення. М. Я. Аристов зазначає, що одяг князів та бояр відрізнявся вишуканістю, тканина та дорогоцінне каміння було привезене з різних країн [7, с.122–124].

Оскільки етимологія та семантичне наповнення зафіксованих у писемних пам'ятках східних слов'ян XI–XIV ст. найменувань на позначення прикрас недостатньо висвітлені в лінгвістичній літературі, розглянуто лише окремі аспекти вивчення іменників зі значенням „прикраса", вважаємо за необхідне систематизувати та узагальнити всі іменники, які належать до лексико-семантичного поля „назви прикрас", дослідити їхню етимологію та семантичну структуру в історичному аспекті. Допоміжним матеріалом для нашого дослідження стали археологічні, етнографічні та мистецтвознавчі розвідки.

1.2. Тематичні групи в структурній парадигмі лексико-семантичного поля

Дослідження системної організації лексики залишається актуальною проблемою мовознавства. Словниковий склад мови не є механічною сукупністю окремих, ізольованих одне від одного, слів, а це визначає коректність об'єднання лексем за спільністю значень у групи, або мікросистеми. Одним із основних завдань лексикології є всебічне вивчення слів, які формують лексико-семантичні та тематичні групи. Для цілісного опрацювання словникового складу потрібно докладно описати різні за обсягом тематичні та семантичні об'єднання.

Визначення меж усередині лексико-семантичних груп встановлюється з урахуванням і лінгвальних, і екстралінгвальних чинників. Розмежування ядрових і периферійних елементів залежить від здатності тієї або іншої лексеми виражати основне значення лексико-семантичної групи, частоти її уживання, жанрово-стильової диференціації значень, валентності тощо [146, с.121]. На думку В. В. Виноградова, дослідник семантики слова має виділяти в словниковому складі мови різні його шари або різні групи [50, с.190]. Як зауважує М. М. Покровський, „слова та їхні значення живуть не відособленим одне від одного життям, а об'єднуються […] у різні групи, при цьому основою для групування служить подібність або пряма протилежність за основним значенням" [197, с.5]. Отже, кожна лексема отримує в групі певне місце, семантичний зміст найменування зумовлений відношеннями, які сформовані в сітці протиставлень окремого слова іншим словам цієї ж мікросистеми.

Значна частина лексичного складу мови пам'яток XI–XIV ст. не збереглася. Складність виділення окремих груп пов'язана з невеликою кількістю наявних писемних джерел. Варто зазначити, що окремі слова або їх розряди, зафіксовані в пам'ятках Київської Русі, стали об'єктом дослідження в численних наукових розвідках. Так, О. М. Трубачов дослідив слов'янську термінологію родинних стосунків [265]. Юридичну термінологію в

східнослов'янській писемності до XV ст. проаналізували Н. В. Артикуца, М. Я. Брицин [9–11; 34; 35]. Г. В. Межжеріна розглянула на матеріалі пам'яток XI–XIII ст. семантичну структуру 611 іменників і прикметників зі значенням соціально-етичної оцінки особи і на основі цього реконструювала відповідний фрагмент мовної картини світу доби Київської Русі [141; 142; 144]. Дисертація О. Р. Чмир присвячена вживаній у старослов'янській і давньоруській мовах лексиці сфери права [300]. У дисертаційному дослідженні Ф. П. Сергєєва представлена дипломатична лексика давніх слов'ян [227]. Лексика військової справи в мові XI–XVII ст. описана Ф. П. Сороколєтовим [239]. В. М. Бріцин і Т. В. Олещук проаналізували медичну термінологію, представлену в слов'янських текстах [33; 177]. В. М. Касьянова дослідила історію російської метеорологічної лексики [93]. І. М. Нечитайло за текстами пам'яток давньоруської писемності проаналізувала вияви метафоричного вживання дієслів фізичної дії [162]. В. В. Іванову належить праця, присвячена дослідженню назв металів у давньослов'янських мовах [86]. У роботі „Походження та семантичний розвиток української лексики, пов'язаної з весіллям" В. Т. Шевченко розглядає весільні найменування [306]. Історію назв сузір'їв вивчала Л. Ф. Фоміна [286]. Л. В. Вялкіна проаналізувала динаміку назв руки та її частин у східнослов'янських мовах [60]. Історія назв тварин у слов'янських мовах представлена в роботі Б. М. Проценка [211]. У дисертації Н. В. Адамчук проаналізовані назви хижих тварин у російській мові донаціонального періоду [3]. Історія назв коней за пам'ятками XI–XVII ст. висвітлена в дослідженні Г. Ф. Одинцова [175]. З. Г. Козирєва обрала темою дисертаційного дослідження історію назв продуктів харчування в українській мові [100]. В. І. Невойт вивчала назви їжі та продуктів харчування в давньоруській мові [159; 160; 161]. У дисертації Н. М. Полякової досліджено назви напоїв у російській мові XI–XVII ст. [200]. Т. Л. Беркович належить опис тематичної групи „головні убори" в російській мові XI–XX ст. [27].

О. В. Прискока вивчає історію назв християнських споруд [207]. Дослідження назв одягу належить Г. М. Мироновій [152; 153].

Різні аспекти окремих розрядів лексики, представленої у пам'ятках XI–XIV ст., висвітлено також у працях інших лінгвістів (Л. Ю. Астахіна, Л. В. Балашова, В. М. Вакуров, В. Г. Варіна, Є. М. Верещагін, Ф. Т. Євсєєв, А. Й. Капская, Л. П. Клименко, Є. Мароєвич, В. О. Меркулова, О. Д. Огуй, Т. В. Олещук, З. С. Патралова, Г. Я. Романова, К. П. Смоліна, О. В. Тищенко, М. Л. Худаш [19; 25; 42; 45; 47; 79; 91; 96; 136; 150; 174; 177; 181; 216; 233; 252; 293]). Такі дослідники, як Н. В. Артикуца, В. І. Гончаров, В. Й. Горобець, Л. П. Дядечко, В. М. Мойсієнко, К. Д. Паршак, В. А. Передрієнко, Л. М. Полюга, П. О. Селігей, І. П. Чепіга та ін. [9; 69; 72; 76; 156; 180; 184; 199; 225; 226; 294] розглянули окремі лексико-семантичні та тематичні групи пізніших етапів формування української мови.

І все ж, попри значну кількість наукових розвідок, питання дослідження окремих груп слів у мові писемних пам'яток XI–XIV ст. не втрачає актуальності, оскільки необхідною передумовою вивчення словникового складу мови є його систематизація. Теоретична база і основні засади такого дослідження розроблені в працях визначних лінгвістів М. Я. Брицина, В. В. Колесова, Б. О. Ларіна, Н. Г. Михайловської, В. В. Німчука, В. Г. Скляренка, Ф. П. Сороколєтова, О. М. Трубачова, Ф. П. Філіна, Д. М. Шмельова та ін. [34; 102; 116; 154; 166; 230; 239; 266; 269; 280; 281; 283; 284; 309]. Розглядачи тексти різних періодів розвитку української та інших слов'янських мов, історики мови докладно вивчають як лексико-семантичні, так і тематичні групи слів. Одну з перших типологій тематичних груп у слов'янських мовах запропонував О. М. Трубачов. Дослідник відзначив, що в деяких випадках аналіз груп, виділених спершу за позалінгвістичними ознаками, засвідчує, що такий поділ тотожний до лінгвістичної характеристики цих груп [269, с.16]. Важливим для дослідження стало положення вченого про те, що далеко не всі сукупності слів, що належать до „тематичної (семантичної) групи словника" однаково

організовані та тотожні з темпорального погляду: „Кожна з таких груп представляє неповторну своєрідність внутрішньої організації та має ознаки істотних „вікових” відмінностей” [269, с.16].

Розглянемо питання про виділення тематичних та лексико-семантичних груп. На переконання Дж. Бентхема, дослідження груп є універсальним способом опису слів [323, с.17–19]. Підкреслючи, що лише за умови виділення різноманітних тематичних груп можливе виявлення семантичної своєрідності кожної з них, Д. М. Шмельов вважає, що тематичні групи доцільніше виділяти на основі взаємозалежності слів за позамовними критеріями [309, с.13–14].

Поділяючи думку З. Г. Козирєвої, що тематична група – найбільш поширений спосіб об’єднання слів на основі логіко-поняттєвого принципу, не можемо не застерегти, що виявлення системних відношень на рівні опису тематичних груп є складним питанням. Дослідниця вважає, що найдоцільнішим методом дослідження лексики є виділення в межах тематичних груп лексико-семантичних [100, с.1–2], тоді як Л. М. Полюга наголошує, що багатство мови лише частково можливо показати шляхом поділу її на тематичні групи [199, с.109]. Г. М. Лукіна виокремила як основні дві ознаки тематичної групи: однофункціональність слів і дворівневість групової структури [130, с.3]. Під час поділу слів на групи, зазначає дослідниця, „потрібно було постійно брати до уваги два основні аспекти розгляду матеріалу: аспект вивчення предметної співвіднесеності слів і аспект вивчення внутрішньомовної системи” [130, с.161]. Ф. П. Сороколєтов зауважив, що вивчення лексики за тематичними групами дозволяє виявити зв’язки та відношення між позначуваним і позначальним та встановити обсяг значення [239, с.21]. Об’єднання однорідних мовних одиниць в єдину цілісну систему призводить, як правило, не до простого накопичення їхніх властивостей, а до перетворення на якісно новому рівні [143, с.27].

Питання виділення тематичних та лексико-семантичних груп ґрунтовно розглянуте в численних розвідках визначного лінгвіста Ф. П. Філіна. Не

можна не погодитися з думкою вченого про те, що вивчення відношень між словами уможливлює виділення тематичних словникових груп, які, в свою чергу, об'єднують слова на основі їхніх лексико-семантичних зв'язків, а не на класифікаціях відповідних предметів або явищ. Між лексико-семантичними і тематичними гупами є багато спільного, зокрема те, що „вони відбивають об'єктивну дійсність" [281, с.526, 528]. За визначенням Ф. П. Філіна, лексико-семантичні групи, або єдності, – це сукупності слів, які мають близькі та ідентичні значення з різними відтінками, диференційними ознаками (синоніми) або протилежними (антоніми), вони є об'єднанням двох, кількох або багатьох слів за їхніми лексичними значеннями. Дослідник вважає, що класифікувати лексику за тематичними групами можна з різною метою, і в кожному такому випадку склад групи буде відмінним, що майже не залежить від лексико-семантичних зв'язків членів групи. У межах тематичної групи лексем учений виділяє дрібніші, але тісно пов'язані між собою, лексико-семантичні групи слів [284, с.225, 230].

Як показує дослідження Д. М. Шмельова, такі тематичні групи, як, наприклад, назви рослин, тварин, одягу, взуття тощо, об'єднують слова „не на основі того або іншого протиставлення одне одному за певною ознакою, а на основі спільної родової ознаки" [309, с.151]. За переконанням В. І. Невойт, „під час дослідження системних відношень у лексиці, яка позначає конкретні реалії, тематичні та лексико-семантичні групи не можуть бути протиставлені як позамовні та мовні одиниці, оскільки виділення тематичних розрядів – це необхідний ступінь при вивченні внутрішньомовних зв'язків слів" [160, с.167]. Поділяємо думку М. П. Кочергана, який зазначає, що „лінгвісту важливо виявити, щó в мові зумовлено внутрішньосистемними зв'язками, а щó позамовною дійсністю" [108, с.39].

Досліджуваний матеріал класифіковано за тематичними групами. Внутрішня організація, частотність уживання, стилістична маркованість та кількість слів в окремих тематичних групах є неоднорідними. На вивчення іменників зі значенням „прикраса" існують різні погляди. Як уже

зазначалося, Г. В. Войтів вирізняє дві групи на підставі критерію декоративної / утилітарної функції. На думку дослідниці, з якою не можна не погодитися, „назви прикрас, які одночасно виконують утилітарну функцію” не можуть бути розглянуті як прикраси у вузькому значенні цього слова [56, с.125]. Г. М. Лукіна виділяє в сукупності назв прикрас такі тематичні групи, як назви дорогоцінного каміння та власне назви прикрас, окрім цього – поділяє їх на підгрупи [130].

Матеріали нашого дослідження дозволили виокремити одинадцять тематичних груп. Основним підходом до поділу лексики з ядерним значенням „прикраса” став спосіб носіння прикрас тіла, на позначення яких досліджувані іменники вжиті в пам’ятках Київської Русі XI–XIV ст. На основі позначення таких частин тіла, як рука, шия, груди, вухо та пояс (поперек), виокремлено п’ять тематичних груп: „назви прикрас руки”, „назви шийних прикрас”, „назви нагрудних прикрас”, „назви прикрас вуха”, „назви поясів та поясних прикрас”. Ці п’ять груп належать до ядра лексико-семантичного поля „назви прикрас”. Периферію цього поля складають також п’ять тематичних груп: „назви дорогоцінних металів”, „родові назви коштовного каміння”, „назви дорогоцінного каміння”, „назви напівдорогоцінного каміння”, „назви прикрас органічного походження”. Збірні іменники та іменники з загальним значенням „прикраса” також належать до ядра розгляданого лексико-семантичного поля, хоч охоплюють як ядерні, так і периферійні його компоненти.

Важливою проблемою нашого дослідження є виявлення відношень усередині тематичної групи. В. В. Виноградов стверджує, що „лексико-семантичні системи не змінюють одна одну, як вартові, а неначе взаємопроникають” [50, с.188]. Справедливою є думка В. В. Німчука, який припускає, що системна пов’язаність елементів присутня в колі будь-якої групи слів, однак більш виразно вона виступає при вивченні мікрогруп. З’єднувальними ланками між ними є периферійні лексеми, які нерідко одночасно тяжіють до різних груп. Одне й те ж слово може входити в ядерну

або периферійну частину двох груп [166, с.7]. Як зазначає Л. Л. Шевченко, „розвиток семантичної структури слова, поява у нього нової комунікаційної якості зумовлені не лише екстралінгвальними, а й інтралінгвальними чинниками” [307, с.76]. Цю думку поділяє і Г. В. Межжеріна, дійшовши висновку, що визначення меж усередині лексико-семантичних груп спричинено урахуванням і лінгвальних, і екстралінгвальних чинників. Так, наприклад, розмежування ядерних і периферійних елементів залежить від здатності лексеми виражати основне значення лексико-семантичної групи, частоти її уживання, жанрово-стильової диференціації значень, валентності тощо [146, с.121].

Виділяючи окремі тематичні групи слів із загальним значенням „прикраса”, не завжди можна віднести досліджувану лексему до певного угруповання, оскільки більшість найменувань унаслідок їх полісемічності можна зарахувати до двох або більше груп. Розмежування слів у роботі є певною мірою умовним, оскільки частину слів можна віднести одночасно до ядра або периферії кількох тематичних груп. Наприклад, іменник *пленица* вжито в текстах XI–XIV ст. на позначення шийних прикрас та прикрас голови. Це слово розглянуто у складі тематичної групи „назви шийних прикрас”, оскільки в значенні „шийна прикраса” воно зафіксоване в пам’ятках Київської Русі частіше. Лексема *притъкъ* виступає в текстах XI–XIV ст. зі значеннями: „шийна прикраса”, „браслет” та „сережка для носа”. Це найменування аналізуємо у складі тематичної групи „назви шийних прикрас”, хоча „браслет” виступає складником групи „назви прикрас руки”, а „сережка” – щоправда, не для носіння в носі – це компонент групи „назви прикрас вуха”. Іменник *обричь* по лінії окремих значень входить до таких тематичних груп, як „назви прикрас руки” і „назви поясів та поясних прикрас”, оскільки вжитий в пам’ятках Київської Русі зі значеннями „браслет”, „обруч, кільце” та „пояс”. У згаданих випадках спостерігається взаємопроникнення, накладання двох та більше тематичних груп.

Наведені аргументи переконують у раціональності поділу іменників на ядерні та периферійні. Ядерні лексеми є частовживаними в досліджуваних пам’ятках (*обр҃ичь, гривьна, пьрстьнь*), а периферійні найменування (*лигоурионъ, акинфъ, лѣпота*) обмежені одиничними вживаннями. Крім того, для ядерних іменників основним лексичним значенням є „прикраса” (*серьга, жоуковина*), а периферійні лексеми входять до ядра інших лексико-семантичних полів (*адамантъ, срѣбро*).

Наше дослідження ґрунтується на таких основних принципах виділення тематичних груп: 1. Кожна група має спільне значення. 2. У межах окремих тематичних груп наявні міцні лексико-семантичні зв’язки. 3. Тематичні групи є рухомими, зміни в їхньому складі зумовлені змінами значень. Як приклад розглянемо тематичну групу „шийні прикраси”, яку утворюють чотирнадцять лексем та їх варіантів: *гривьна, манисто, монисто, ожерели~, огърли~ (огръли~), пленица, притъкъ, разнизано, трѣсна (тресна, трѣзна), трѣснъ (треснъ), трѣсновитица, чепь, чепъчька (чепьчька), чепочька.* Поняттєвий мінімум цих іменників формує спільне значення „прикраса, яка слугує для оздоблення шиї”. Усі найменування є семантично пов’язаними, оскільки досліджувані іменники в текстах XI–XIV ст. позначали прикраси, що, передусім, були вироблені із золота та виконували функцію оздоблення шиї. Історично склад цієї тематичної групи істотно звузився, зменшилася і кількість лексичних значень. Звернемо увагу на інше тематичне об’єднання – „назви дорогоцінного каміння”. Ця група об’єднує сорок лексем (*адамантъ, жемчоугъ, сампфиръ* та ін.). Спільне значення для цих іменників сформоване висловом: „каміння, яке слугує елементом оздоблення”. Базою міцних лексико-семантичних зв’язків усередині групи є семи ‘твердий’ та ‘коштовний’. Більшість запозичених назв цієї групи в сучасних слов’янських мовах застаріла, унаслідок чого кількість найменувань зменшилася.

Предметно-побутова лексика є змінною в часі: відбувається архаїзація одних слів та поява інших. Це визначає важливість розгляду іменників зі значенням „назви прикрас” у синхронічному та діахронічному аспектах.

Якщо до тематичної групи „назви поясів та поясних прикрас” можна зарахувати п’ять зафіксованих у східнослов’янських пам’ятках XI–XIV ст. найменувань: *капторга, по"съ, ремень, ремени~, татаиръ,* то в більшості сучасних слов’янських мов збереглися лише модифікації слів *по"съ* та *ремень.* Із плином часу також відбувається перерозподіл тематичних груп. Наприклад, іменник *обричь* належав до тематичної групи „назви прикрас руки”, проте в сучасних слов’янських мовах це найменування входить до складу тематичної групи „назви прикрас голови”. Досліджуючи іменники в діахронії, можна відзначити перерозподіл ядра та периферії. Ядерна лексема *гривьна* в сучасних слов’янських мовах стала периферійною, тоді як периферійна лексема *кольце*, навпаки, у більшості сучасних слов’янських мов увійшла до активної лексики зі значенням „прикраса пальця руки”.

Тематичні та лексико-семантичні групи мають певну структуру. Досліджуючи лексичний матеріал пам’яток раннього періоду, Г. М. Лукіна запропонувала виокремлювати *підгрупи слів,* що є необхідним компонентом аналізу семантико-словотвірних відношень у лексиці. Підгрупи слів мають тенденцію до оформленості за допомогою певних типів словотвірних засобів. Дослідниця виявила, що у формуванні окремих підгруп лексики можуть брати участь різні словотвірні елементи, будучи спільною ознакою ланцюжка слів, об’єднаних загальним значенням [129, с.22–23]. Підгрупи можна розглядати як лексико-семантичні угруповання, що утворюють тематичну групу. У межах тематичної групи „назви прикрас руки” виділено дві підгрупи: „назви прикрас на пальці руки” та „назви браслетів”.

Тематичні групи об’єднують у лексико-семантичні поля. Е. Лерер розглядає семантичне поле як основну категорію лексикології [327, с.283], Р. Джекендоф зауважує, що структура кожного лексико-семантичного поля є системною [326, с.26]. „Лексико-семантичні поля – групи слів зі спільною гіперсемою, тобто єдиним (інтегральним) значенням для усієї групи […] У лексико-семантичному полі слово живе не ізольовано, а взаємодіє з іншими, зближуючись з ними або відштовхуючись від них” [110, с.305]. У нашій

роботі всі досліджувані слова об’єднані в лексико-семантичне поле „назви прикрас” з урахуванням спільної функції предметів, які вони позначають, – це функція оздоблення. Під час опису лексико-семантичного поля „назви прикрас”, на нашу думку, доцільно спиратися на методологічне узагальнення відомого фахівця в галузі лексичного значення слова Й. А. Стерніна [244, с.38–39]. Застосовуючи підхід ученого, під час розгляду іменників із загальним значенням „назви прикрас” на основі текстів аналізованого періоду, можна сформулювати такі положення:

1. Лексико-семантичне поле „назви прикрас” налічує 120 лексичних одиниць, які пов’язані між собою системними відношеннями. Матеріал дослідження нараховує понад 4,5 тис. уживань досліджуваних іменників в текстах XI–XIV ст. У межах цієї системи виокремлено комплекс органічно поєднаних компонентів. Системну основу становить парадигма значень цих лексем. Кожне зі слів зафіксоване в давніх східнослов’янських пам’ятках із загальним значенням „прикраса”. Більшість із них полісемічні, тобто в їхній семантичній структурі виокремлено ряд інших значень, що дозволяє визначити місце досліджуваного іменника в межах поля, при цьому всі його значення взаємопов’язані. Наприклад, полісемічна лексема *гривъна* зафіксована в досліджуваних текстах із такими взаємопов’язаними значеннями, як „шийний обруч, що слугує прикрасою або відзнакою” та „вагова або грошова одиниця”.

2. Системний характер виявляється й у появі новоутворень цього періоду. За допомогою різних суфіксів виділено словотвірні варіанти, які в пам’ятках XI–XIV ст. можуть мати тотожне, близьке або навіть протилежне значення. Серед досліджуваної лексики виокремлено також велику кількість варіантів (*жемчоугъ – женчоугъ*; *монисто – манисто*), які дублюють один одного в різних списках пам’яток аналізованого періоду.

3. Іменники виконують спільну функцію в досліджуваних пам’ятках XI–XIV ст. Уживання переважної більшості слів має пряме відношення до опису княжих атрибутів („~гоже любл<ше повелику Борисъ. бh бо

възложилъ на нь гривну злату велику” [*1015, ЛЛ-1[1], ст.134]) або церковного оздоблення („и иконы чюдные одрашя, украшеныя златомъ” [XIV, Пов. Тохт., 198]).

4. У межах досліджуваного лексико-семантичного поля поєднані різнорідні за походженням і структурою одиниці. Серед них іменники індоєвропейського (*гривьна, монисто*), праслов’янського (*кольце, по"съ*), старослов’янського походження (*верижица, трѣсна*). Частина найменувань є запозиченнями з різних мов (*бармы, серьга*). За структурою більшість описаних лексем є однокореневими, проте трапляються і композити (*благочести~, благооукрашень~*).

5. Вертикальну організацію представленого в роботі лексико-семантичного поля визначає структура окремих мікрополів. Мікрополя (групи) поділено на підгрупи за тематичним принципом. Наприклад, у межах тематичної групи „назви прикрас руки” виокремлено дві підгрупи: „назви прикрас на пальці руки” та „назви браслетів”. У кожному мікрополі виділено частотні (*жемчоугъ, жоуковина*) та рідковживані (*пленица, лигоурионъ*) слова. Також виокремлено моносемічні (*капторга, татаѩръ*) та полісемічні (*злато, гривьна*) одиниці. Горизонтальна організація поля характеризується на основі взаємовідношення мікрополів.

6. Ядерні конституенти, представлені в усіх тематичних групах лексико-семантичного поля „назви прикрас” – це частовживані в пам’ятках епохи Київської Русі слова (*монисто, пьрстьнь*). Між ядром і периферією є розподіл функцій поля: частина функцій припадає на ядро, частина – на периферію. У складі лексико-семантичного поля „назви прикрас” виділено ядерні та периферійні елементи, проте межа між ядром і периферією є нечіткою, тому основними підставами такого поділу є частотність уживання в досліджуваних пам’ятках та виконання функцій, властивих полю. Аналіз текстового матеріалу показав, що більшість із розглянутих іменників належить до периферії поля, оскільки вони рідковживані, а деякі з них

[1] Перелік умовних скорочень див. у кінці дисертації.

входять до ядра інших лексико-семантичних полів. Значну частину периферійної лексики становлять іменники, випадки фіксації яких у текстах досить рідкісні, іноді – одиничні (*притъкъ, разнизано*).

7. Лексико-семантичні поля почасти нашаровуються одне на одне, утворюючи зони поступових переходів, що відповідає закону польової організації системи мови. Конституенти досліджуваного поля нерідко належать до ядра одного поля і водночас до периферії іншого поля або полів. Наприклад, слово *змарагдъ,* що належить до ядра лексико-семантичного поля „назви каміння”, варто віднести і до периферії поля „назви прикрас”, оскільки в текстах XI–XIV ст. ця лексема зафіксована на позначення дорогоцінного каміння на княжих прикрасах („обрhтес# почтенъ ц(с)рьскии вhнець. имыи w(т) камыка нареченаго ануфраксъ w(т) *змарагда*” [СДРЯ, III: 389]).

Хоч значна частина досліджуваних у дисертаційній роботі одиниць лексико-семантичного поля „назви прикрас” у текстах XI–XIV ст. є рідковживаними (у східнослов’янських пам’ятках цього періоду засвідчені лише поодинокі, переважно спорадичні їх фіксації), проте цілком імовірно, що вони вживалися в цю добу частіше, але не збереглися в писемних текстах із семантикою, що розглянута в роботі. Можна припустити, що деякі слова не були рідковживаними в текстах XI–XIV ст., однак під час переписування книг були замінені іншими лексемами або випущені. Проте спорадичність уживання не применшує значення цих слів в історії мови, оскільки такі лексеми значною мірою формують периферійний шар лексики. До наших часів дійшла лише незначна частина текстів Київської Русі, а це дає підставу вважати, що деякі з лексем, які за матеріалом роботи не є частотними, насправді були досить поширеними в ту далеку епоху.

Вивчення периферійних іменників лексико-семантичного поля „назви прикрас” є не менш важливим, ніж вивчення ядерних конституентів. Г. В. Межжеріна пропонує до виявів цього феномену застосовувати термін *реверберація* (від лат. *rĕverbāre* – відбивати, віддзеркалювати, відкидати). Під **реверберацією** дослідниця розуміє явище епізодичного відбиття в писемних

пам’ятках факту існування в певній мові лексеми або якогось її значення. „Лексема може вважатися *реверберованою,* – зауважує вона, – тільки на тлі певної системи, наприклад, у межах чітко визначеного хронологічного зрізу або конкретного поля (концептуального, лексико-семантичного тощо)” [141, с.379–380] і підсумовує: „рідкісна лексема, уживання якої зберігається, як правило, на сторінках однієї-двох писемних пам’яток, є *реверберованою*, а про саму лексему можна сказати, що вона реверберується в конкретному тексті” [141, с.63]. Як виявив аналіз, частина слів, віднесена до лексико-семантичного поля „назви прикрас”, належить до *реверберованих*.

У кожній із розглянутих тематичних груп є іменники, які обмежені одиничними вживаннями в східнослов’янських пам’ятках XI–XIV ст. (*кълътъкъ, притъкъ* та ін.). Зі значенням „прикраса вуха, підвіска” лексема *кълтъкъ* зафіксована лише в текстах берестяних грамот. У „Збірнику недільних повчань” іменник *кълтъкъ* реверберований зі значенням „шийна прикраса”. Зафіксовані також найменування, для яких загальне значення „прикраса” є периферійним у текстах досліджуваного періоду (*кольце, обедь*). Лексема *кольце* має ядерне значення „коло”, проте вона реверберована зі значенням „прикраса вуха” в „Сказанні про Бориса та Гліба” та „Слові Даниїла Заточеника”. У тексті XIII ст. „Кормча Новгородська” іменник *обедь* засвідчений зі значенням „перстень”, однак ядерним для нього є значення „коло”. Іменник *злато,* що є частовживаним у східнослов’янських пам’ятках XI–XIV ст., належить до ядра лексико-семантичного поля „дорогоцінні метали”, проте із загальним значенням „прикраса” відбите епізодично.

Отже, задля цілісного опрацювання словникового складу лексико-семантичного поля „назви прикрас” потрібно описати найменші тематичні та семантичні об’єднання. У нашому дослідженні виокремлено одинадцять тематичних груп, деякі з яких поділені на підгрупи. Поділ лексики із загальним значенням „прикраса” здійснено з урахуванням способу носіння прикрас тіла, на позначення яких у писемних пам’ятках XI–XIV ст. ужиті досліджувані іменники. Важливими для опису слів цього семантичного поля

є такі принципи виділення тематичних груп: 1. Кожна група має спільне значення. 2. У межах окремих тематичних груп наявні міцні лексико-семантичні зв'язки. 3. Тематичні групи є рухомими, зміни в їхньому складі зумовлені змінами значень. Вивчення периферійних іменників, які належать до лексико-семантичного поля „назви прикрас", є не менш важливим, ніж вивчення ядерних конституентів. Для опису фіксацій таких слів використано запропонований Г. В. Межжеріною підхід і авторський термін дослідниці – *реверберація*.

1.3. Проблема норми і стилю в аспекті лексичної варіантності

Опрацьовуючи окремі групи лексики XI–XIV ст., варто зупинитися на проблемі мовної норми. Мовна ситуація в Київській Русі напередодні і на ранніх етапах утворення держави була досить складною. Потреба в писемній літературній мові для задоволення різноманітних державних і духовних запитів суспільства виникла ще в період становлення й утвердження протоукраїнської державності (VIII–IX ст.). На думку Г. П. Півторака, особливу суспільну роль відіграло київське койне IX–X ст.: „найлегше київське міське койне вбирало в себе різноманітні лексичні елементи. Ця особлива говірка, задовольняючи потреби широких контактів столиці з іншими східнослов'янськими землями, в основних своїх рисах здобула поширення у всіх давньоруських містах внаслідок торговельних зв'язків, спільних воєнних походів, виконання різних державних функцій тощо" [189, с.149, с.152]. Учений зупиняє увагу на динаміці цього процесу: впродовж X–XII ст. до Київської Русі увійшли всі землі східних слов'ян і багатьох неслов'янських племен (фінно-угорські племена мурома, меря, весь, балтійська голядь, тюркські торки і берендеї та ін.). Отже, уже на початок X ст. Київська Русь стала нестійкою конфедерацією „племінних княжінь" [192, с.49]. Тогочасна літературна мова була сформована під впливом численних діалектів.

Дослідники висловлюють різні погляди на розвиток мови, якою написані пам’ятки XI–XIV ст. Її періодизація розглянута в працях таких науковців, як Л. А. Булаховський, О. Горбач, Ю. О. Карпенко, А. Ю. Кримський, О. І. Леута, М. О. Максимович, В. В. Німчук, І. І. Огієнко, Г. П. Півторак, В. М. Русанівський, О. О. Шахматов, Ю. В. Шевельов та ін. [40; 48; 70; 92; 114; 119; 134; 167; 168; 173; 188–193; 217–220; 303–305].

М. О. Максимович одстоював думку про те, що автохтонним на території Київської Русі було українське населення, а українська мова була сформувана на Південній Русі впродовж X–XI ст. [134, с.9–10]. Аналізуючи роль цього періоду у формуванні мови, І. І. Огієнко зауважує: „Княжа доба (IX–XIV ст.) – початок української літературної мови” [173, с.84]. О. О. Шахматов виділяє період XI–XII ст. як розквіт давньоруської мови і мовного об’єднання східного слов’янства, а XIII ст. вважає епохою формування трьох східнослов’янських мов як окремих мовних систем [303, с.7]. На думку А. Ю. Кримського, з X до XIV ст. панувала південноруська (малоруська) мова [114, с.94–95, с.97–112]. Л. А. Булаховський вважає, що впродовж X–XIII ст. відбувався процес розпаду колишньої східнослов’янської єдності та виділення окремих говірок. Він розглядає питання про наявність українських рис та їх виділення в староруських пам’ятках. Учений виокремлює фонетичні особливості південносхіднослов’янських говірок у текстах XI–XIV ст. [40, с.43–45, с.104–105]. О. Б. Ткаченко виділяє дві гілки тогочасних східних слов’ян: північна (російська і білоруська мови), південна (українська мова) [257, с.24].

Важливою з огляду на завдання дослідження є думка В. М. Русанівського про те, що „протоукраїнські риси з’являються в мові IX ст., нові особливості української мови виникають після занепаду зредукованих у XII–XIII ст. Усі мовні риси української мови з’являються уже в пам’ятках XI–XII ст., що походять з Південної Русі” [219, с.236]. На

думку Г. П. Півторака, „рубіж XI–XII ст. можна умовно визнати часом завершення формування української мови і початком нового етапу її історії, коли вона в народнорозмовному варіанті вже набула в основному всіх притаманних мовних рис” [190, с.38]. На переконання дослідника, Київська Русь виникла як рання українська держава, матеріальна і духовна культура пізнішої України виросла безпосередньо з культури праукраїнських союзів племен і Київської Русі. Матеріальна культура (кераміка, житлобудівництво, традиційний одяг, прикраси тощо) прабілорусів та праросіян XI–XIII ст. значно відрізнялася від культури праукраїнців [192, с.53–54]. За його словами, „при фронтальному обстеженні найдавніших церковнослов’янських книг другої половини XI ст., і пізніших […] книг київського походження знаходимо серед церковнослов’янської мовної стихії десятки й сотні випадків відбиття мовних рис, характерних для живої української мови” [188, с.19]. О. О. Тараненко зауважив, що українська мова формувалася, „дістаючи стимулювання спочатку з боку церковнослов’янської мови” [251, с.172].

На основі студій історичної фонології мови Ю. В. Шевельов виділяє періоди: протоукраїнський – до середини XI ст.; давньоукраїнський – середина XI – кінець XIV ст. [305, с.55]. Ю. О. Карпенко розрізняє в історії української мови шість етапів і приходить до висновку, що „давньоукраїнська мова існувала з XI до XIV ст.” [92, с.8]. На думку О. Горбача, українська мова виникає з діалектів XI–XV ст.: „З XI ст. виділяються дві діалектні смуги: українська та північноросійська (новгородсько-псковська)” [70, с.10]. Ф. П. Філін твердить, що з XI ст. посилилася діалектна роздрібленість, яка призвела в XIII–XV ст. до розпаду давньоруської мови на російську, українську та білоруську мови [282, с.9]. На переконання В. В. Німчука, „давньоруськоукраїнська” мова існувала з XI до XIII ст. [168, с.11–12], а В. М. Русанівський підкреслює, що „з X до XIII ст. існувала давньокиївська літературна мова” [218, с.10].

Дослідження Г. П. Півторака доводить, що „в Київській Русі існували дві писемно-літературні мови – давньокиївська (давньоруська) і церковно-слов'янська" [190, с.39]. Стосовно періодизації мовного розвитку вчений пише: „Історія руської писемно-літературної мови поділяється на два періоди: X – перша половина XII ст., протягом якого в умовах державної та політичної консолідації руського суспільства сформувалася ця мова; друга половина XI – початок XIV ст., коли руська писемно-літературна мова розвинулася в епоху феодальної роздрібленості і коли вона поступово перестала існувати як спільна для всіх руських земель, поділившись на локальні варіанти" [189, с.160]. О. Б. Ткаченко зазначає, що з IX до XIII ст. „співіснували протоукраїнські, протобілоруські і проторосійські мікроетноси зі своїми народнорозмовними мікромовами" [256, с.31].

Важливо відзначити, що для позначення мови східних слов'ян XI–XIV ст. уживають різні назви, найпоширеніші з яких: давньоруська, давньокиївська, давньоукраїнська, малоруська, південноруська, давньоруськоукраїнська. Саме на цей час припадає формування лексичних, фонетичних та морфологічних особливостей літературної української мови, а це безпосередньо пов'язане з питанням становлення тогочасних мовних норм. Опис окремих груп слів на певному хронологічному етапі передбачає врахування мовних норм у досліджуваних текстах. Незважаючи на велику кількість праць, присвячених розгляду цього питання, чіткого опису природи мовної норми ще не вироблено. Дискусія навколо такого важливого соціально-історичного та національного явища давно вийшла за межі вузьколінгвістичної проблематики. На думку Н. В. Хруцької, „проблема норми як такої стає актуальною лише в тому випадку, коли постає альтернатива вибору імперативної мовної одиниці з декількох співіснуючих у мові способів або засобів вираження одного й того ж значення або смислу" [292, с.45].

У наукових працях Б. М. Головіна, К. С. Горбачевича, В. Я. Іцковича, В. М. Русанівського, Н. В. Хруцької та інших лінгвістів [66; 71; 88; 218; 292]

запропоновані різні **дефініції поняття мовної норми**. На думку К. С. Горбачевича, „норма літературної мови – це відносно стійкий спосіб (або способи) вираження, що відтворює історичні закономірності розвитку мови і відображений у кращих зразках літератури” [71, с.19]. С. Я. Єрмоленко пропонує таке визначення: „Норма мовна – сукупність мовних засобів, що відповідають системі мови й сприймаються її носіями як зразок суспільного спілкування в певний період розвитку мови і суспільства” [80, с.420]. В. О. Іцкович уважає, що „норма – це існуюче в певний час у певному мовному колективі значення слова, його фонетична структура, моделі словотворення та словозміни, реальне наповнення” [88, с.5]. На думку Б. М. Головіна, „норма – це якість функціональної структури мови, яку створює колектив, що нею користується, під впливом постійної потреби в кращому взаєморозумінні” [66, с.12]. Семантика тексту та окремих слів тісно пов’язана з мовною нормою. А. О. Брагіна відзначає, що кожне семантичне зрушення в тексті викликане нормою [32, с.155].

До числа дискусійних належить також **питання виділення особливостей мовної норми**. К. С. Горбачевич підкреслює, що норма літературної мови – складне та діалектично суперечливе явище. Дослідник виокремлює такі особливості мовної норми, як стійкість, загальна поширеність, обов’язковість дотримання нормативних регламентацій, літературна традиція та авторитет джерел, культурно-історичне сприйняття мовного факту і звичність його функціонування. При цьому він наголошує, що „норма, як і сама мова, постійно змінюється, еволюціонує” [71, с.7]. В основу норми мови, на думку Т. П. Ломтєва, закладений етичний принцип: „Сам факт того, що виходить за межі норми, є неправильним, передає думку суспільства про допустиме та недопустиме. Етичний принцип дозволяє виокремити те, що отримує схвалення суспільства” [125, с.5]. За словами Ю. С. Степанова, „норма передбачає існування трьох основних понять – варіантність, ідеал, традиція” [243, с.182], на що Н. Г. Михайловська

зауважує, що варіантність представляє явище мови, а ідеал і традиція відображають усвідомлення норми в суспільстві [154, с.9].

Поняття мовної норми широко представлене в лінгвістичних працях під час дослідження окремих тематичних груп слів на конкретному хронологічному зрізі. О. О. Реформатський твердить: „У кожний момент у мові є і стосовно лексики, граматики, фонетики те, що складає норму, і те, що можна визначити як відхилення від норми” [214, с.20]. С. Я. Єрмоленко відзначає, що мовна норма – це категорія історична, змінна, зумовлена змінами в самій системі мови, взаємодією української мови з іншими мовами. Процес її усталення, підкреслює дослідниця, відбиває історію розвитку української мови, закономірності її стильової диференціації, тенденції нормалізації та кодифікації літературної мови. Початковий період її становлення супроводжується наявністю значної кількості варіантних форм – правописних, орфоепічних, граматичних, стилістичних. Варіантність розглянута як двопланове явище: „З одного боку, варіантність – ознака неусталеності норми мовної, з іншого – ознака розбудованої стилістичної системи літературної мови” [80, с.420].

Під час розгляду східнослов’янських пам’яток XI–XIV ст., доречно говорити про відображення в них різних літературних норм. Досліджуване поняття залежить від мови та стилю написання текстів цього періоду. У текстах XI–XIV ст. можна відзначати лише ознаки становлення окремих мовних норм.

Дослідження мовної норми тісно пов’язане з проблемою співвідношення мов. Проблема становлення літературних мов слов’ян та етапів їх формування активно дискутується в працях учених.

Становлення давньоруської мови В. В. Колесов пов’язує з утворенням самостійних слов’янських держав [102, с.16]. Як відзначає О. С. Мельничук, у період з XI до XIII ст. для території Київської Русі характерна диглосія – мовна ситуація, за якої в одному суспільстві існують дві мови або дві форми однієї мови, що виконують відмінні функції [149, с.141]. Висновок про те,

що мовна ситуація в Київській Русі характеризувалася білінгвізмом, поділяють Л. А. Булаховський, В. В. Виноградов, Д. С. Лихачов, С. П. Обнорський, М. І. Толстой, Ф. П. Філін [40; 52; 124; 170; 171; 262; 285]. „Для всієї території Київської Русі, – резюмує Г. П. Півторак, – спільними були дві літературні мови – церковнослов'янська і давньокиївська (її традиційно називають також давньоруською)" [191, с.8]. Як пише П. П. Толочко, „багато дослідників не визнають існування єдиної давньоруської живої розмовної мови, але всі фахівці сходяться на тому, що східні слов'яни мали спільну писемно-літературну мову: або давньоруську, або старослов'янську (церковнослов'янську) чи обидві разом" [90, с.694].

У своєму дослідженні спираємося на таку думку науковців, що „варто відмовитися від конкуруючих у наш час теорій, згідно з якими ситуація із старослов'янською і руською мовами визначається або як диглосія, або як білінгвізм […] Старослов'янська та руська мови – різновиди тієї самої літературної мови" [218, с.12]. Розвиваючи цю думку, В. М. Русанівський роз'яснює, що давньоруська літературна мова однаковою мірою використовувалася всіма східними слов'янами і складалася із трьох функціональних стилів: високого (конфесійна і ораторська література), середнього (мова літописів і художньої літератури) та зниженого („Руська Правда", грамоти) [218, с.12–13].

Б. А. Успенський зазначає, що впродовж XI–XII ст. у процесі адаптації церковнослов'янської мови на руському ґрунті (тобто прилаштування її до східнослов'янських діалектних умов) була утворена спеціальна норма руської церковнослов'янської мови [272, с.143]. Н. Г. Михайловська підкреслює, що віднесеність норми до конкретної епохи передбачає її вивчення на синхронному зрізі, оскільки норма ґрунтується на відносній стабільності мови. Розглядаючи лексичні норми на матеріалі писемних пам'яток XI–XIV ст., дослідниця виокремлює як гранично важливі два питання: наскільки давній період можна вважати синхронним зрізом при вивченні норми цієї епохи і наскільки поняття норми відповідає

лексичному ярусу давньоруської мови. Вибір хронологічного зрізу з XI до XIV ст. пов'язаний із загальною орієнтацією дослідників лексики на літературну традицію, для якої деяка зміна семантики окремих слів не має суттєвого значення за умови лексико-семантичної стабільності в цілому. Дослідниця відзначає, що проблему норми літературної мови Давньої Русі вивчають в двох аспектах, які нерідко між собою перетинаються і навіть накладаються – в аспекті системи та в аспекті вживання. Аспект системи передбачає певне абстрагування від тексту, дозволяючи виділити тотожні елементи двох літературних мов, які існують паралельно; аспект уживання показує взаємозв'язок таких елементів у межах окремих текстів та певних фразових єдностей [154, с.9, с.12].

Розглядаючи способи нормалізації давньослов'янської літературної мови, М. І. Толстой виділяє як найдавніший із них той, що в термінах того часу можна назвати „виправленим книжним", який полягав у філологічній обробці давніх текстів, переважно канонічного змісту, з орієнтацією на дотримання принципу „святої старовини" і збереження архетипу" [263, с.259]. На думку вченого, під час вивчення норми давньоруської літературної мови, варто брати до уваги те, що канонічні тексти є більш унормованими, а для художньо-поетичних пам'яток характерна менша строгість норми [263, с.36–37]. За словами, В. В. Німчука, „у формуванні норми (узусу) давньоруської писемної мови старослов'янській (церковнослов'янській) мові належить важлива роль" [167, с.905].

Варто зауважити, що, за спостереженням Н. Г. Михайловської, норма вживання давньоруських книжно-літературних словосполучень потребувала регулярно відтворюваних мовних одиниць залежно від характеру контексту, частіше ситуативного. Причини семантичної стабільності лексики дослідниця вбачає в традиційності контексту. Сталість значень, відображених у мові пам'яток XI–XIV ст., пояснюється тим, що давньоруська книжна традиція була підпорядкована загальним засадам середньовічного світосприйняття та культури.

До аналізу в дисертаційному дослідженні були залучені пам’ятки XI–XIV ст. різних стилів та локалізації, таким чином, справедливим є висновок В. І. Невойт про те, що, „досліджуючи лексику мови давньоруської писемності, важко спиратися на матеріали пам’яток якоїсь однієї писемної мови” [160, с.10]. На думку Н. Г. Михайловської, „вивчення лексико-семантичної системи в аспекті нормативного вживання компонентів, які входять до складу окремих лексико-семантичних та лексико-тематичних груп, вимагає залучення пам’яток, різних за жанром і достатньо характерних для давньоруського літературного викладу” [154, с.246–247, с.13]. Загалом опрацьовано масив писемних творів літератури Київської Русі, які охоплюють історичні, літературно-оповідні, агіографічні, церковно-канонічні, церковно-проповідницькі, церковно-юридичні та юридично-правові тексти. За спостереженням О. В. Прискоки, особливість писемності східних слов’ян періоду Київської Русі полягає в значному переважанні текстів літературного походження порівняно з текстами ділової писемності [209, с.138]. В аспекті формування лексичної норми особливий інтерес становлять найдавніші тексти. Важливими для дослідження є створені в Київській Русі східнослов’янські пам’ятки, насамперед літописи (Лаврентіївський, Іпатіївський, Никонівський, Новгородський та Радзивілівський). Г. П. Півторак зазначає: „Певний вплив на формування оригінального руського літописання XI ст. справили переклади візантійської історичної літератури – різноманітних хронік і хронографів” [189, с.155]. Витоки вітчизняного літописання пов’язані з Києвом X ст., а згодом традиція здобула поширення практично на всіх руських землях. За словами В. Ю. Франчук, „літописний стиль формувався на основі мовних засобів тогочасної розмовної мови […] Основними джерелами були власні спостереження, розповіді очевидців, усні перекази та легенди, билини, пісні тощо” [288, с.8]. М. М. Пещак зауважила, що в літописних статтях „відбір фактів для об’єднання історичних подій в єдине ціле обмежується об’єднанням дій, справ, заслуг окремих князів” [185, с.251]. Із XI ст. набуває

поширення світська література: „Повчання” Володимира Мономаха, „Слово о полку Ігоревім”, „Моління Даниїла Заточеника”, „Девгенієве Діяння” та ін. Серед візантійських хронік, що були джерелом апокрифічних сказань, виокремлюють Хроніки Георгія Амартола та Іоана Малали. За спостереженням Г. Булашева, у цих творах розповідь не обмежена лише церковно-релігійними подіями, згадано також про звичаї та побут у різних країнах [151, с.39].

Виникнення юридично-ділової писемності на Русі Г. П. Півторак пов’язує з потребою надовго закріпити правові норми життя, майнові відносини в громаді, торговельні й політичні договори з іншими державами тощо. Мова ділових пам’яток цього напряму, на думку вченого, характеризується „специфічною опрацьованістю й унормованістю” [189, с.161]. М. М. Пещак зазначає, що „зміст грамоти, очевидно, спочатку детально обговорювався, текст формулювався усно, і тільки після цього писався документ. Складання тексту грамот відбувалося колективно” [186, с.4]. Основними пам’ятками юридично-ділової писемності Київської Русі є звід законів XI ст. – „Руська Правда” та грамоти.

Крім богословської, ділової та історичної літератури, значного поширення спершу у Візантії, а згодом у Болгарії й на Русі набув особливий вид писемності – різноманітні збірники досить строкатого змісту. Найбільш відомими в Україні-Русі були Ізборники 1073 р. і 1076 р. Вони містили різноманітні догматично-богословські роздуми, історичні статті, матеріали про поділ року й назви для місяців у різних народів тощо. Серед перекладної літератури XI–XIV ст. переважали книги конфесійного змісту: „Остромирове євангеліє”, „Євсевієве євангеліє” тощо. До тогочасних писемних артефактів варто віднести і написи на пам’ятках матеріальної культури, зокрема графіті на стінах Софії Київської, хрестах, прикрасах та предметах побуту. Мова пам’яток, які являють собою переклади з грецької та інших мов слугує об’єктом окремого дослідження. Особливості мови

перекладних пам’яток описані в роботах П. Г. Житецького, Л. П. Жуковської, Г. І. Лиси та ін. [82; 83; 121].

Дослідники підкреслюють, що давньоруські пам’ятки не спроможні дати чітке уявлення про тогочасну народнорозмовну мову різних давньоруських регіонів, про місце, час та послідовність виникнення в ній нових діалектних явищ на різних мовних рівнях [193, с.6]. Проте ці тексти є важливим джерелом для дослідження давньокиївської культури. Залучивши до аналізу *назв прикрас* різножанрові пам’ятки XI–XIV ст., можна говорити про становлення норм мови східних слов’ян на цьому історичному етапі. У період з XI до XIV ст. взаємодіяли дві мови (давньоруська та церковнослов’янська), які до того ж постійно зазнавали впливу інших, чужих мов. Крім того, помітну роль у формуванні тогочасних мовних норм відіграють неточності в перекладі, а також виправлення окремих слів літописцями. Варто зазначити, що до аналізу залучені *писемні* пам’ятки цього періоду. Таким чином, діалектні особливості представлених лексем у роботі не відображені.

У східнослов’янських текстах зафіксована велика **кількість варіантів.** Важливим і актуальним аспектом вивчення окремих тематичних груп у пам’ятках XI–XIV ст. є дослідження різноманітних варіантів лексем. Н. В. Хруцька пише: „Варіантність як лінгвістичне явище демонструє мовну надлишковість, яка необхідна мові на певному етапі розвитку” [291, с.270]. М. М. Шанський виділяє варіанти слів, розглядаючи їх як „утворення, які мають тотожний морфологічний склад, відмінності між якими настільки незначні, що не руйнують єдності лексичної одиниці в цілому” [301, с.61]. В. М. Солнцев зазначає, що *варіантність* (від лат. *varians*, спорідн. з *variantis* – той, що змінюється) – це термін, який характеризує спосіб існування та функціонування одиниць мови та мовної системи в цілому, характеризується за допомогою понять *варіант, інваріант, варіювання*. Дослідник розмежовує ці поняття: *варіант* – прояв сутності, наприклад, видозміна однієї одиниці, яка при всіх змінах залишається сама собою; *інваріант* – це абстрактне

позначення певної сутності поза межами конкретних модифікацій – варіантів [237, с.80–81]. Вивчаючи варіанти слова, дослідники нерідко звертають увагу на термін *інваріант*. *Інваріант* – це абстрактна одиниця мови, якій властива сукупність основних ознак усіх його конкретних уживань, тобто є узагальнювальною моделлю. В. М. Солнцев уважає, що поняття інваріанта й варіанта не можна розглядати як гомогенні сутності. Властивість інваріантності є ідеальною властивістю предмета. Тому за інваріант він бере деяку абстрактну одиницю, яка конструюється шляхом виявлення загального в ланцюгу однорідних предметів або явищ і абстрагування від індивідуальних для цього класу розбіжностей між ними [317, с.215].

Поняття варіантності належить до найзагальніших у лінгвістиці. Будь-який варіант системи мови, відзначає Н. Г. Михайловська, у своєму вживанні маркований і виступає як диференційна одиниця за соціальною, територіальною або стилістичною ознакою. Дослідниця акцентує, що варіанти лексичного рівня об’єднані і семантичною близькістю, і тематичною спільністю, проте у варіантні відносини можуть вступати також елементи, які в лексичній системі не мають значеннєвих зв’язків [154, с.18].

Це міркування підтверджує слушність спостереження Ж. Ж. Варбот про роль варіантності форм слова в етимологічних дослідженнях: „Варіантність словотвірної структури нерідко є показником його давнього членування, морфонологічна варіантність визначає належність до певних чергувань, обмежуючи коло потенційних первісних морфем” [44, с.10]. Є. М. Мотузенко доводить, що певне значення може повторюватися в різних фонетико-морфологічних варіантах, утворених від вихідної основи [157, с.36].

О. І. Смирницький до ознак варіантності лексичних одиниць відносить: а) спільність кореневої частини; б) лексико-семантичну спільність і дотримання умови, що звукові відмінності не можуть відображати змістових відмінностей. Під лексичною варіантністю слова дослідник розуміє результат варіювання значення слова без порушення його тотожності [232].

Питання словотвірної структури потребують уваги до суті термінів та їх розмежування. Науковці вживають на позначення цих одиниць різні терміни. Приєднуючись до думки О. О. Тараненка, пропонуємо такий підхід до характеристик цього терміна: „*Варіанти* – це видозміни, паралельні форми існування мовної одиниці, що модифікують різні аспекти її вираження (фонемний, морфемний або лексичний склад, місце наголосу, парадигму відмінювання, порядок слів і т. ін.), але не порушують принципу її тотожності. Існують такі варіанти слова: а) акцентуальні – за місцем наголосу; б) фонетичні – з різним звуковим складом; в) орфоепічні, що виділяються в межах двох попередніх типів залежно від норм вимови; г) орфографічні (без відображення у вимові); ґ) морфологічні, що характеризуються наявністю різних формотворчих афіксів та парадигмою відмінювання; д) словотвірні, що розрізняються видозмінами морфем і взагалі частин слова при словотворенні, зокрема наявністю / відсутністю сполучного голосного, порядком компонентів тощо; е) комбіновані, що одночасно різняться більш як однією з наведених вище ознак” [247, с.62–63].

О. С. Ахманова виокремлює фонетичні та морфологічні варіанти. Серед фонетичних варіантів виокремлено такі, що не відрізняються за наголошенням та фонетичні варіанти, які різняться місцем наголосу. Словотвірні варіанти дослідниця ототожнює з морфологічними [21, с.192–252]. В. А. Бєлошапкова виділяє акцентні, фонетичні, фонематичні й морфологічні варіанти [26, с.20–22]. П. І. Білоусенко розглядає словотвірні варіанти, утворені за допомогою суфіксації [28]. Н. В. Хруцька пропонує розмежовувати морфологічні та морфо-фонематичні варіанти. Під морфологічними варіантами дослідниця розуміє лексичні одиниці з повною тотожністю фонемного складу, але з відмінностями в граматичних категоріях числа, відмінка, виду, часу тощо. Морфо-фонематичні варіанти – це лексичні одиниці, яким притаманні відмінності в граматичних категоріях, що визначені їх фонемною структурою та словотвірними афіксами [290, с.278; 291, с.273].

Т. А. Коць наголошує, що „варіанти слів марковані насамперед за часовою шкалою (зникають – з'являються)" [106, с.70]. Розглядаючи ситуацію XI–XIV ст., М. І. Толстой дійшов висновку, що для цього хронологічного зрізу характерний подвійний спосіб нормалізації давньоруської літературної мови: наслідування традицій „святої давнини" та „виправлення книжних текстів" [263, с.259]. Дослідник відзначає, що поняття норми для давньослов'янської мови, яка змінила старослов'янську, може бути представлене в історичному аспекті досить широко, з великою кількістю фонетичних, граматичних та лексичних варіантів [263, с.36–37].

У своєму дослідженні А. С. Львов однозначно визнає факти розбіжностей у лексиці пам'яток XI–XIV ст. за різними списками, у тому числі й глаголичними, так само як і відмінностей між лексикою глаголичних і кириличних пам'яток, і ставить перед фахівцями завдання знайти причини, які викликали зміни словникового складу пам'яток [132, с.8].

У матеріалі нашої роботи є значна кількість варіантів, що було характерно для розгляданого періоду і відображено в східнослов'янських текстах XI–XIV ст. Варто нагадати, що в цей період на територію Київської Русі завозили чимало візантійської та болгарської літератури, і книги ці, переважно релігійного змісту, перекладали зрозумілою для слов'ян мовою. Проте переклад почасти потребував новотворів, що спричиняло появу певної кількості варіантів. Варіанти виникали і при переписуванні книг, про що, зокрема, згадує О. Х. Востоков у відомій праці „Міркування про слов'янську мову", де висловлена думка, що переписувачі старих рукописів „мали свої причини змінювати або на свій розсуд виправляти мову вже мертву, у книгах тільки збережену. Одні вважали за потрібне замінювати незрозумілі для них слова або закінчення вживаними в їхній час і на їхньому діалекті, щоб були зрозумілими для народу, для якого писали. Інші мимовільними змінами думали додати правильності мові книг, які потрапили до них" [57, с.5]. О. В. Прискока зауважує, що „творче переосмислення східнослов'янськими

книжниками мовного матеріалу […] привело до значного збагачення давньоруської літературної мови на різних рівнях” [208, с.122].

Важливими для нашого дослідження є *лексичні* варіанти, тобто синоніми, що мають вагомі відмінності, але вживані для передачі одного й того самого або схожого предмету: *акинфъ – лигоурионъ; бисьръ – жемчоугъ; по"съ – ремень.* Л. П. Жуковська зазначає, що „лексичні варіанти можуть бути виявлені перш за все за допомогою різних списків пам’яток одного і того самого або традиційного змісту” [83, с.7].

Серед іменників XI–XIV ст. на позначення назв прикрас виділяються також і *словотвірні* варіанти, утворені за допомогою словотвірних афіксів (*адамантъ – адамантистъ, ониксъ – онухионъ, топазии – топазионъ, изоръ – изорочи~, чепь – чепьчька*).

Крім того, у лексико-семантичному полі „назви прикрас” наявні спільнокореневі слова, по-різному граматично оформлені, які відрізняються за граматичним родом (*петаль – петала, трѣсна – трѣснь* тощо). Можна виділити також „спільні за походженням слова в їхньому східнослов’янському (давньоруському) та церковнослов’янському (старослов’янському) звуковому оформленні” [242, с.10]: *сребро – серебро, злато – злото – золото*.

Досліджуючи писемну, а не розмовну мову, не можемо виокремити такі види варіантів, як *фонетичні, фонематичні* або *акцентуальні*. До складу лексико-семантичного поля „назви прикрас” входять „слова спільної семантики, написання яких відображає різний фонемний склад, можливо, притаманний різним діалектам або давньоруській і церковнослов’янській мовам” [242, с.10]: *манисто – монисто, огърли~ – ожерели~, перепелъ – переперъ* та ін.

Найчисельнішу групу утворюють іменники „іншомовного походження зі сталими варіантами написання, які відбивають за однакової семантики відмінності у фонемному складі [242, с.10]. Серед них: *жемцоугъ –*

жемчоугъ, измарагдъ – изморагдъ, самфиръ – сапфиръ, акинфъ – акинтъ, аметист – амефистъ тощо.

Отже, польове дослідження лексем XI–XIV ст. тісно переплетене з проблемою мовної норми. Мовна ситуація в Київській Русі була досить складною, свідченням чого є той факт, що навіть саму мову тогочасних писемних текстів називають по-різному: давньоруська, руська, давньокиївська, давньоукраїнська, малоруська, південноруська, давньоруськоукраїнська та ін. Це були часи становлення лексичних, фонетичних та морфологічних рис літературної української мови, і саме тому східнослов'янські тексти досліджуваного періоду не могли не характеризуватися великою кількістю варіантів.

1.4. Етимологічний аналіз – перший етап реконструкції семантики слова

Дослідження словникового складу мови XI–XIV ст. в історико-етимологічному аспекті – одна з важливих проблем історичної лексикології. Питання історії слів та їхніх етимологічних витоків привертало і нині привертає увагу багатьох лінгвістів. Серед сучасних лінгвістичних дисциплін етимологію виділяють як науку про походження різних мовних елементів, а саме – слів, афіксів і фразеологічних одиниць. Методичне підґрунтя сучасної етимології слов'янських мов порівняно зі спорідненими з нею історико-лінгвістичними дисциплінами, об'єктом вивчення яких є матеріал інших індоєвропейських мов, належить до найбільш розроблених.

Теоретичним засадам етимологічних досліджень присвятили свої роботи такі дослідники, як І. Р. Буніятова, Ж. Ж. Варбот, В. А. Глущенко, О. І. Іліаді, Т. Б. Лукінова, О. С. Мельничук, Є. С. Отін, О. Д. Пономарів, О. О. Потебня, О. Г. Преображенський, В. Г. Скляренко, О. І. Соболевський, В. М. Топоров, П. Ф. Фортунатов, Т. О. Черниш, О. О. Шахматов та ін. [41; 43; 73; 87; 131; 148; 178; 201; 203; 204; 206; 230; 234; 264; 287; 296; 297; 302].

Етимологія окремих лексем XI–XIV ст. висвітлена в дослідженнях Г. М. Лукіної, О. М. Маркової, О. М. Трубачова [126; 135; 265; 266].

Для лексичного складу писемних пам’яток часів Київської Русі, на нашу думку, є особливо важливими висновки В. І. Абаєва, який так сформулював шляхи виявлення етимології: 1) для основних оригінальних слів певної мови – зіставлення зі словами споріднених мов та діалектів і відстеження їхньої формальної та змістової історії усередині цієї мови; 2) для слів, які є похідними в межах цієї мови (внутрішньомовні деривати) – встановлення їхніх складових частин, кореня, основи та формантів; 3) для запозичень – виявлення джерела запозичення [1, с.288].

Актуальним для дисертаційної роботи є **з’ясування етимологічних витоків лексем XI–XIV ст.** Як зауважує В. В. Німчук, „дослідження цієї велетенської системи в русі, із кількісно-якісними, звуковими, лексико-дериваційними та семантичними змінами в ній, історії кожного її члена передбачає справді колосальний обсяг історико-етимологічної роботи” [166, с.6]. О. І. Іліаді пропонує таку послідовність дій у дослідженні етимології слова: 1. Встановити коло його буквальних відповідників у контактних діалектах у межах однієї мови. 2. Перевірити на предмет наявності аналогічних форм в інших – віддалених – говорах і, нарешті, у говорах сусідніх і віддалених слов’янських мов. 3. Вийти за межі слов’янського з метою пошуку етимологічно тотожних основ в інших індоєвропейських мовах [87, с.159].

Є. М. Мотузенко зауважує, що в етимологічному аналізі слів найдавнішого шару лексики найбільш ефективним є метод зіставлення семантичних еволюцій неспоріднених утворень, оскільки дає надійні результати, вірогідність яких контролюється вже в процесі самого зіставлення. Подібність семантичного розвитку однакових вихідних понять у різних мовних сім’ях свідчить і про подібність цих асоціативних зв’язків у свідомості представників різних сімей [157, с.48]. Не можна не погодитись з М. П. Кочерганом, який всебічно обгрунтував важливість встановлення

міжмовних кореляцій [108, с.89; 113, с.15]. У дисертації зіставлено досліджувані лексеми зі словами в споріднених мовах та діалектах.

Важливий етап етимології пов'язаний із **реконструкцією** лексики. Ф. де Соссюр зазначає, що реконструкція можлива лише шляхом порівняння: „Реконструкція – це необхідний інструмент, за допомогою якого з відносною легкістю встановлюється безліч загальних фактів синхронічного та діахронічного порядку" [241, с.221]. Реконструкція та етимологізація праслов'янського лексичного фонду, як відомо, значною мірою ускладнені за рахунок злиття кількох індоєвропейських гнізд в одне на пізніх етапах праслов'янської мови [316, с.4].

О. М. Трубачов вказує на те, що реконструкція використовує всі резерви – від внутрішніх до зовнішніх, від сучасних фактів мови до давньописемних. Вона є по відношенню до праслов'янського конкретного словника (а не репертуару праслов'янських коренів) справою великої складності, можливо, найважчою в сукупності аспектів реконструкції праслов'янської мови [269, с.13].

Основним завданням реконструкції є виявлення первісної форми. За словами О. І. Іліаді, відновлення найдавнішого комплексу ознак, що мотивують значення, можливе лише в разі максимально чіткого уявлення про первісну форму слова, коли однозначно визначені межі кореня як носія лексичної семантики і формантної частини, які, у свою чергу, ототожнюються генетично й семантично з відповідними утвореннями інших мов. Для цього необхідне ретельне дослідження складників глибинної структури лексем, які вийшли з ужитку в процесі словотворення. Визначення семантичних джерел слів певної мови, – підкреслює автор, – лише одна зі сторін результату етимологічного дослідження, покликаного не тільки розкрити семантичну першооснову, а й відтворити реліктовий характер слів [87, с.6]. Глибинний лінгвістичний аналіз будь-якого давнього компонента лексичної системи дозволяє зануритися у світ давньої словотворчості, безпосередньо пов'язаний з природою. Як резюмує В. І. Абаєв, „відтворити

до кінця історію хоча б одного слова – це означає якоюсь мірою долучитися до розкриття таємниці всього людського мовлення та мислення” [2, с.14].

Для того, щоб відтворити історію слова, необхідно дослідити його **внутрішню форму**. Питання про внутрішню форму розглянуте в багатьох лінгвістичних розвідках. Це поняття досліджено в роботах О. О. Потебні, який називає такі особливості цього явища: внутрішня форма розглядається як етимологічне значення слова; внутрішня форма слова є відношенням змісту думки до свідомості; вона показує, як уявляється людині її власна думка; внутрішня форма слова є центром образу, одна з його ознак, що переважає всю решту ознак; внутрішню форму треба розглядати не як образ предмета, а як образ образу, тобто уявлення [204, с.77, с.134]. Дослідник писав, що „внутрішня форма слова, вимовленого мовцем, спрямовує думку слухача, але вона тільки активізує думку, дає тільки спосіб розвитку в ньому значень, не визначаючи меж розуміння ним слова” [205, с.140].

Отже, можна зробити висновок, що аналіз внутрішньої форми слова не завжди допомагає визначити його значення, а аналіз значення – внутрішню форму слова. Т. Р. Кияк зазначає, що внутрішня форма – системна характеристика слова або словосполучення, що грає роль „перекидного містка” від звукової оболонки до значення [95, с.66]. На думку Б. О. Плотникова, усі особливості внутрішньої форми конкретної мови можна виявити через зіставлення її з внутрішньою формою інших мов. При цьому чим з більшою кількістю різних неспоріднених мов зіставляється розглядана мова, тим рельєфніше та глибше виявляється її внутрішня форма [194, с.16].

Реконструювання первинної форми досліджуваних слів та встановлення їх внутрішньої форми дозволили виявити окремі закономірності стосовно походження частини лексем, які належать до лексико-семантичного поля „назви прикрас”. Зокрема, було з’ясовано, що в основі внутрішньої форми окремих іменників лежить позначення способу виробництва прикрас (*коузнь, пленица, разнизано, чепь, чепъчька (чепьчька), чепочька, украшени~, утварь, красота*). Перелічені слова походять від

індоєвропейських та праслов'янських коренів із такими первинними значеннями, як „звивати", „кувати", „плести", „рознизувати", „в'язати", „чіпляти", „створювати". В окрему групу варто об'єднати слова, які утворені на основі подібності за формою, твердістю або кольором до певних предметів (*верижица, жиковина, обедь, ободъ, кольце, кълътъкъ, камѣнь, золото, изоръ, изорочь, изорочи~*). Первісно ці слова вжиті з такими значеннями, як „мотузка", „форма, яка нагадує жука", „обід", „кільце", „такий, що коле", „скеля", „щось тверде, як панцир черепахи", „жовтий" та „блищати". Група іменників, які зафіксовані в пам'ятках XI–XIV ст. на позначення частин тіла („шия", „рука", „горло", „палець"), мотивує найменування прикрас: *гривьна, монисто, манисто, обричь, ожерели~, огърли~ (огръли~), пьрстьнь (прьстьнь, перстень*). В основі внутрішньої форми більшості назв дорогоцінного, напівдорогоцінного каміння та прикрас органічного походження лежить позначення кольору: *амѣфустонъ* – „червоно-фіолетовий", *лигоурионъ* – „жовто-коричневий", *мраморъ* – „білий", *онухионъ* – „колір нігтя", *хрисолифъ* – „золотий". В основі деяких слів лежать найменування топонімічної назви: *жемчоугъ* – „давня назва річки Сир-Дар'ї", *магнитъ* – „камінь з гори Магнезії", *сардионъ* – „камінь із Сард (у Лідії) " та ін.

Важливим для нашого дослідження є питання про походження лексем. Лексичний склад мови, відображеної в східнослов'янських писемних пам'ятках XI–XIV ст., сформовано протягом кількох історичних епох. Її функціонування позначали контакти із сусідніми мовами та діалектами, унаслідок чого вона увібрала в себе відповідні іншомовні елементи. На думку О. В. Прискоки, під час написання або перекладу книги „автор не особливо турбується про оригінальність форми і нерідко обмежується простим запозиченням" [210, с.82]. О. Б. Ткаченко зауважив, що „міжмовні контакти призводять не тільки до запозичення матеріальних особливостей, а й до того, що через семантичний вплив мов утворюються багаточисельні та різноманітні запозичення (кальки) на різних рівнях мовної структури" [255,

с.6]. Запозичені слова праслов'янського періоду переважно походять із готської та діалектів прагерманської мови [256, с.194]. Проте, „перш ніж шукати шляхи запозичення досліджуваного слова, варто дослідити всі можливості пояснення цього слова як давнього утворення" [137, с.3]. Більшість ядерних компонентів лексико-семантичного поля „назви прикрас" має слов'янські витоки. Це слова індоєвропейського (*злато, манисто, чепь*), праслов'янського (*гривьна, доброта*), давньоруського (*систигъ*) походження. В окрему групу варто виділити старослов'янізми (*притъкъ, пленица, трѣсна*), які в розглянутих пам'ятках є рідковживаними.

Як справедливо підкреслює В. І. Гончаров, „збагачення словникового складу давньоруської мови було пов'язане з прогресом давньоруського суспільства" [68, с.88]. О. С. Мельничук зазначає, що контакти між літературними мовами впливають на формування норм і традицій в одній мові через іншу [148, с.63]. Характеризуючи мову аналізованого періоду, зокрема відображену в доступних науковому світу пам'ятках, Д. С. Лихачов відзначає, що „давня література не була ізольована від літератур сусідніх – західних і південних держав" [123, с.6]. За словами дослідника, „Давня Русь знала переклади з грецької, латинської, давньоєврейської, знала твори, створені в Болгарії, Македонії, Сербії, знала переклади з чеської, німецької, польської мов", і це, на думку вченого, стало однією з основних причин великої кількості порушень мовних норм [123, с.18–19].

Зупиняючись на особливостях давньої перекладної літератури та усталеної на той час методики, В. В. Виноградов зауважує, що „процес перекладів пам'яток візантійської та західноєвропейської латинської літератури на книжно-слов'янський тип давньоруської літературної мови супроводжується творенням нових слів для передавання нових ідей, образів" [51, с.20].

Вважаємо за необхідне відзначити, що більшість лексем, які належать до периферії лексико-семантичного поля „назви прикрас", є запозиченнями з різних мов, що має конкретні історичні передумови: „земля наша за X–

XIII віків знаходилися у жвавих зносинах не тільки зі своїми сусідами, але взагалі з народами Сходу й Заходу” [173, с.91].

Серед назв прикрас у пам’ятках досліджуваного періоду зафіксовано чимало лексичних варіантів, які потрапили в мову під час перекладу. Переважно це кальки з грецької мови (*петаль* – гр. *πεταλου*): грецизми складають найбільшу групу серед неслов’янських запозичень. За словами, Т. Б. Лукінової, „етимологізування запозичень передбачає визначення не тільки джерел, а й шляхів проникнення того чи іншого слова в українську мову” [131, с.35]. Вплив Візантії та її культури на племена й народи, що населяли територію Київської Русі, істотно позначився на розвитку тогочасної мови. Упродовж першої половини IX ст. руси енергійно заявляють про себе світові. У 839 р. їхнє посольство з’явилося в Константинополі, з метою встановлення дипломатичних зв’язків між візантійським двором і Києвом. Укладення мирних договорів з Візантією стало актом великої історичної ваги, що утверджував Київську Русь як рівноправного економічного партнера імперії [259, с.51, с.53]. Відомий український історик І. П. Крип’якевич, аналізуючи витоки цих зв’язків, пише, що унаслідок одруження Володимира з грецькою царівною і поширення християнства зв’язки України з Візантією стали дуже близькими. При княжому дворі здобули вплив греки, що приїхали з двором царівни; вони були дорадниками князя і допомагали йому наблизити устрій держави до візантійських зразків [115, с.52]. Торгівельні зв’язки Русі з Візантією базувалися переважно на обміні товарів. Із Візантії везли багатий одяг, прикраси, дорогі предмети побуту, які охоче купувала давньоруська знать [89, с.106].

О. Пономарів виділяє в українській мові такі групи слів грецького походження: а) слова, запозичені з грецької мови, що зазнали порівняно невеликої морфологічної адаптації в українській мові; б) слова, що зазнали значної фонетико-морфологічної видозміни” [201, с.9–10]. З-поміж іменників XI–XIV ст. на позначення прикрас виокремлено такі грецизми, як

адамантъ, акинфъ (уакинфъ), варилионъ, измарагдъ, исмарагдъ, мраморъ, мороморъ, мироморъ, сапфиръ (сапъфиръ), топазии та ін.

Численну групу запозиченої лексики утворюють тюркізми. Сусідство двох світів – кочових народів та східних слов'ян – залишило слід у мові й традиціях кожного з них. У середині XI ст. тюрки стали безпосередніми південними сусідами Русі. На основі аналізу історичної ситуації на півдні Русі IX–XIII ст. П. П. Толочко робить висновок про те, що тюркомовні кочівники не становили суттєвої загрози для давньоруської держави. Протягом майже двох століть південними сусідами Давньої Русі були кочові тюркомовні племена половців, які вступали в різні відносини з Руссю [258; 260]. Р. В. Болдирев кваліфікує тюркізми в пам'ятках Київської Русі як одиниці домонгольського періоду, пов'язуючи їх за фонетичними характеристиками та оформленням з огузо-кипчацьким типом із деякими наслідками булгарської фонетики, що пояснена послідовними хвилями міграції тюркських народів до Східної Європи. Як наголошує дослідник, визначення природи та характеру мовних явищ, які стосуються слов'янських запозичень з тюркських мов, є складним та дискусійним [30, с.10]. Таку ж думку поділяє В. І. Гончаров, вважаючи, що більшість тюркізмів запозичена в часи татаро-монгольського іга [69, с.52]. До нашого дослідження увійшли такі тюркізми, як *серьга* та *исер#зь*.

Аналіз запозиченої лексики дозволяє говорити про багатство словникового складу тогочасної літературної мови, яка використовувала запозичення для потреб спілкування, зокрема – опису елементів побуту, вбрання та прикрас вищих верств населення доби Київської Русі. Деякі з цих слів уживані в сучасних слов'янських мовах, інші стали надбанням історії, належать нині до застарілої лексики. Отже, питання походження досліджуваних лексем є важливим для нашої роботи. Під час дослідження історії назв прикрас у східнослов'янських писемних пам'ятках XI–XIV ст. виявено певні закономірності історичних витоків окремих іменників. Наприклад, лексеми із значеннями „дорогоцінне каміння" та

„напівдорогоцінне каміння” є переважно запозиченнями з грецької мови, збірні іменники та іменники з загальним значенням „прикраса” мають праслов’янське та індоєвропейське коріння, назви власне прикрас є слов’янськими утвореннями, хоча серед них наявні також тюркізми, германізми, латинізми та запозичення з інших мов.

1.5. Діахронічний аспект семантичної структури слова

Питання лексичного складу мови тісно пов’язане із вивченням семантичної структури лексем. Р. Джекендоф пише: „Теорія семантичної структури повинна бути адекватною до спостережених явищ; вона має бути спроможною до вираження всіх семантичних відмінностей” [325, с.11]. За словами В. М. Русанівського, „змістова сторона мови – це її семантика, тобто системно організована сукупність семем” [221, с.61]. В історії назв прикрас для дослідження є важливим насамперед семантичний аспект, тобто змістова сторона мови, або системно організована сукупність семем.

Лінгвісти пропонують різні визначення терміна *лексичне значення*. Так, О. О. Тараненко вкладає в це поняття конкретно-індивідуальний зміст слова, який є відображенням або тільки вираженням (в різних типах слів) та фіксацією у свідомості позначуваного словом елемента дійсності і є закріпленим за формою слова, унаслідок чого стає можливою його становлення як явища мови, а не тільки свідомості [246]. „З погляду вже не формування, а реального функціонування слова в мові лексичне значення виявляється внаслідок нерозривного зв’язку, відношення, що існує у свідомості мовців між образом форми слова (його звучанням або написанням) і образом, відображенням позначуваної даною формою сутності”, – наголошує вчений [250, с.307]. Підкреслюючи, що лексичне значення – це складна структура, Й. А. Стернін зауважує, що в значенні можна виокремити основні та похідні ознаки: перші виражають основний зміст поняття, інші випливають із основних [244]. Л. В. Щерба пише: „Ми можемо будь-які лексичні значення, і дії, і стани, і якості, не говорячи вже

про предмети, уявляти як предмети” [315, с.83]. К. А. Левковська відзначає, що термін *значення слова* має в лінгвістиці подвійне тлумачення: як позначення всього семантичного змісту, пов’язаного з усіма різновидами – звучанням варіантів слова, та як синонім до лексичного значення [118, с.135]. За словами Н. Г. Озерової, „у слові як основній одиниці мови зосереджені і лексичне і граматичне значення, при цьому в мові строго фіксовано зв’язок окремих елементів граматичного значення з певними типами лексичного значення” [176, с.6].

Вважаємо за потрібне, слідом за Ж. П. Соколовською, розмежувати в понятті лексичного значення особливі структури: 1) структура (семантика) слова як єдність усіх його значень і граматичних форм; 2) структура кожного окремого значення [236, с.5]. Дослідниця розглядає різні підходи лінгвістів до визначення терміна *значення слова,* що розуміється ними як: 1) особлива мовна форма відбиття дійсності; 2) відношення між звуковим комплексом і поняттям; 3) віднесеність звукового комплексу до явищ дійсності; 4) категорія, тотожна поняттю; 5) певна видозміна поняття відповідно до характеру мовлення; 6) взаємозамінність виражень; 7) реакція суб’єкта на знак; 8) дистрибуція [235, с.19]. М. П. Кочерган уважає найбільш доцільним визначати лексичне значення за такими критеріями: 1) значення слова є знаковою інформацією про референти; 2) значення – це інформація, яка передається через означуване мовного знака; 3) значення – це інформація, спільна для носіїв мови; 4) значення – це та інформація, яку отримує слухач тільки через означуване мовного знака [112, с.9]. Ф. П. Філін зазначає, що до лексичного значення належить предметний зміст слова і співвіднесеність слова з об’єктивно існуючим світом речей, процесів, явищ і т. ін. В основі лексичного значення закладене поняття, однак воно не є тотожним до значення. Лексичні значення слів можуть бути близькі один до одного, а можуть узагалі не мати один з одним жодних зв’язків [284, с.227–239]. Описані в дисертаційній роботі іменники об’єднані загальним значенням „прикраса”.

Окремі лексичні значення слова в лексикології прийнято називати лексико-семантичними варіантами. **Лексико-семантичні варіанти** багатозначного слова мають семантичну спільність (спільні елементарні смисли – *семи*). М. В. Нікітін зауважує, що під структурою лексичного значення розуміють взаємозв'язки частин із цілим: виокремлюють залежні частини (елементи, компоненти), які утворюють у результаті лексичне значення. Оскільки слова найчастіше бувають багатозначними, варто підкреслити, що мова йде про одне зі значень слова, насамперед про його пряме значення. Переносні значення структуровані за тим же принципом, що й прямі, але виявляють істотні особливості характеру семантики й номінативних властивостей [164, с.58]. Семантична структура слова проявляється насамперед через *лексико-семантичні варіанти слова.* На думку Л. В. Бублейник, „у межах тематичної групи як сукупність семантичних класів основний *лексико-семантичний варіант* слова стає змістовним центром сполучуваних понять" [36, с.23]. Питання лексико-семантичних варіантів та полісемії є тісно пов'язаними, оскільки лексико-семантичні варіанти знаходять вираження лише в разі наявності полісемії. Щоб підкреслити, що óписові семантики слова із залученням поняття лексико-семантичний варіант належить у лінгвістичній науці помітне місце, достатньо лише в хронологічному порядку перелічити основні роботи, виконані в цьому дослідницькому руслі: О. І. Смирницький, О. С. Ахманова, В. В. Виноградов, О. М. Шрамм, Г. А. Уфімцева [21; 48; 49; 50; 231; 232; 274; 275; 312]. Н. І. Ашиток доводить, що аналіз груп лексико-семантичних варіантів багатозначного слова дає змогу виявити регулярність різного типу переосмислень слів [22–24].

Деякі мовознавці, як, наприклад, Р. О. Якобсон, схильні вважати, що для кожного полісемічного слова можна вивести загальне значення, проте, незважаючи на семантичний зв'язок між значеннями полісемічного слова, усі його значення об'єднати в одне загальне неможливо, оскільки кожне зі значень співвідноситься з різними предметами, явищами тощо [319].

О. О. Тараненко визначає *полісемію* як наявність у семантичній структурі мовної одиниці двох і більше значень, тобто віднесеність її до двох або більше об'єктів позначення, і підкреслює, що вона являє собою органічну властивість людської, природної мови [250, с.502–503]. М. В. Нікітін указує на те, що розходження в значеннях багатозначного слова в той або інший спосіб знаходить відображення у формі вираження [164, с.30].

Оскільки лексико-семантичні варіанти є складниками багатозначного слова, то, на думку Н. І. Ашиток, дослідник, прагнучи довести системність дериваційних процесів, унаслідок яких вони утворені за типовими моделями, і відношень між ними, намагається розглянути формування багатозначного слова в системі мови [22, с.33]. О. С. Ахманова пише, що традиційно явище полісемії виділяють за „наявності в одного й того самого слова ... декількох пов'язаних між собою значень, що звичайно виникають у результаті видозміни й розвитку первісного значення слова" [169, с.36]. Загалом, *полісемія* властива більшості звичайних слів, що цілком природно, оскільки слова як назви можуть легко переходити з однієї речі на іншу або на яку-небудь ознаку цієї речі або на її частину. Тому питання про полісемію – це насамперед питання номінації, тобто зміни речей при тотожності слова. Питання ж про збереження і сталість поняття або його істотних ознак виражене при полісемії по-різному.

В. В. Виноградов, витлумачивши слово як „систему взаємопов'язаних та функціонально об'єднаних форм, з яких кожна пов'язана з певними, виправданими структурою мови, контекстами вживання", цим самим фактично визначив основні положення, що стосуються феномену лексико-семантичного варіювання слова: а) лексико-семантичний варіант слова – найменша знакова лексична одиниця, ознакою якої є певна семантична значущість (словозначення) полісемічного слова, а формою її мовного вираження, крім власне знакової форми, найчастіше виступає мінімальна лексична синтагма (сполучення мінімум двох слів) або/і певна словоформа, лексико-семантична або / і синтаксична позиція слова; б) семантична

структура слова являє собою ієрархічну систему, історично сформовану єдність лексико-семантичних варіантів з основним прямим номінативом в її центрі; в) системний / мовний контекст – необхідна умова вживання віртуального слова, розмежування останнього на лексико-семантичні варіанти; г) лексико-семантичний рівень слова – рівень представлення лексико-семантичного варіанта, що конструює лексико-семантичну підсистему мови; ґ) контекстологічний аналіз лексичної семантики забезпечує виявлення засобів тих рівнів мови, від яких виходить вказівка до семантично вираженого слова [49, с.33]. А. М. Архангельська зазначає, що „поєднання значень може виникати як результат асоціацій” [13, с.51].

У лінгвістичній літературі явищу семантичної варіантності дають різні визначення. Так, Й. А. Стернін називає це явище семним і семантичним *варіюванням* [244, с.102]. М. М. Покровський пропонує термін *варіації* [197]. У нашому дослідженні на позначення цього поняття використано термін *лексико-семантичний варіант*, а також – залежно від контекстуальних потреб – *значення полісемічного слова*.

Важливим завданням є **реконструкція семантичної структури давньої лексеми**, виокремлення в ній **лексико-семантичних варіантів**. Дослідження семантичних змін визначило потребу порівняльно-історичного вивчення пам’яток східнослов’янської писемності XI–XIV ст. Частина проаналізованих у дисертаційній роботі слів є полісемічними, оскільки в їхній структурі виокремлено лексико-семантичні варіанти. Наприклад, іменник *гривьна* вжитий у пам’ятках XI–XIV ст. з такими значеннями, як „шийний обруч, що слугує прикрасою або відзнакою” та „вагова або грошова одиниця”. У різних контекстах знаходять відображення різні лексико-семантичні варіанти цього найменування, відбувається переосмислення окремих значень. Лексема *богатьство* звичайно вживалася із загальним значенням „багатство, тобто велике майно, заможність, гроші”. Проте в текстах XI–XIV ст. вона зафіксована також зі значенням „цінності (ювелірні прикраси, коштовне каміння, золото)”.

У процесі історичного розвитку слова **лексичне значення зазнає певних змін**. М. Мерфі зазначає, що семантика слова та зміна його значення пов'язані з менталітетом суспільства, в якому воно функціонує [328, с.6–8]. З'ясування цих змін дослідники справедливо вважають найскладнішим питанням історичної лексикології. В. Пізані вказує на те, що „пояснити зміни значення рівносильно встановленню етимології нового слова, формально ідентичного старому, тобто ми маємо відстежити весь процес, у результаті якого нове слово було первісно створене" [187, с.142]. Ф. П. Філін наголошує, що „нам мають бути відомі шляхи формування кожного слова, час його виникнення (хоча б приблизно), зміни його значень та відтінків значень, їхній зв'язок зі значеннями інших слів" [279, с.15–16]. До того ж, як зазначає Д. М. Шмельов: „За одним і тим самим словом може бути закріплене не одне, а декілька взаємопов'язаних та певним чином відмежованих одне від одного значень" [310, с.82]. І для розв'язання цього надскладного завдання варто опиратися на пораду М. М. Покровського: „Історія значень слова буде для нас тільки тоді зрозумілою, коли ми будемо вивчати це слово у зв'язку з іншими словами" [197, с.75].

Як справедливо вважає М. Я. Плющ, лексичне значення слова – це його внутрішнє значення, зміст, закріплений досвідом народу [196, с.22]. Під час вивчення лексичного значення окремих іменників, які належать до лексико-семантичного поля „назви прикрас", виявилося, що певних змін зазнало навіть характерне для них загальне значення „прикраса". Протягом XI–XIV ст. у текстах знайдено нові значення досліджуваних найменувань та їхні відтінки, деякі значення архаїзуються або зникають. Під час опису іменники із загальним значенням „прикраса" виявлено найменування, для яких характерне формування одних значень на основі інших. Іменник *гривьна* первинно мав значення „шийна прикраса", а згодом виникає похідне для нього значення – „грошова одиниця". Дослідження семантичних аналогій споріднених мов виявило, що обидва лексичні значення функціонують у сучасній українській та інших слов'янських мовах.

Вивчення лексичного значення передбачає розгляд такої категорії, як **відтінок значення**. Ю. Д. Апресян зауважує, що під відтінками значення розуміють частини подібних значень, які не збігаються, незалежно від того, порівнюються різні значення полісемічного слова або одне значення декількох квазісинонімічних слів [6, с.243, с.248]. Дослідник уважає, що терміну *відтінок значення* відповідає від трьох до шести інших лінгвістичних понять, кожне з яких необхідне для багатьох розділів семантичної теорії: особливість семантики слова, особливість синтактики або особливість прагматики [6, с.248]. М. М. Покровський спостеріг, що в пошуках первісних змін значення слова можна відкрити такі відтінки, які раніше могли бути залишені непоміченими [197, с.44]. Як приклад, іменник *жоуковина* в сполученні з різними найменуваннями представляє в пам'ятках Київської Русі значення „обручка", „пряжка" і „перстень", а вже в межах останнього виокремлено семантичні відтінки „перстень із печаткою" („и *жюковиною* сво~ю запечатавъ, повелѣ схранити" [XI, ГА, арк.213 г]) та „перстень з камінням" („и у сыновь его *жуковины* многоцѣнны съ драгымь каменіемь" [Срезн., I (2): 883]).

В. Г. Гак відзначає, що зміна значення слова проходить такі етапи: 1) поява інновації в мовленні, переважно індивідуального характеру, що не змінює семантику слова; 2) формування нового значення – як частини семантичної структури слова – внаслідок регулярного нового вживання, особливо якщо це супроводжується істотними розбіжностями у відношеннях номінації; 3) утворення омонімів за умови розбіжності лексичного значення слів і втрати зв'язку між ними [62, с.262]. Як наголошує З. Д. Попова, „наявність асоціативних ланцюгів лексичних значень дає змогу одному мовному знаку одночасно вказувати на декілька позначуваних" [18, с.9].

На думку Д. М. Шмельова, значення слів, так само як і відношення між значеннями одного й того самого слова або між значеннями різних слів, зумовлені історією мови, пов'язаної з історією народу. Проте окремі значення та відношення виокремлюються в кожний окремий момент розвитку мови

незалежно від їхньої історії [309, с.22]. Вивчення лексичного значення можливе як у синхронії, так і в діахронії. Д. Джірейртс пише, що „найважливішим питанням під час вивчення історії слова є дослідження слова в діахронії” [324, с.127]. Натомість Р. О. Будагов підкреслює, що, хоча синхронія спирається на діахронію та з неї виростає, вона має свої закони розподілу значень у слові, відмінні від аналогічних тенденцій у діахронії [39, с.71, с.80].

У лінгвістиці розрізняють диференційний та інтегральний підхід до вивчення лексичного значення. Найвідомішими представниками диференційного напряму стали О. М. Шрамм та Б. О. Серебренников [312; 229]. Як основний принцип диференційного аналізу семантики Б. О. Серебренников визначає виділення компонентів значення шляхом розмежування слів, протиставлення їх одне одному в більш-менш конкретних групах [229].

Під час розгляду іменників зі значенням „прикраса” в пам’ятках XI–XIV ст. застосовано інтегральний підхід до вивчення лексичного значення, оскільки значення цих лексем можуть проявлятися лише на основі відношень з іншими словами лексико-семантичного поля „назви прикрас”. Інтегральний підхід включає в поняття *значення* всі наявні в слові семантичні ознаки. Інтегральна концепція значення докладно представлена в роботах М. В. Нікітіна, З. Д. Попової, Ж. П. Соколовської, Й. А. Стерніна [163; 164; 202; 235; 236; 244]. М. В. Нікітін розмежовує прагматичне та когнітивне значення, останнє поділяється на екстенціональне та контенсіональне, у межах контенсіонального значення виокремлюються сигніфікативне та денотативне [164]. Саме інтегральний підхід, вважає Й. А. Стернін, є адекватним, оскільки компонентний аналіз засвідчує, що підхід до лексичного значення слова як до польового явища дозволяє виділення, опис і систематизацію компонентів, що утворюють значення, визначення типології семантичних компонентів і виділення ядра та периферії [244, с.15, с.40].

Якщо семемний аналіз слова спрямований на вивчення окремого значення багатозначного слова, то семний – окремих компонентів значення. Виділення сем у структурі лексичного значення дістало назву **компонентного аналізу.** Метод компонентного аналізу ґрунтовно розглянутий в роботах Ю. Д. Апресяна, Л. С. Вященка, М. П. Кочергана, З. Д. Попової, О. О. Реформатського, Й. А. Стерніна та ін. [6; 61; 109; 202; 215; 244]. Таким чином, *компонентний аналіз* – це система прийомів лінгвістичного вивчення значення слів, суть якої полягає в розщепленні значення слова на складові компоненти, які називають семами. За цими ознаками лексичні одиниці різняться між собою або об'єднуються. Виділення в лексичній одиниці складових елементів здійснюється шляхом зіставлення її з іншими одиницями, які мають з нею семантичну спільність. На думку М. П. Кочергана, „оскільки число компонентів набагато менше від числа значень слів, то опис лексичних значень методом компонентного аналізу є економним, компактним і зручним. Необмежену кількість словесних значень можна описати і систематизувати у вигляді комбінацій обмеженого числа тих самих компонентів" [109, с.265].

Лінгвістика XX ст. характеризується становленням нового напряму – семної семасіології. Розглядаючи зв'язки між семемами компонентів, В. Г. Гак виявив повторювальну (інтеративну) функцію сем. На його думку, у значенні поєднаних слів повинен бути один і той самий смисловий компонент – спільна сема, або синтагмема, повторне вживання якої організує змістовий план висловлення. Теорія семної структури семеми слова поєднує різнопланові семантичні компоненти, функціонально близькі семи характеризують як мікрокомпоненти [62].

Наше дослідження спирається на ознаки лексичного значення, виділені Й. А. Стерніним як основні, а саме: 1. Значення – це система сем, які утворюють структуру – семему. 2. Всі компоненти значення формують єдину функціональну мовну одиницю – семему. 3. У структурі значення виділяються семантичні компоненти як одного, так і різних типів. 4. У

структурі значення виділяють мікрокомпоненти – денотативний і конотативний. 5. Макрокомпоненти відображають горизонтальну організацію лексичного значення; мікрокомпоненти – вертикальну його організацію. 6. У значенні виокремлюються ядерні та периферійні семантичні компоненти. 7. Ядро значення утворюють постійні семантичні компоненти. 8. Ядерні семи протиставляють значення іншим значенням у системі мови; периферійні семи доповнюють ядро. 9. Межа між ядерними та периферійними семами є нечіткою. 10. Семи, наявні в складі одного значення, повторюються і в інших значеннях. 11. Значення можуть різнитися лише за деякими семами і при цьому мають збігатися за іншими [244, с.39].

Отже, у межах лексичного значення виділяються мікрокомпоненти та макрокомпоненти. Макрокомпоненти є системою елементів – окремих семем, які утворюють єдину значеннєву структуру слова. Проілюструємо це на прикладі іменників *аламъ, бармы, переперъ, перепелъ, систигъ (систогъ, систига)*, які утворюють тематичну групу „назви нагрудних прикрас”. Ці слова об’єднані спільним значенням „прикраса, яка слугує для оздоблення грудей”. Зазначене спільне значення уточнене такими семемами, як „нашита або пристібнута нагрудна золота прикраса”, „прикраса урочистого княжого одягу, напліччя з дорогоцінностями”, „окремо зшита нагрудна прикраса”, „частина урочистого княжого напліччя, розшита дорогоцінними матеріалами та коштовним камінням”, „нагрудна золота прикраса, що виконувала функцію княжої відзнаки”, які вказують на соціальне призначення окремих видів оздоб тіла. Ці семеми диференціюються за допомогою таких сем, як ‘маленький’, ‘плетений’ та ін.

Характеризуючи особливості цього поняття, науковець підкреслює: „Семи у складі одиниці мови мають неоднакове структурне і функціональне навантаження, тому розрізняють семи лексичні й граматичні, експліцитні (формально виражені) та імпліцитні (приховані), ядерні й периферійні, інтегральні й диференційні, обов’язкові й факультативні та ін.” [111, с.575]. Дослідники підкреслюють їх різноплановість: семи можуть бути різні за

характером – лексичними та граматичними, диференційними та інтегральними, постійними та ймовірними, відносними та описовими, денотативними та конотативними тощо [8, с.10–12; 61, с.14–15; 245, с.53–63].

Найбільш детальну, на нашу думку, класифікацію сем розробив Л. М. Васильєв, розмежувавши їх: 1) за співвідношенням із структурними компонентами словоформи – лексичні та граматичні семи: лексичні виражені коренем та словотвірними афіксами, граматичні – словотвірними афіксами; 2) за способом маніфестації в плані вираження – експліцитні та імпліцитні семи: експліцитні знаходять відображення в словотвірних елементах або в синтаксичній сполучуваності, імпліцитні позбавлені формального вираження; 3) за типом відношень: синтагматичні та парадигматичні; 4) за характером відношень усередині семеми: домінантні та залежні; 5) за відношенням до ідентифікованого значення – ядерні та периферійні: ядерні відображають інваріантне значення класу, периферійні – ті, що розмежовують елементи, здатні варіювати від слова до слова; 6) за функцією в складі лексичних та граматичних парадигм – ідентифіковані та диференційовані; 7) за ступенем повторюваності, регулярності – категоріальні та ідеосинкретичні; 8) за ступенем фіксованості, закріпленості за певними значеннями – обов’язкові та факультативні [46].

Узявши за основу розроблену Й. А. Стерніним класифікацію сем [244, с.56, с.58, с.62–63], яка містить необхідні й достатні компоненти, виділяємо в процесі реконструкції і семантичної структури лексем XI–XIV ст. дисертаційному дослідженні інтегральні та диференційні, узуальні та оказіональні, експліцитні та імпліцитні, постійні та ймовірнісні, ядерні та периферійні семи. У межах окремого значення можливі декілька видів сем. У нашому дослідженні виділення сем є найбільш доцільним стосовно тематичних груп „назви дорогоцінного каміння” та „назви напівдорогоцінного каміння”, оскільки в них розкрито призначення та зовнішній вигляд каміння, позначуваного відповідними іменниками. Так,

сема ‘червоний’ дає відомості про колір каменю, а сема ‘індійський’ указує на його локалізацію.

Інтегральні семи – це семи, спільні для певної групи слів. Вони не виконують розрізнювальних функцій у межах групи. Кожна досліджена тематична група характеризується наявністю інтегральних сем. Семи ‘твердий’ та ‘коштовний’ є інтегральними для назв коштовного каміння. Диференційні семи розрізняють значення порівнюваних слів, у тематичній групі вони виконують розрізнювальну функцію. Диференційними для досліджуваних лексичних значень слів є такі семи, як ‘плетений’, ‘зелений’, ‘вавилонський’ тощо.

Узуальні семи входять до системи значення слова і є обов’язковими для нього. Прикладом є сема ‘коштовний’. Експліцитні семи (‘червоний’ і ‘зелений’), будучи безпосередньо представленими в значенні, наповнюють його структуру і розташовуються одна за другою. Імпліцитні семи приховані в інших семах, поглиблюючи значення. Такими семами є ‘палаючий’ або ‘сяючий’.

Постійні семи відображають ті ознаки, які притаманні об’єкту завжди, ймовірнісні – ознаки, які можуть належати об’єкту або ні – з тим чи іншим ступенем імовірності. Сема ‘печатка’, наприклад, належить до ймовірнісних, а сема ‘дорогоцінний’ є постійною для лексичного значення найменування *жоуковина*.

Важливим є питання віднесення того або іншого семантичного компонента значення до розряду ядерних або периферійних, оскільки **розмежування ядра та периферії значення** дозволяє точніше описувати структуру лексичного значення. Й. А. Стернін пропонує розглядати як ядерні найбільш істотні семантичні компоненти і визначає ознаки, за якими, на його думку, можна виокремити ядерні семи, а саме: ядерна сема позначає (1) постійну ознаку предмета; (2) обов’язкову ознаку предмета. Ядерними є такі семи, які відповідають обом класифікаційним критеріям. Відсутність одного з них переводить сему в розряд периферійних. Периферійними є семи, в яких

відсутні обидві перераховані ознаки ядерності, тобто такі семи позначають непостійні та необов'язкові ознаки предмета. Постійні семи можуть бути як ядерними, так і периферійними. Якщо ж сема ймовірнісна, хоча б у мінімальному ступені, то вона завжди буде периферійною. Одна й та сама сема в різних значеннях може мати різний статус – ядерний в одному та периферійний в іншому [244, с.59–83]. Під час реконструкції семантичної структури конституентів поля „назви прикрас" виокремлювалися ядерні та периферійні семи. Так, сема 'коштовний' є ядерною для лексичних значень більшості досліджуваних іменників. Периферійними визнано семи на кшталт 'жук', 'маленький', 'червоний'. У ході аналізу лексичного значення окремих слів було виявлено, що сема може бути ідентифікована за кількома класифікаційними критеріями. Наприклад, сема 'жук' є периферійною, диференційною, оказіональною та імпліцитною. Натомість сема 'коштовний' є ядерною, інтегральною, узуальною та експліцитною.

Виділення в структурі семеми *архісеми* має певну специфіку, що пов'язане з її центральним місцем у семемі. У структурі семеми архісема завжди автономна, незалежна, а всі інші семи – прямо або опосередковано – визначають архісему, конкретизують її. Крім того, архісему вирізняє певна особливість – для кожного значення може бути виділений цілий ряд архісем [244, с.59]. Архісема 'прикраса' об'єднує всю сукупність досліджуваних у дисертації найменувань. До ядра значення завжди належать як архісема, так і основні семи. До периферії відносять неосновні, ймовірнісні, дислокаційні, приховані семи. Семи решти типів рівною мірою можуть належати як до ядра, так і до периферії значення [244, с.82–83]. Аналіз окремих тематичних груп із загальним значенням „прикраса" показав, що до ядра значення належать семи 'прикраса' та 'коштовний', решта сем для описуваного поля є периферійними.

Отже, семантична структура будь-якого слова має ієрархічно впорядковану організацію. Під час аналізу окремих лексем одним із важливих питань є виділення архісеми, яка вказує на те, що слово належить

до певного лексико-семантичного поля, у межах якого виокремлено кілька тематичних груп. Для того, щоб дослідити семантику окремих компонентів тематичної групи, виокремлюють ядерні й периферійні лексичні значення (семеми), а також відтінки значень. Важливими для аналізу окремих слів є семи (ядерні, периферійні, диференційні, інтегральні тощо), які конкретизують окремі значення досліджуваних іменників. За допомогою аналізу окремих сем були виділені ядерні та периферійні лексеми.

Вивчення лексичного значення нерозривно пов'язане з **питанням про контекст**. Основні положення контекстного підходу можуть бути зведені до результатів семасіологічних студій М. М. Покровського і праць О. О. Потебні [197; 203]. Сформульовані ними положення були поглиблені та розвинуті О. С. Ахмановою, В. В. Виноградовим, О. І. Смирницьким [21; 49; 232]. Проблема співвіднесеності *слова й контексту* здавна привертала увагу багатьох учених (В. В. Виноградов, Т. В. Слободянюк, Г. А. Уфімцева, Д. М. Шмельов та ін. [51; 231; 275; 308]).

За словами І. І. Ковалика, „контекст – це змістовно закінчений відрізок усного або писемного мовлення, достатній для визначення смислу слова" [99, с.9]. Розглядаючи різні підходи до поняття *контекст*, М. П. Кочерган доходить висновку, що термін цей найдоцільніше використовувати в значенні „умови вживання слова". При цьому дослідник акцентує значення контексту, який демонструє можливості індивідуальних уживань слова, але водночас вказує на роль нормативних лексико-семантичних зв'язків [112, с.11]. За А. О. Брагіною, значення слова виявлено в контексті, але не визначається тільки контекстом: воно склалося в певних соціально-історичних умовах і об'єктивно існує в мові [31, с.155]. О. О. Реформатський підкреслює, що однозначність створюється оточенням слова, або контекстом. Контекст може бути словесним або побутовим. Словесний контекст – це ті слова, які надають певному багатозначному слову однозначності [214, с.40]. Лексеми в складі мовлення чинять семантичний вплив одне на одне.

Розглядаючи слово як повноцінну мовну одиницю, М. П. Кочерган виділяє основні функції контексту в аспекті значення слова: 1. Контекст є засобом відбору потрібного значення й засобом актуалізації відібраного значення. 2. Контекст модифікує смисл у межах одного значення. 3. Контекст служить засобом синкретизму значень полісемантичних слів. 4. Контекст формує оказіональне значення слова. 5. Контекст виступає як засіб десемантизації й гіперсемантизації слова. Номінативна функція слова залежить від його інформативної цінності в контексті [112, с.13–18].

Питання **співвіднесеності контексту та значення слова** актуальне і для текстів XI–XIV ст. Як твердить Н. Г. Михайловська, слово закріплене за контекстом в одному зі своїх значень; у той же час ситуативний контекст існував як готове кліше – своїм змістом, своєю цільовою спрямованістю він уже визначав семантику тієї або іншої лексеми. Тому для давньоруського періоду, – зазначає дослідниця, – проблема співвідношення семантики слова, що конструює загальне значення контексту, і значення контексту, що визначає семантику слова, вирішується, скоріше, на користь провідної ролі контексту. Досліджений матеріал приводить її до висновку, що „причини семантичної стабільності лексики полягають у традиційному використанні контексту” [154, с.246–247].

Як продовження давньоруської традиції в деяких творах Авакума це явище схарактеризоване В. В. Колесовим, як таке, що ґрунтується лише на контексті [101, с.136–137]. М. С. Кисельова відзначає, що „природний контекст” давньоруської книжності – просторово-часовий континуум – доповнений безліччю соціальних і соціокультурних контекстів, необхідних для представлення тексту в культурі, його трансляції, осмислення, сакралізації або, навпаки, секуляризації й т. ін. Завданням дослідника, на її думку, є інтерпретація певного тексту, вичитування тієї або іншої соціальної проблеми із загального контексту, що породжує цей текст [94, с.15].

На думку Н. Г. Михайловської, зв’язок між значенням слова та контекстом є двостороннім. Якщо значення слова представлене в контексті й

визначається через контекст, то й зміст контексту конструюється через значення слів, які до нього належать [154, с.7]. Дослідження лексико-семантичного поля „назви прикрас” уможливлюється лише за умови контекстного підходу, оскільки саме за допомогою контексту можна визначити усі ймовірні для конкретного найменування значення. Наприклад, іменник *сребро* вжито в текстах XI–XIV ст. із загальним значенням „благородний блискучий метал сірувато-білого кольору”, проте контекст досліджуваних пам’яток дозволяє додатково виокремити такі лексико-семантичні варіанти, як „вироби із срібла”, „прикраси із срібла” та „елементи оздоблення церковних приміщень”.

Отже, у дослідженні використані основні категорії лексичного значення, які сформовані в лінгвістичних роботах XX ст. Для розкриття семантичного наповнення іменників, які зафіксовані в східнослов’янських пам’ятках XI–XIV ст. на позначення окремих видів прикрас, доцільним є поєднання синхронії та діахронії, оскільки деякі найменування впродовж свого розвитку набули нового семантичного наповнення, тоді як інші – застаріли. Наприклад, іменник *пленица,* який знайдений в текстах зі значенням „шийна прикраса”, у жодній із сучасних слов’янських мовах не зафіксований. Натомість слово *обричь* належить до стилістично нейтрального лексичного складу в більшості слов’янських мов, при цьому його семантика розширилася за рахунок таких значень, як „вінчальний перстень”, „жіноча прикраса у вигляді кільця, яке одягають на голову”, „зап’ясток”.

Для опису семантики окремого слова важливими є питання виділення лексико-семантичних варіантів, відтінків значення та механізмів семного членування. Вивчення семантики пов’язане з питанням про значення контексту, оскільки семантичне наповнення слова виявляється лише в контексті.

ВИСНОВКИ

У науковій літературі на сьогодні немає системного опису назв прикрас, зафіксованих у текстах XI–XIV ст. Окремі аспекти вивчення лексем або тематичних (лексико-семантичних) груп слів, зафіксованих у пам’ятках XI–XIV ст. на позначення ювелірних прикрас, висвітлені в лінгвістичних роботах лише фрагментарно.

Об’єднання слів у тематичні групи – найпродуктивніший шлях опису лексики. Аналізуючи тематичні групи в діахронії, доцільно спиратися на основні ознаки формування тематичних груп, враховувати те, що межі їх рухомі; зміни в їхньому складі зумовлені семантичними змінами; кожна група має спільне значення; у межах кожної групи відзначається лексичний зв’язок між значеннями і поняттями.

Дослідження будь-якого лексичного шару лексики ґрунтується на структурних відношеннях. Для виявлення системних зв’язків усередині лексико-семантичного поля давніх лексем цілком можливо застосовувати польовий підхід до вивчення лексики, спираючись на методику аналізу, розроблену Й. А. Стерніним, З. Д. Поповою, М. В. Нікітіним та ін. Для аналізу особливостей функціонування периферійних компонентів є ефективним застосування поняття *реверберація* на позначення ситуації, коли існування в певній мові лексеми або певного її значення фіксується й вивчається на основі спорадичного відбиття їх у писемних пам’ятках.

Дослідження лексики XI–XIV ст. нерозривно пов’язане з питанням мовної норми. Вважаємо, що стосовно цієї доби варто говорити лише про становлення норм, оскільки на той час взаємодіяли дві мови (давньоруська та церковнослов’янська), які до того ж постійно зазнавали впливу інших мов.

Вивчення словникового складу мови XI–XIV ст. в історико-етимологічному аспекті – важлива проблема історичної лексикології. Виявлення історії певного слова передбачає реконструювання його первинної форми та відстеження змін у діахронії, що визначає доцільність застосування порівняльно-історичного методу. Визначальним для дослідження мовних фактів в історичному плані є семантичний аспект. Під час опису лексичного значення варто зосереджувати увагу на таких важливих питаннях, як синтагматичний зв’язок лексем, семантика словосполучень, значення та відтінок, лексико-семантичні варіанти. Загалом семантичні дослідження на зрізі XI–XIV ст. пов’язані з певними труднощами не тільки лінгвального (розвинута варіантність), а й екстралінгвального (архаїзація певних артефактів) характеру.

РОЗДІЛ ІІ
ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИ І СЕМАНТИКИ ЯДЕРНИХ КОНСТИТУЕНТІВ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ „НАЗВИ ПРИКРАС”

Вивчення іменників з ядерним значенням „прикраса” в східнослов’янських текстах XI–XIV ст. передбачає залучення писемних пам’яток цього періоду та історичних словників. Завдання дослідження полягає в тому, щоб визначити склад тематичних груп, які становлять ядро лексико-семантичного поля „назви прикрас”, уточнити етимологію цих лексем, виявити їх первинне значення, історичні модифікації та простежити, принаймні частково, художньо-естетичну функцію.

Варто зазначити, що зміст досліджуваних лексем не завжди відповідає семантичному наповненню сучасних слів, нерідко навіть суперечить реальним артефактам археологічних знахідок. Це пов’язано з тим, що предметно-побутова лексика не відображена в досліджуваних пам’ятках у всій своїй повноті. Г. Ф. Корзухіна констатує, що представлені в писемних текстах XI–XIV ст. назви окремих прикрас часом буває надто важко пов’язати із тими предметами, що входять до знайдених скарбів. Висловлена гіпотеза, що семантичне наповнення цих найменувань не відзначалося сталістю: у різний час одна й та сама прикраса могла мати різну назву, і навпаки – одне слово могло позначати різні речі [105, с.54]. За спостереженням Н. Л. Пушкарьової, яке має стосунок до одягу, а може бути поширене і на прикраси, „зовнішній вигляд руських жінок у X–XV ст. представлений переважно в канонізованому зображені княжих родин, за яким важко судити про еволюцію жіночого костюма” [212, с.155]. Археологічні знахідки свідчать, що реальна кількість різновидів прикрас у ті часи була набагато ширшою за число зафіксованих у текстах назв. У писемних пам’ятках XI–XIV ст. репрезентована лише певна, очевидно – незначна, їх

частина. Задля того, щоб „відобразити історію мови в усіх подробицях, рухаючись за плином часу, – пише Ф. де Соссюр, – треба було б мати безліч фотографій мови, знятих у кожний момент її розвитку” [240, с.266]. На думку В. В. Колесова, „завжди відчувається потреба пов’язати історію слів із реальною історією давньоруського суспільства, тобто співвіднести результати лінгвістичного дослідження з аналогічними результатами історичних та літературознавчих досліджень з певної теми” [102, с.6]. Тексти пам’яток доби Київської Русі є тим контекстом, що здатен сфокусувати інтерес учених різних галузей наук і долучити їхні здобутки до висвітлення історії давніх слов’ян, насамперед це має відношення до філологічних досліджень.

Лексеми, проаналізовані в другому розділі дисертаційної роботи, у пам’ятках східнослов’янської писемності вжиті на позначення окремих видів прикрас, що визначає їх належність до ядра лексико-семантичного поля „назви прикрас”. Збірні іменники та іменники з загальним значенням „прикраса” розглянуті серед ядерних конституентів, хоч охоплюють як ядерні, так і периферійні його компоненти.

2.1. Збірні іменники та іменники з загальним значенням „прикраса” в писемних пам’ятках XI–XIV ст.

Поняття *прикраса* є досить широким, і для його позначення в текстах XI–XIV ст. використовується значна кількість іменників. Особливу групу утворюють збірні іменники та іменники з загальним значенням „прикраса”. Власне кажучи, це не назви прикрас у строгому розумінні цього поняття, проте вони відіграють важливу роль у дослідженні лексичного складу найменувань прикрас, оскільки вжиті в східнослов’янських пам’ятках на позначення прикрас та елементів оздоблення в цілому.

Серед іменників з загальним значенням „прикраса”, зафіксованих у текстах пам’яток XI–XIV ст., виокремлено ядерні та периферійні. Слова *Изоръ, Изорочь, Изорочи~, Украшени~, итварь* належать до ядра лексико-

семантичного поля „назви прикрас”. Іменники *благооукрашень~, богатьство, доброта, добродѣтель, красота, коузнь (кизнь), лѣпота* периферійні для досліджуваного поля. Названі слова зафіксовані в текстах XI–XIV ст. на позначення прикрас тіла та церковних приміщень.

Розглянемо ці лексеми, виходячи з їх місця в тематичній групі, зрозуміло, що логічно буде почати з її ядра.

Узоръ, Узорочь, Узорочи~. Д.-р. *узоръ* походить від *зреть* „дивитися”, д.-р. *узорочье* – від *зорок* „погляд, вигляд”. Стсл. зьрѣти, зьр\ сягає іє. *g’her-: g’herə-: g’hrē-* „блищати”, „сяяти”, „мерехтіти”, зіставляється з лит. *žėrėti* „блищати”, „мерехтіти”, „дивитися” [Преобр., I: 257; Ф., IV: 155; II: 105–106; Черных, I: 330; II: 287]. Цілком імовірно, що в основі внутрішньої форми досліджуваного слова лежить позначення блиску.

Словотвірні варіанти *Узоръ, Узорочь, Узорочи~* є рідковживаними в писемних пам’ятках XI–XIV ст. За словником І. І. Срезневського, *Узоръ* – це „зображення візерунків або прикрас, намальованих, різьблених, тканих, шитих і т. ін.” [Срезн., III (2): 1172]. А. Мейє зауважує, що „спостереженню властиві лише результати змін, а не самі зміни” [147, с.18]. Із загальним значенням „коштовності” словотвірний варіант *Узорочь* зафіксований у Київському літописі: „и присла ц(р)ь дары многы Ростислову. wксамоты и паволокы. и вс< *оузорочь* разноличн"” [*1164, ЛК, ст.522].

На позначення дорогоцінних речей та різноманітних прикрас церкви варіант *Узорочи~* вжитий у Київському, Суздальському, Новгородському, Галицько-Волинському літописах та „Повісті про Андрія Боголюбського”: „и приде Wлегъ къ Києву. нес< золото и паволокы […] и вс<ко *оузорочьє*” [*910, ЛІ, ст.23]; „оукраси ю. иконами безъцѣнньнами. и вс<кыми *оузорочь"*” [*1175, ЛС, ст.367]; „створи ц(рк)вь сию […] и оукраси ю иконами многоцѣнньными […] и вс<кими *оузорочьи*” [*1175, ЛК, ст.581]; „яко и копимъ сребро и соболи и ина *узорочья*” [*1193, ЛНс, 40]; „вся *узорочья* и иконы одаша” [*1203, ЛНс, 45]; „10 церквии сгорѣ и многа *узорочья* въ церквахъ” [*1299,

ЛНс-1, 90]; „сбираемъ сребро, и соболh, и иная *узорочиа*” [*1193–1194, ЛН, 232]; „и по всhмъ церквамъ, всякыя *узорочья*” [*1203, ЛН, 240]; „в Неревьскомъ конци сгорh церквии 10 и многа *узорочая*” [*1299, ЛН, 329]; „аспидными цатами украси и всякими *узорочье*” [XII, АБ, 206]; „и всhми *узорочии* украси ю” [XIII, ЛГВ, 346]. Ядерна сема ‘прикраса’ актуалізує семантичне наповнення досліджуваної лексеми.

З часом значення досліджуваного найменування в окремих мовах розширилося. Зокрема, у російській мові XIX ст. зафіксовані іменники *узор* „узори для шиття, вишивання, зразки, канвові, гладеві, мереживні та ін.”; *узорочье* „дорогі, коштовні, оздоблені речі різного виду; коване, карбоване срібло та золото; паволоки, тканини шовкові та парчеві, різнокольорові камки, розшиті ширинки, різні́, філігранні речі та ін.” [Даль, IV: 791–792].

Лексема *узор* вживається в сучасній українській мові: укр. *узор* „малюнок, що становить певне поєднання ліній, фігур, кольорів та їх відтінків і т. ін.” [СУМ, X: 409]. Це слово зафіксоване у сучасних російській та білоруській мовах: р. *узор* „малюнок, який представлений у вигляді плетених ліній, фігур, поєднання барв тощо” [ССРЛЯ, XVI: 415], блр. *узор* „тс.” [БУСл, 2006: 640]. Іменник *узорочье* застарів у сучасній російській мові: застар. *узорочье* „в архітектурі – різні прикраси”; „дорогоцінне каміння, тканина, хутра і т. ін.; прикраси, коштовності” [ССРЛЯ, XVI: 417].

Украшени~. Іменник *Украшени~* є похідним від лексеми *краса*. Слов’янське **krasa*, скоріше за все, праслов’янська інновація. Стсл. краса – псл. **krasa* – пов’язується з псл. **kresati* „кресати”, первісно „створювати, творити”, зіставляється з лит. *kárštas* „гарячий”, *kaŕ štis* „спека, жара”, лтс. *kaŕ sa* „тс.”, *kaŕsêt* „розпалювати, розігрівати”; звідки первісне значення „блиск вогню, світло” → „щось гарне”, зближується з лит. *grōžis* „краса”. Досліджуваний іменник зіставляють з дісл. *hrósa* „хвалитися”, лат. *corpus* - *ŏris* „тіло”, сскр. *krp* „вид, краса” та ін. [ЭССЯ, XII: 95; Преобр., I: 378; Ф., II: 367; ЕСУМ, III: 76–77].

На позначення оздоблення церковних стін та образів найменування *Украшени~* знайдене в тексті XI ст. „Пандект ченця Антіоха”: „±вл#~тъ *оукрашени~* образа (б)онач#льны" красоты” [XI, Панд. Ант., арк.277]. Одиничне вживання іменника *Украшени~* зі значенням „прикраса” виявлене в пам’ятці XIV ст. „Житіє Михайла Тверського”: „Венецъ убо многоцвhтенъ всякимъ *украшениемъ*” [XIV, ЖМТ, 68]. Наведений приклад свідчить, що княжий вінець прикрашався різноманітним коштовним камінням та дорогоцінними металами. Ядерним значенням цього слова в текстах XI–XIV ст. є „щось гарне”: „*украшениемь* звhздъ” [XIII, Сл. МВ, 292].

Як засвідчують лексикографічні джерела, іменник *оукрашени~* вживався в старослов’янській мові [СтСл, 1999: 733]. Проте треба брати до уваги, що в споріднених мовах семантичні процеси відбуваються не завжди однаково [39, с.16]. Розглядане слово збереглося лише в російській, болгарській та македонській сучасних мовах: р. *украшение* „предмет, який призначений для того, щоб прикрашати кого-, що-небудь” [ССРЛЯ, XVI: 492], болг. *украшение, украса* „тс.” [УБС, 2001: 190], м. *украс* „тс.” [УМС, 2008: 231]. У сучасній українській мові іменник *оукрашени~* не вживається.

Утварь. Іменник *утварь* походить від *тварь, творить*. Слов. **tvarь* споріднене з лит. *tvorà* [Ф., IV: 32, 173; Черных, II: 294]. Ця прихована інформація розкривається в процесі етимологічного аналізу іменника *Утварь*. Застар. рос. *утварь* „прикраса, вбрання” сягає іє. **tuer-*, первинне значення якого – „те, що створене”, „продукт творення” [ССРЛЯ, XVI: 1023].

Характерною особливістю слова *Утварь* у східнослов’янських пам’ятках XI–XIV ст. є те, що ядерне значення „прикраса” знаходить відображення в таких лексико-семантичних варіантах, як „прикраса тіла” та „прикраса церкви”. На позначення загальної назви прикрас тіла та одягу ця лексема вжита в текстах „Слово про закон та благодать” Київського митрополита Іларіона, „Ісход” та „Книга пророка Ієзекіїля”: „яко гривною и *утварью* златою, красуюся”; „^няша ... *оутварь* свою ї ризы”; „Оутворих’ тя

оутварію и възложи(х) wбрUчи на р@цh твои” [Срезн., III (2): 1303–1304]. У писемних пам’ятках є підтвердження тому, що *утварью* називали різноманітні прикраси тіла (намисто, обручі тощо).

Зі значенням „прикраса церковних стін” іменник *Utварь* виявлено в таких пам’ятках досліджуваного періоду, як Никонівський літопис, „Пролог” та „Ісход”: „и постави церковь камену, и украси ю иконами и всякими *утварми*” [*998, ЛНик, 66]; „Бh нhкто оуноша, хытръ сы ковати златомь всяку *utвари* храма”; „*Утварі* храма” [Срезн., III (2): 1304].

Найменування *оутварь* належало до складу старослов’янської мови [СтСл, 1999: 750]. Дослідження динаміки слова *Utварь* показало, що в сучасних слов’янських мовах це найменування застаріло. За словником В. І. Даля, церк. *утваряти, утворити* означало „вбирати, наряджати, прикрашати”, церк. *утварие* – „прикраса, убір, наряди; дорогоцінності” [Даль, IV: 856]. Досліджуване найменування не зафіксоване в сучасній українській та інших слов’янських мовах.

Благооукрашень~. Композит *благооукрашень~* є церковнослов’янським утворенням. Першим його компонентом виступає корінь *благ-*. Стсл. благо „добро, щастя” зводиться до псл. **bolgo, *bolgъ*. Праслов’янський корінь вважається спорідненим з дінд. *bhárgaḥ* „сяйво”, лтс. *balgans* „білявий”, лат. *fulgor, flagro* „горю, палаю, тлію”, гр. *φλέγω* „горю”, можливо, також з ав. *bərəĵayeiti* „запрошує, виявляє пошану”, *bərəχδα* „дорогий, бажаний”, *bərəg* „релігійний ритуал”, дінд. *brhas – pátih* „господь”, лат. *flāgirāre* „вимагати” [Преобр., I: 27–28; Ф., I: 170; ЕСУМ, I: 203]. Лексема *благо* в значенні „добро” зафіксована в російській мові XVIII ст. [СРЯ XVIII, II: 31]; слово *благо* вжито в українській мові початку XX ст. [Гр., I: 70]. На позначення „всього доброго, хорошого, путнього, корисного, добротного, доблесного” церк. *благый* або *благой* зафіксовані в російській мові другої половини XIX ст. [Даль, I: 161].

У текстах XI–XIV ст. слово *благооукрашень~* є рідковживаним. Сема ‘прикраса’ є ядерною для досліджуваного найменування. У СДРЯ зафіксовані

чотири вживання композита *благооукрашень~* [СДРЯ, I: 210]. Зі значенням „прикраса, урочистий одяг” цей іменник реверберований в релігійному тексті XI ст. „Книга Іісуса”: „Оублажи егw *благоUкрашеніемъ*” [Срезн., I (1): 107]. На позначення елемента прикраси церковного вівтаря лексема *благооукрашень~* виступає в „словах” Григорія Наніазина та Григорія Богослова: „оуставленье закону черноризьчскому […] *б(л)гаоукрашень"* wлтареви”; „и слу(х) ~го заразис# приход#щимъ пhньемь видh и множьство народа. и вс# *б(л)гооукрашень"* ~лико же w олтарю” [СДРЯ, I: 210]. Текст вказує на те, що вівтар церкви прикрашався коштовними матеріалами.

Із переносним значенням „прикраса” найменування *благооукрашень~* вжите в пам’ятці XIV ст. „Повчання” Феодора Студита: „ручь||наго *б(л)гооукрашень"* дhла нашего. въ смирено(м)дрии милованьˮ нашего”; „супружныˮ добродhтели *б(л)гооукрашенье(м)*” [СДРЯ, I: 210–211]. У значенні „чудова прикраса” досліджуване слово зафіксоване також у російських текстах XVI ст. [СлРЯ, I: 225].

Композит *благооукрашень~* в сучасних слов’янських мовах не вживається, тоді як іменник *благо* належить до лексичного складу української та більшості інших слов’янських мов: укр. *благо* „добро, щастя” [СУМ, I: 191], гуц. *благий* „тс.” [Піпаш 2005: 14], р. *блага* „все, що йде на користь людині та суспільству, дає задоволення, добро, щастя, благополуччя” [ССРЛЯ, I: 459], діал. р. *блага* „добре” [СРНГ, II: 305], ч. *blaho* „тс.” [ČUSl, I: 51], слц. *blaho* „тс.” [РСлцСл, 1989: 36], болг. *благо* „тс.” [УБС, 2001: 21], м. *благодат* „тс.” [УМС, 2008: 25], срхв. *благ* „багатство” [РСхСл, 1988: 47].

Богатьство. Іменник *багатство* утворений від прикметника *багатий*. Цей прикметник зводиться до **bogъ* „бог” або **bogъ* „статок, доля”. Стсл. богатъ сягає псл. **bogatъ* „той, хто має великий наділ”, похідне від **bogъ* „доля, майно, багатство”, споріднене з дінд. *bhágah* „маєток, щастя”, пов’язане з *bhájati* „надавати, давати, наділяти”, ав. *baga-*, *baγa-* „бог, господь”. Є підстави вважати, що найменування *багатство*

споріднене із сскр. *bhága-s* „подавач, господар, владика, багатий” [Преобр., I: 33; Ф., I: 182; ЕСУМ, I: 109].

Іменник *богатьство* є частим у текстах XI–XIV ст., у матеріалах СДРЯ ця лексема з різними семантичними нашаруваннями зафіксована 574 рази [СДРЯ, I: 251]. На позначення багатства досліджуване слово вжите в таких різножанрових текстах, як Ізборник 1076 року, „Хроніка Георгія Амартола”, „Книга Єноха Праведного”, „Слово Даниїла Заточеника”, Никонівський, Лаврентіївський літописи, „Житіє Феодосія Печерського”, „Лествиця пророка Іоана Синайського”, „Пасіївський збірник”, Апокрифи, „Фізіолог”: „Горе лихоимьцю: *богатьство* бо ~го отъбhжить а огнь и прииметь” [*1076, Ізб., 79 зв.]; „*богатствомь* бе(з) числа исполненомъ” [XI, ГА, арк.196]; „уповая *богатствомъ* многимъ […] и взяша ляхове все *богатство* у него” [*1073, ЛНик-1, 100]; „и *б(г)атьства* не ѝзмhрнаго” [XI, Кн. Єноха, 42]; „ни *богатества*, ни оу̀божества не дай ми” [XII, Сл. ДЗ, арк.8]; „и взяша *богатество* ихъ” [*1111–1112, ЛНик, 142]; „С(т)ославъ же велича"с< паказа имъ *б(а)тьство(с)* сво~. wни же видhвше бещисленоє множьство. злато и сребро и паволокы” [*1075, ЛЛ, ст.198]; „славу и *б(а)тьство*” [XII, ЖФП, (и)]; „паче *богатства* грhшных многа” [XII, Повч. ВМ, 458]; „умираютъ отъ *богатства* своего” [XII, Апокр., 140]; „Рhка акианьска есть *богатъство*” [XIII, Фізіолог, 402].

Дослідження виявило, що в XI–XIV ст. др. *богатьство* було полісемічним. Його характерною особливістю стало поєднання таких значень, як „цінності” та „багатство”. Б. О. Плотников зазначає, що „способи переосмислення слів відкривають у слові і його можливі семантичні зв’язки з іншими словами, і найпотаємніші ходи в надра його змісту, показуючи можливі шляхи зародження слова в свідомості людини” [194, с.12]. Шляхом переосмислення лексеми *богатьство* виокремлено периферійне значення „цінності (ювелірні прикраси, коштовне каміння, золото тощо)”. Досліджуваний іменник із цим значенням зафіксований у писемних пам’ятках досліджуваного періоду: „показати и(м) црк(о)внUю красотоу. и

полаты златыа. и в ни(х) соущаа *богатество*. злата много. и паволокы. и каменьє драгоє” [*912, ЛЛ-1, ст.38]; „Рускы" поч(с)тивъ. дарми золото(м). и паволоками и фофудь"ми. и пристави къ нимъ мужи свои. показати имъ ц(р)квьную красоту. и полаты златы". и в нихъ суща" *батьства*. злато много и паволокы. и камhньє драгоє” [*912, ЛІ, ст.28]; „и пристави къ нимъ мужи свои показати имъ красоту церковную, и полаты златыа, и въ них сущее *богатество*, злато многое и паволоки и каменіе драгое” [*912, ЛНик, 21]; „показати имъ церковьную красоту, и полаты златыя и в нихъ сущая *богатьства*, злато много и паволокы и камhнье драгое” [XI–XII, ПВЛ, 90]; „показаша ему все *богатьство*: храмины утворены златомъ и сребромъ и камениемъ драгымъ” [XI–XII, ЖКК, 32]; „мъножьство *богатьства* сво~го” [XIV, ЖХН, 100]; „В(л)дка нашь … повелh … пода"ти ч(л)вкомъ даръ. не прит#жающемъ паче ~го ни мhди. ни срhбра. ни злата. или ко~ *(б)атьство* ино”; „и емъ за руку его старець. введе и въ свое скровище. и показа ему *бога(т)ство* много лежащее ту” [XIV, ЄКорм., 232].

Слова *богатьство, богатьстви~* належать до старослов’янізмів [СтСл, 1999: 95]. Іменники *богатство, богатhство, богатhйство, богатие, богатствие, богачество* зафіксовані в російській мові XVI–XVII ст. [СлРЯ, I: 258]; у XIX ст. р. *богатство* використано на позначення великого статку [Даль, I: 181]. Досліджуване слово збереглося в сучасній українській мові: укр. *багатство* „велике майно, цінності, гроші” [СУМ, I: 83]. Континуанти іменника *багатьство* успадковані більшістю сучасних слов’янських мов та окремими діалектами: р. *богатства* „цінності” [ССРЛЯ, I: 531], діал. р. *богатество* „багатство” [СРНГ, III: 43]; м. *бога́стство* „багатство” [УМС, 2008: 19]; порівняємо похідні: ч. *bohatý* „багатий” [ČUSl, I: 55], слц. *boháč* „тс.” [РСлцСл, 1989: 38], болг. *богатея* „багатіти” [УБС, 2001: 15].

Доброта, добродhтель. Лексеми *доброта, добродhтель* можуть бути ілюстраціями до слів Ф. де Соссюра: „Без допомоги попередньої реконструкції було б дуже важко пояснити зміни, які відбулися впродовж

багатьох століть, починаючи з доісторичного періоду” [241, с.198]. За етимологічними словниками, стсл. доброта походить від слова **dobro*, яке зводиться до прикметника **dobrъ,* псл. **dobrъ* „відповідний, підходящий, корисний”, як гадають, утворене від *doba* „доба”, що його зіставляють із лат. *faber* „ремісник, що працює над твердим матеріалом, зокрема коваль, тесля, а також художник”, вірм. *darbin* „коваль”, з іншим суфіксом лит. *dabnùs* „гарний, граціозний” [ЭССЯ, V: 42–44; Преобр., I: 187; Ф., I: 520–521; ЕСУМ, II: 98; ЭСБМ, III: 140]. Слово *доброта* – старослов’янізм [СтСл 1999: 191].

На позначення *добра* найменування *доброта* виступає в „Книзі Єноха Праведного”, Ізборнику 1076 року, „Посланні ченця Якова”: „и мнсто тö несъвндимо *доброто@*” [XI, Кн. Єноха, 6–7]; „*Доброты* сво" таи. послоухы же житию мъногы имни” [*1076, Ізб., 64 зв.]; „чюжея *доброты*” [XIII, Посл. ЧЯ, 386], а зі значенням „краса” цей іменник зафіксований у різножанрових пам’ятках описуваного періоду: „±ко не подоба~ть чюдитис# *добротн* женьстни” [*1076, Ізб., 90 зв.]; „на *добротоу* твари възрнвъше” [XI, ГА, арк.42 а]; „и всею *добротою*” [*1196, ЛК, ст.696].

За визначенням М. Я. Плющ, „найсуттєвішим для лінгвістичного аналізу тексту є семантичний аспект” [195, с.5]. У збірному значенні „прикраси” лексема *доброта* у формі множини виявлена в „Збірнику житій та слів”, „Видінні святого пророка Ісайї” та „Давньослов’янській кормчій XIV ст.”: „внци имуще в рука(х) неизреченною блистающас# *добротою*” [СДРЯ, III: 15]; „*добротами* оукрашены” [XII, Іс., 131]; „ц(р)квьною *добротою* мьн#шемъ” [XIV, ЄКорм., 368].

Така ж збірна семантика відзначається в похідного від семантики кореня *-добр-* композита *добродн́тель* у контекстах таких пам’яток XII і XIV ст., як Київський літопис та „Повість про Андрія Боголюбського”: „кн<зь бл(а)говнрныи Андрни и створи цр(к)вь сию […] и всею *добродн́телью* црк(о)вьною исполнена” [*1175, ЛК, ст.582]; „не могуть

сказати изрядныя красоты ея, и златомъ и фиинптомъ, и всякою *добродѣтелью*” [XII, АБ, 206].

У значенні „все хороше” слово *добро́та* зафіксоване в українській мові початку XX ст. [Гр., I: 399]. Лексема *добро* представлена в сучасній українській мові так: укр. *добро* „сукупність належних кому-небудь речей, предметів, цінностей і т. ін.; майно” [СУМ, II: 323]. Російська мова XVIII і XIX ст. успадкувала мотиваційний для нього іменник *добро* [СРЯ XVIII, VI: 152; Даль, I: 734]. Досліджуване слово локалізоване в інших слов’янських мовах та діалектах: блр. *дабра* „тс.” [БУСл, 2006: 118], п. *dobro* „тс.” [ПУС, I: 170], слц. *dobro* „тс.” [РСлцСл, 1989: 36], болг. *добро* „тс.” [УБС, 2001: 59], м. *добро* „тс.” [УМС, 2008: 76], срхв. *дарбота* „тс.” [РСхСл, 1988: 172].

Красота. Слов’янське **krasa*, за „Этимологическим словарем славянских языков”, скоріш за все, є праслов’янською інновацією, що не має прямих відповідників в інших індоєвропейських мовах. Лексема „красота” в усіх мовах, де вона представлена, має виражене експресивне забарвлення, що визначає динамічність – неминучість стирання і оновлення – такої лексики, а також метафоричний спосіб самого формування і оновлення значень „красота” і „красивий” споріднених слів [ЭССЯ, XII: 95]. Стсл. краса, як і псл. **krasa,* однозначної етимології не має, пов’язується з псл. **kresati* „кресати”, первісно „створювати, творити”; зіставляється з лит. *kárštas* „гарячий”, *kar̃štis* „спека, жара”, лтс. *kar̃sa* „тс.”, *karŝêt* „розпалювати, розігрівати”, а звідси трансформація первісного значення „блиск вогню, світло” → „щось гарне”, яка унаочнює зближення з лит. *grõžis* „краса”. Інші джерела пов’язують досліджуваний іменник із дісл. *hrósa* „славити, хвалитися”, лат. *corpus -ŏris* „тіло”, сскр. *kr̥p* „вид, краса” та ін. [Преобр., I: 378; Ф., II: 367; ЕСУМ, III: 76–77; ЭСБМ, V: 113].

У семантичній структурі іменника *красота* значення „прикраса” виокремлено як периферійне. У значенні „прикраса тіла та одягу” лексема *красота* (переважно у множині) вжита в „Хроніці Георгія Амартола” та „Житії Костянтина-Кирила”: „*красоты* wдѣти” [XI, ГА, арк.287]; „*красоты*

блищани#” [XI, ГА, арк.344 а]; „украшену велми монисты златыми и бисьромъ и всею *красотою*” [XI–XII, ЖКК, 24]. Контекст указує на те, що *красотою* називали різноманітні прикраси – намисто, оздобне шитво тощо.

На позначення прикрас церковних приміщень, оздоблення їхніх стін тощо це слово широко вживане в кількох літописах, „Слові про закон та благодать” митрополита Іларіона, „Житії Мефодія”, „Житії св. Мефодія архієпископа Моравського”, „Хроніці Георгія Амартола”, „Історії іудейської війни” Флавія Полонського, „Житії Кирила та Мефодія”, „Повісті врем’яних літ”, „Повісті про Андрія Боголюбського”, „Житії св. Сави”, „Сказанні про Бориса та Гліба” та ін.: „Показати и(м) цр(к)овнꙋю *красотоу* […] злата много. и паволокы. и камьньє драгоє” [*912, ЛЛ, ст. 38]; „Рускы" поч(с)твивъ. дарми золото(м). и паволоками и фофудь"ми. и пристави къ нимъ мужи свои. показати имъ ц(рк)вьную *красоту*. и полаты златы"” [*912, ЛІ, ст.28]; „показующе имъ церковную *красоту*” [*986–987, ЛНик, 52]; „показающе *красоту* ц(рк)вьную” [*987, ЛІ, ст.93]; „Кн<зь б(л)говѣрныи Андрѣи и створи цр(к)вь сию ... не могутъ сказати изр#дны" *красоты* е". златомъ и финиптомъ. и вс#кою добродѣтелью” [*1175, ЛК, ст.581]; „*красоты* ... дверїи” [XI, ГА, арк.194]; „"ко лоучши *красотою* позлащенны(х) и ѡсребреныхъ двере(х) […] многою златомъ и сребромъ оукрашена […] дверь же храма позлащена соуще и златыи выше себе” [XI, ГА, арк.303 б]; „създанїе ц(р)квьноє свѣтлѣє бы(с) пръве# *красотою*” [XI, ГА, арк.303 г]; „възвратитеся и видите, какую *красоту* прѣдаваете, каковъ град и каку цькрьвь” [XI, Флавій, арк.671 зв.]; „юже съ всякою *красотою* украси: златомъ и сребромъ, и камениемь драгыимъ” [XI–XII, Сл. Ілар., 50]; „украсилъ вьсякою *красотою*” [XII, ЖМ, 66]; „и оукрасилъ вьс#кою *красотою*” [XII, ЖММор., 148]; „и оукрасилъ вьс#|кою *красотою*” [XII, ЖКМ, арк.3 в]; „...показати имъ церковьную *красоту*, и полаты златыя и в нихъ сущая богатьства, злато много и паволокы” [XI–XII, ПВЛ, 90]; „не могуть сказати изрядныя *красоты* ея, и златомъ и финиптомъ, и всякою

добродhтелью” [XII, АБ, 206]; „и же ц(р)кви створенh. и вьсею *красотою* оукрашенh” [XIII, ЖС, 151]; „и възгради ц(е)рковь велику. имhющю верховъ п#ть и списавъ вьсю и украси ю вьсею *красотою*” [XIV, СкБГ, арк.149 зв.]; „показующе имъ церковную *красоту*” [*1487–1488, ЛН-1, 443].

Зі збірним значенням „коштовності, дорогоцінності, шати” іменник *красота* виступає в „Історії Іудейської війни” Флавія Полонського: „Архелаи же, хотя поч(ь)стити приставившаго ся, вынесе всю ц(hса)рскую *красоту*, да понесут прhд умръшимь” [XI, Флавій, арк.120]; „и украстися излиха одhждею свhтлою, ни иною // *красотою*” [XI, Флавій, арк.570 зв.].

Значення „щось гарне” для досліджуваної лексеми є ядерним: „крста *красота*” [XII, Зл., 26]; „и *красоту* лица твоего” [XII, ЧГ, 450]; „вhдети жены твоей *красоту*” [XIII, Пов. про Ряз., 142]; „ *красота* наша” [XIII, Сл. СВ, 376]. У пам’ятках лексема *красота* передає семантику краси не лише в прямому „дорогоцінності” тощо, а й переносному значенні: „*красоты* дhвицы твоя” [XIII, ДД, 28]; „но сіаше и благодатьми […] душевныа *красоты*” [*1054, ЛНик-1, 86]; „*красота* человhческая” [XIV, Бдж. (2), 510]. За спостереженням Л. В. Бублейник, „специфічність лексичних значень у мові пов’язується почасти з ознаками, які слугували базою найменування, з особливостями внутрішньої форми” [37, с.31]. У розглянутому випадку внутрішня форма досліджуваного слова пов’язана з уявленнями про будь-що, наділене красою, щось гарне (прикраса, одяг, елемент інтер’єру, краєвид, а також позитивні людські якості тощо).

Слово *красота* є старослов’янізмом [СтСл, 1999: 293]. У статті *краса* в словнику В. І. Даля наведено синонімічний ряд: *красота, украса, украшение, прикраса, басота, баса,* для якого укладач виділяє як домінанту слово *краса,* що відображає рівноправне вживання цих лексем зі значенням „прикраса” в російській мові XIX ст. [Даль, II: 302]. Зі значенням „прикраса” іменник *красота* не зберігся в сучасній українській та інших слов’янських мовах.

Коузнь (кUзнь). Давньоруське утворення *коузнь* походить від стсл. ковати. В етимологічних словниках зазначено, що стсл. ковати „кувати” зводиться до псл. **kovati, *kujo* „кувати, бити метал молотом”, спорідненого з лит. *káuti* „бити, кувати”, лтс. *kaût* „бити, рубати, убивати” та ін. [Ф., II: 270; ЕСУМ, II: 121].

Збірна назва *коузнь* у текстах XI–XIV ст. представлена спорадично. Ядерне значення слова *коузнь* – „ковані вироби”. У СДРЯ відображено чотири випадки вживання цього іменника в значенні „ковані вироби (начиння, прикраси, оправи для ікон та ін.)” у текстах XIII–XIV ст., таких як пролог „Лобковський”, „Мерило Праведне”, „Повчання” Феодора Студита, „слова” Григорія Богослова: „и шьдъ w(т)вали камень w(т) гроба, и вниде || въ нь. да и пьрво~ въз# саванъ и *коузнь* всю”; „а кн#гинh ихъ свою бесцhньную *кузнь* и порть. золото и камени~ дорогw~ и великии женчюгъ”; „и *кузни* различьны". и камени"”; „принесоша же ·(ві)· кн#з# на обновле(н)е дары *кузнь*” [СДРЯ, IV: 326].

На позначення жіночих прикрас (розшитих золотом та сріблом тканин, намиста з перлів) досліджуване слово вміщене в „Олександрії” та „Хроніці Георгія Амартола”: „Повелехъ женьскую *кузнь* и порты (мтр)е Дарьевы … послати къ намъ” [СлРЯ, VIII: 111]; „Стькляная *кузнь*” [XI, ГА, арк.279]. У дослідженнях археологів згадана вище *жіноча кузнь* – це дорогі жіночі прикраси [105, с.18].

У сучасних українській та інших слов’янських мовах континуанти досліджуваного слова з цим значенням не збереглися, що, очевидно, пов’язане зі зміною поширених технологій виготовлення прикрас та предметів побуту.

Лhпота. Ймовірно, що найменування *лhпота* є церковнослов’янізмом. Зі значенням „краса, пишність” іменник *лhпота* вживався в старослов’янській мові [СтСл, 1999: 314]. В етимологічному словнику М. Фасмера зазначено, що прикметник *лепый* походить від стсл. лhпъ. Первинним значенням цієї лексеми було „прилеглий, приліплений”, а згодом

– „підходящий, хороший, гарний”. Слово *лепый* споріднене з лтс. *laĩpns* „милий, товариський” [Ф., II: 485]. За „Етимологічним словником української мови”, ймовірним є польське походження досліджуваного найменування, оскільки іменник *ле́пський* „хороший, гарний” – запозичення з польської мови [ЕСУМ, III: 224]. Церковне р. *лепота* вживалося в значенні „краса, баса, миловидність; розкіш, пишнота”, прикм. *лепый* „хороший, гарний, прекрасний, миловидний” [Даль, II: 406].

Ядерним значенням іменника *лѣпота,* як засвідчують матеріали пам’яток, є „краса, пишність”: „древьнюю въздающи *лѣпотоу*. и вьньць ~го”; „Наказани~ славны(м) ~сть *лѣпота*, а оубогымъ прибѣжище” [XII, ЖФСт, арк.42]; „въ бѣлахъ ризахъ […] и *лѣпотѣ*” [XI, ГА, арк.28 г]; „въскре(с)ни и стани съ всею лѣпотою” [XI, ГА, арк.209 б]; „И аще кто дрѣвле видѣвъ людѣискую красоту, и градскую *лѣпоту*” [XI, Флавій, арк.679 зв.]; „и вс#ку *лѣпоту* миру положыи” [XII, Зл.-1, 2]; „И пожьженъ бысть град и церкви несказьны *лѣпотою*” [*1203–1204, ЛНс, 46–47]; „церкви несказаны *лѣпотою*” [*1204, ПЦ, 68]; „ч(т)отоу й *лѣпоту*” [XIV, ЖПН, 184]; „церковь и украсися та всякою *лѣпотою*: и иконами, и подписями, и книгами” [XIV, Пов. БЦ, 462].

Досліджуване найменування належить до застарілої лексики сучасної російської мови: застар. *лепота* „краса, пишнота” [ССРЛЯ, VI: 166]. В українській мові др. *лѣпота* не знаходить продовження. В інших сучасних слов’янських мовах це слово не зафіксоване.

Отже, до збірних іменників та іменників з загальним значенням „прикраса” належить, за текстами пам’яток Київської Русі XI–XIV ст., дванадцять найменувань, серед яких виокремлено ядерні (*Изоръ, Изорочь, Изорочи~, Украшени~, итварь*) та периферійні (*благооукрашень~, богатьство, доброта, добродѣтель, красота, коузнь (кизнь), лѣпота*) елементи лексико-семантичного поля „назви прикрас”. Ядерні компоненти зафіксовані в східнослов’янських текстах на позначення різноманітних

елементів оздоблення тіла, коштовних ужиткових предметів, зокрема культових, або деталей ошатних приміщень, насамперед храмових. Периферійні для лексико-семантичного поля „назви прикрас” лексеми в досліджуваних текстах переважно вжиті зі своїм основним значенням – на позначення таких загальних понять, як краса, добро, багатство та ін. Значення „прикраса” для цих слів зафіксоване лише в окремих текстах.

Збірні іменники та іменники з загальним значенням „прикраса” характеризуються близькістю семантичної структури. Інтегральною для них є архісема ‘прикраса’. Досліджувані лексеми вжиті в східнослов’янських текстах XI–XIV ст. з такими значеннями, як „цінності (ювелірні прикраси, коштовне каміння, золото)”, „прикраси урочистого одягу”, „ковані вироби (каблучки, ланцюжки, сережки)”, „жіночі прикраси (розшиті золотом та сріблом тканини, намисто з перлів)”, „краса, пишність”, „зображення візерунків або прикрас”, „прикраси церковних стін” тощо.

Збірні найменування та іменники з загальним значенням „прикраса” найбільше представлені в літописах. Найчастими з-поміж них є іменники *Ꙋзорочи~* та *красота*. Більшість аналізованих слів на позначення збірного поняття зафіксовані у відомих нині пам’ятках XI–XIV ст. лише спорадично. У процесі історичного розвитку первинний склад збірних іменників та іменників з загальним значенням „прикраса” істотно скоротився, периферійні його лексеми утвердилися у своєму основному значенні, а деякі з плином часу зникли, скажімо, *коузнь, благооукрашень~*. Іменники *лѣпота, узорочье* та *утварь* у сучасній російській мові розглядаються як застарілі, *узорочье,* наприклад, у ССРЛЯ позначено ремаркою *уст.,* а його семантика передана виразами: „в архітектурі – різні прикраси”; „дорогоцінне каміння, тканини, хутра і т. ін.; прикраси, коштовності” [ССРЛЯ, XVI: 417].

Проте більшість лексем, проаналізованих в цьому підрозділі дисертаційної роботи, у пам’ятках східнослов’янської писемності вжито на позначення окремих видів прикрас, що визначає їх належність до ядра лексико-семантичного поля „назви прикрас”.

2.2. Назви прикрас руки

Лексичне значення „прикраса, яка слугує для оздоблення руки або пальця руки” є інтегральним для тематичної групи „назви прикрас руки”. Досліджувані найменування поділено на дві підгрупи: „назви прикрас на пальці руки” та „назви браслетів”. До „назв прикрас на пальці руки” належать такі слова, як *жоуковина, кольце* та *пьрстьнь (прьстьнь, перстень)*. Як відзначає Г. Ф. Корзухіна, „каблучки (персні) є однією з найчисленніших категорій ювелірних прикрас, які знаходили археологи в курганах, скарбах та під час розкопок міських вулиць” [105, с.21]. Іменники *обедь, ободъ* та *обр ıчь* утворюють тематичну підгрупу „назви браслетів”.

Жоуковина. В етимологічних словниках висловлене припущення, що іменники *жиковина* та *жуко́вина* – є суфіксальними утвореннями лексеми *жук*. Слово *жук* пов’язують із звуконаслідувальною основою *жу-* (<**geu-)* або коренем **geuk* [Преобр., I: 237; Ф., II: 54, 64; ЕСУМ, II: 208; ЭСБМ, III: 244]. На зв’язок внутрішньої форми д.-р. *жуко́вина* з поняттям *жук* вказує семантика р. жук, яке в XIX ст. вживалося на позначення невеликої, опуклої прикраси, окремої або на чомусь; як приклади автор згадує опуклі кружечки (дзеркальця) у срібних окладах та оправах, защіпки такого типу до одягу та ін. [Даль, I: 903]. Це зауваження підтверджує зв’язок лексем *жук* та *жоуковина* і робить вірогідним твердження, що внутрішня форма іменника *жоуковина* мотивована виглядом жука.

За словами Н. Г. Михайловської, визначити семантику лексеми можливо лише на основі аналізу контекстуальних умов уживання слова [154, с.7]. Контексти пам’яток XI–XIV ст. засвідчують розвинену семантичну структуру іменника *жоуковина,* яка відзначена полісемічністю. За текстовим та словниковим матеріалом можна виділити такі лексичні значення

досліджуваного найменування, як „перстень”, „обручка” та „пряжка”, зв’язок яких має системний характер.

Інтегральними для досліджуваного найменування є семема ‘перстень’ та сема ‘палець’. Загальне ядерне значення „перстень” отримало свою конкретизацію в таких семантичних відтінках, як „перстень з печаткою” та „перстень з коштовним каменем”. Уживання слова *жоуковина* з відтінком значення „перстень з печаткою” обмежене в матеріалі дослідження одним прикладом із тексту XI ст. – „Хроніка Георгія Амартола”: „потомь же моужи ~тери клеветьнолюбци на дроугы" ~п(с)пы исписавше клѣветы дадать ц(р)ви. онъ же, при~мъ и св#завъ клѣветы и *жюковиною* сво~ю запечатавъ, повелѣ схранити” [XI, ГА, арк.213 г]. Дієслово *запечатати* актуалізує семантику досліджуваного найменування в наведеному контексті. Цікаво в цьому зв’язку відзначити, що, на думку Н. Л. Пушкарьової, „печатні персні зі вставками отримали розповсюдження не раніше XIII ст., існували до XV ст. і навіть пізніше. Зображення печаток персня (птахи, тварини, квіти, трикутники) слугували особистим знаком господаря, які відтискалися на воску після закінчення написання тексту документа, який скріплював угоду” [212, с.172].

На позначення персня з коштовним камінням лексема *жоуковина* зафіксована в представленому в матеріалах „Словаря древнерусского языка” перекладі з грецької мови „Казки про Сінагріпа”, за списками XV–XVI ст.: „И бѣ на стратигѣ злать крестъ […] и у сыновь его *жуковины* многоцѣнны съ драгымь каменіемь” [Срезн., I (2): 883]. Зі значенням „перстень”, хоч і без вказівки на наявність каменя, нами виявлене вживання іменника *жоуковина* в пам’ятці „Суди Соломона”: „Царю, аще хощеши видѣти силу мою, да соими с мене ýже, дай же ми *жуковину* свою с руки, да видиши силу мою”. Соломон же сня с него ýже желѣзное и дасть ему *жуковину*” [XIV, СС, 72]. У згаданій вище пам’ятці „Суди Соломона” іменник *жоуковина* виступає з периферійним значенням „обручка”: „Бысть отрок обручивъ дѣвку красну, и вда ей *жюковину* вѣрную безъ увѣдениа отня и матерня” [XIV, СС-1, 182].

У перекладі візантійського сказання „Девгенієве діяння” лексема *жоуковина* вжита з периферійним значенням „пряжка”: „И бысть на Стратиге крестъ златъ прадеда его многоцененъ и у сынов его *жуковины* многоценны с драгимъ камениемъ и жемчюгом” [XI–XII, ДД, 56]. Сема ‘дорогоцінний’ актуалізує досліджуване лексичне значення. За словником В. І. Даля, слова *жуковина* і *жук* вживалися зі значенням „опукла раковина, зміїна голівка, які використовувалися для прикрашання поясів та одягу” [Даль, I: 903].

Іменник *жоуковина* не характеризується високою частотою фіксації в різних за жанром східнослов’янських текстах XI–XIV ст. Ядерне значення „перстень” досліджуваного слова розкрито за допомогою таких відтінків значення, як „перстень з печаткою” та „перстень з камінням”. Семантика досліджуваного найменування актуалізується за рахунок оказіональної семи ‘печатка’ та конкретизуючої семи ‘жук’. Зафіксовані поодинокі вживання іменника *жоуковина* з периферійними значеннями „обручка” та „пряжка”. У словнику В. І. Даля іменники *жучка, жуковина, жиковина* в значенні „перстень, каміння або щиток на персні, перстень з печаткою” кваліфікуються як застарілі та діалектні – притаманні новгородським говорам [Даль, I: 903].

Найменування *жоуковина*, *жиковина* зі значенням „перстень з печаткою або різнóю вставкою” потрапили і до пізніших пам’яток (упродовж XV–XVII ст.) [СлРЯ, V: 124]. Іменник *жукови́на* відображений у словнику Б. Д. Грінченка з ілюстрацією з народної пісні і без перекладу або вірогідного тлумачення – замість них редактор поставив знак питання, очевидно, що на час першої половини XX ст. він уже виходив із ужитку [Гр., I: 492], наступні словники української літературної мови його не подають. Варіанти досліджуваних лексем є в окремих діалектах української та російської мов: бойк. *жуковина, жуковиня* „перстень” [Сбг, II: 255–256]. У решті східнослов’янських мов похідні цього гнізда належать до складу стилістично нейтральної лексики і входять до групи назв прикрас: зі значенням „випукла металева пряжка, що слугувала прикрасою в книжковій оправі” в російській мові збереглося найменування *жук* [ССРЛЯ, IV: 188], арханг. *жуковинье*

„перстень, каблучка” [Ф., II: 64], новг. *жиковина* „каблучка” [СРНГ, IX: 106]. Білоруська мова успадкувала найменування *жуковіна* зі значенням „перстень” [БУСл, 2006: 135].

Кольце. За словами В. В. Жайворонка, семантика будь-якого слова несе в собі етнокультурні нашарування [81, с.3]. Цсл. *кольце* походить від стсл. *коло*, псл. **kolo / *koles-* сягає іє. **kuolo-*, похідного (з кореневим *-o-* замість очікуваного *-e-*) від дієслівної основи **kuel-* „рухатися, обертатися”. Слова *колесо, коло* споріднені з гр. *πόλος* „вісь”, лат. *colo, -ere* „обробляти, вирощувати, населяти”, прус. *kelan* „колесо”, лтс. *du-celes* „двоколісний віз”, дісл. *hvel* „колесо”, дангл. *hvēol* „тс.”, лит. *kãklas* „шия”, дінд. *cakrás, cakrám* „колесо” [ЭССЯ, X: 142; Преобр., I: 333–334; Ф., II: 289; ЕСУМ, II: 515; ЭСБМ, IV: 211].

Пам’ятки XI–XIV ст. засвідчують уживання слова *кольце*, однак ця лексема в текстах досліджуваного періоду вжита не лише для позначення прикраси. „Іменник *кольце*, як і слово *коло*, від якого він утворений, пов’язаний у мові пам’яток східнослов’янської писемності з будь-яким предметом, що має форму кола” [СлДр, II: 565]. Лексема *кольце* належить до тих слів, які мають, за висловом М. П. Кочергана, „необмежену дистрибуцію, суму всіх оточень, в яких зустрічається той чи інший лінгвістичний елемент” [112, с.25].

О. М. Афанасьєв у праці „Поэтические воззрения славян на природу” роз’яснює прикладне значення слова *колесо,* як його відображають етнографічні матеріали*:* „Це золоте кільце, цей металевий кружечок, який носять на пальці руки” [20, с.213]. Найменування *кольце* відзначене невисокою частотою вживання в текстах епохи Київської Русі. На позначення предмета у формі кільця досліджуване слово виступає в таких пам’ятках XII–XIV ст., як „Слово Іполита про Антихриста”, „Сказання про Індійське царство”, „Грамота духовна в. кн. Івана Калити”: „Лhствица бо высоче на (ст)илh возводящи вhрныя на входъ н(бс)ныи. *кольца* же влhкуще на высоту чинове про(рч)естии, и а(псл)ьстии и м(чнч)естии, въ ц(рст)вh Х(в)h

почивающе” [СДРЯ, IV: 245]; „Есть же среди нашег<о> двора стоит сорок столповъ [у тексті: солповъ] сребраных позлощеныа и в кажном столпh вковано по с<о>року *колець*, а у кажного *кольца* по сороку конеи” [XIII, СкІЦ, 73]; „а блюдо велико~ серебрьно~ w ·(д)· *колц#.* а то ~смь да(л) (с)тhи (б)ци володимерьскои” [*1339, Гр. № 26 (моск.), 177].

Подальший семантичний розвиток іменника *кольце* йшов шляхом спеціалізації, що в межах цього дослідження охоплює такі його семантичні варіанти, як „металева прикраса на пальці руки”, „металева прикраса вуха у вигляді кільця”, а також „металева прикраса шатра у вигляді кільця” і „металева прикраса церкви у вигляді кільця”, ілюстрації до останніх виявлені в ході дослідження і наведені нижче. На позначення прикраси вуха лексема *кольце* зафікована в „Сказанні про Бориса та Гліба”: „И се внезапу испадоста ~и златии *колци*, иже ношаше въ оушию сво~ю” [XIV, СкБГ, арк.31]. У пам’ятці XIII ст. „Слово Даниїла Заточеника” досліджуване слово виступає в складі метафори: „Аще бо были котлу во ушию золоты *колца*, но дну его не избыти черности” [XIII, Сл. ДЗ, арк.60]. У тексті подане образне порівняння ручок котла із золотими кільцями.

Залучення до аналізу досі не вивчених під цим кутом зору писемних пам’яток дозволило розширити межі вичерпної цитації досліджуваного найменування. У переспіві візантійського епічного сказання „Девгенієве діяння” нами виявлено уживання іменника *кольце* на позначення металевої прикраси шатра у вигляді кільця: „И дасть Стратигъ зятю своему 30 фаревь ... вмещахусь в немъ многия тысящи вой, а ужища у шатра того шелковы, а *колца* сребряные” [XI–XII, ДД, 58]. Зі значенням „металева прикраса церкви у вигляді кільця” лексема *кольце* трапляється в тексті XI ст. „Хроніка Георгія Амартола”: „на главахъ же [церкви] створи дhло вис<щее изв#зана "ко chть w(т) злата, и клаколовъ златы(х) (у)·на wбою chтью, и двою вещью *колцю* въ chтh(х)” [XI, ГА, арк.90 г].

В основі внутрішньої форми іменника *кольце* лежить позначення форми кола. За справедливим зауваженням Л. В. Щерби, „кожна людина, яка хоче

досліджувати історію будь-якого слова, має брати до уваги споріднені мови” [314, с.44]. Лексема *кольце* зафіксована в російських текстах XV–XVII ст. зі значенням „кільце, предмет, що має форму кільця” [СлРЯ, VII: 258–259]. У XIX ст. р. *кольцо* та його похідні *колечко, кольчико, кольчище, кольчишко* мали такі значення: „обід, обруч, коло з отвором, дірою”. Аналізуючи словосполучення *кольцо на палець*, автор словника виокремлює його видозміни: „буває гладке, без насадки”, „перстень зі щитком, із каменями”, а також „обручальна, вінчальна каблучка, якою, за загальним звичаєм, розмінялися жених із нареченою” [Даль, II: 235–236].

Досліджуване найменування на позначення прикрас не зафіксоване в сучасній українській мові. Слово *колечко* локалізоване в наддніпрянському, поліському та закарпатському діалектах української мови: наддн. *колечко* „каблучка” [СгНН, II: 195], пол. *колечко* „прикраса на пальці руки” [СноСП, 2002: 68], закарп. *кольце* „кільце” [166, с.348]. В окремих сучасних слов’янських мовах досліджуваний іменник належить до складу стилістично нейтральної загальновживаної лексики. Семантична структура досліджуваного слова в більшості сучасних слов’янських мов дещо звузилася, сформувалося єдине значення лексеми *кольце* – „каблучка”. Найменування *кольце* на позначення прикраси знайшло продовження в сучасній російській, білоруській та польській мовах: р. *кольцо* „металевий обід, який надягають на палець руки як прикрасу або символ шлюбу” [ССРЛЯ, V: 1208], блр. *кальцо* „металевий предмет, який має форму обруча” [ТСБМ, II: 594], п. *kołce, kołeczko* „каблучка” [SEJP, 1957: 247].

Пьрстьнь (прьстьнь, перстень). Стсл. прьстъ зводиться до псл. **pᵇrstъ* „палець”, яке сягає іє. **(s)per-* „дотикатися, спиратися”. Іменник *перстъ* споріднений із лит. *pir□sztas* „палець”, прус. *(prēi-) pīrstans* „тс.”, двн. *first* „вершина (гори)”, гол. *vorst* „гребінь даху”, лат. *postis* „стовп”. Непереконливим є припущення про близькість досліджуваної лексеми до псл. **persь* „груди”, укр. *перса,* яке В. Махек обґрунтовує традицією деяких народів (наприклад, казахів) давати новонародженим дітям замість грудей

безіменний палець [Преобр., II: 46; Ф., III: 244; ЕСУМ, IV: 354; Черных, II: 25; 138, с.82]. Поділяючи таку оцінку цієї версії, вважаємо, що в основі внутрішньої форми досліджуваного слова лежить найменування людського пальця.

Як зауважує В. Пізані, „пояснити зміну значень слова означає встановити етимологію нового слова, яке формально ідентичне старому” [187, с.142]. Аналіз пам’яток та словникового матеріалу переконує, що семантична структура слова *пьрстьнь* в аналізовану добу відзначалася складністю. Пам’ятки засвідчили, що найменування *пьрстьнь* активно вживалося в мові XI–XIV ст. з такими значеннями, як „каблучка з дорогоцінним камінням або гравіюванням”, „вінчальний перстень, обручка”, а також „браслет”.

З ядерним значенням „каблучка з дорогоцінним камінням або гравіюванням” іменник *пьрстьнь* знайдений у таких пам’ятках XI–XIV ст., як „Остромирове євангеліє”, „Історія іудейської війни” Флавія Полонського, „Книга чисел”, „Листи Феодосія Печерського до Ізяслава”, „Ходіння Афанасія Нікітіна”, „Євсевієве євангеліє”, „Сказання про Бориса та Гліба”, „Пролог 1383 року”: „Рече же ѻць къ рабомъ своимъ […] дадите *прьстень* на р@к@ ~го и сапогы на нозh” [*1057, ЄО, 118 зв.]; „Ту, ставъ посрhдh ихъ Плоломhи, ему же *перстенъ* и знамение, опорученное ему” [XI, Флавій, арк.562 зв.]; „Се слышавши ми, аби~ старhи, сънемъ *перстень*, и […] вдасть ми, рекъ: възложи си се на руку и прекр(а)тис#, исцhлить ти руку”; „Обрhлъ есть […] обручи, гривны, *перстни*, оусер#зи”; „Епископы (Латинскіе) […] *пръстень* на руцh носятъ”; „На шіяхъ жемчюгъ, много яхонтовъ, да на рукахъ обручи да *перстьни* златы” [Срезн., II (2): 1772]; „и дад#ть *пьрьстhнє* на роуцh ~го” [*1283, ЄЄ, 157]; „старhишии ею сънмъ *прьстень* съ руки” [XIV, СкБГ, арк.22 а]; „аби~ старhи. сънемь *пєрстень* и прекръ(с)ти си руки вдасть ми” [XIV, СкБГ, арк.155]; „назнаменану *перстнемъ* цесаревомъ” [*1383, Пролог-1, 388].

Перстень в уявленнях багатьох народів первісно мав значення оберега. За часів християнства почали вірити в особливу магічну силу освяченого

персня [85, с.417–420]. Із периферійним значенням „вінчальний перстень, обручка” досліджувана лексема міститься в релігійних пам’ятках XII–XIV ст. „Житіє Олексія чоловіка Божого” та „Мерило Праведне”: „И ~же г(л)а къ wброученици сво~и въ чьртозh, како ~и дасть *пьрстень* и льзъ” [Срезн., II (2): 1772]; „Аще мужескъ полъ (ді) лhт (ві) же женескъ полъ, обычныя м(лт)вы на обручение тогда творити должни суть и со инhми обычными соблюденьи, реч<е> мъ же со залогомь и лобзаниемь, рекше с мhною *перстне<й>*” [СлРЯ, XV: 14]. П. П. Толочко зазначає, що „*перстень* чи не єдиний предмет, який мав сакральне, символічне наповнення та постійно супроводжував людину. У давні часи зняти зі своєї руки перстень і передати його іншому означало наділити того другого довір’ям і владою” [90, с.946]. П. Ф. Дарманський припускає, що звичай обмінюватися перснями під час вінчання перейшов до Вавилону, Ассирії, Ізраїлю, Персії, а пізніше – до європейців: римлян, греків та інших народів [75, с.40]. На позначення браслета іменник *пьрстьнь* зафіксований у таких церковнослов’янських пам’ятках XIV ст., як „Книга Буття” та „Книга пророка Ієзекіїля”: „(В) *перстн#* на руку е"”; „И даяста *пръстени* на рukы и(х)” [Срезн., II (2): 1772].

Слово *пьрстьнь* в епоху Київської Русі вжите з такими значеннями: „каблучка з дорогоцінним камінням або гравіюванням”, „вінчальний перстень” та „браслет”. У російській мові XV–XVII ст. слово *перстень* (*прьстень*) зафіксоване зі значеннями „каблучка з дорогоцінним камінням або гравіюванням (печаткою); перстень” і „браслет” [СлРЯ, XV: 13–14]. Досліджувана лексема входила до активної лексики української та російської мов другої половини XIX – початку XX ст.: укр. *пéрстень, перстеник, перстиничок, перстенчик, перстенець, перстінець, перстінок, перстник, перстничок* „перстень, каблучка” [Гр., III: 147], р. *перстень, перстенек, перстенишка, перстнища* „каблучка на палець, зі щитком або з каменем чи каменями” [Даль, III: 165–166]. Континуант *пьрстьнь* локалізувався в сучасній українській мові та її діалектах: укр. *перстень*, зменш.-пестл. *перстенець* „кільце з дорогого металу (золота, срібла і т. ін.), часто оздоблене

каменем, що його носять на пальці як прикрасу; каблучка, обручка”, у цьому ж значенні виділено відтінок „шлюбна обручка” [СУМ, VI: 333], бук. *перстенина, перстень, перстинь, перстінь* „перстень” [СБук, 2005: 407], наддн. *перстінь, перстіньок* „каблучка” [СгНН, III: 108], пол. *перстень* „прикраса на пальці руки”, „перстень з мідних копійок” [СноСП, 2002: 117], зах.-пол. *персник, перстень, перстьонок* „перстень” [Аркушин, II: 40], гуц. *наперсник* „тс.” [Піпаш, 2005: 111].

Досліджуване слово трапляється в інших слов’янських мовах: р. *перстень* „каблучка з дорогоцінним камінням, яку носять на пальці руки” [ССРЛЯ, IX: 1061], блр. *персцень* „перстень із коштовним камінням” [ТСБМ, IV: 243], п. *parst* „перстень” [SEJP, 1957: 397], ч. *prst* „тс.” [ČUSl, II: 147], слц. *prsteň* „тс.” [SLRSl, 1973: 177], вл. *porst* „тс.”, полаб. *pårstėn* „палець; перстень” [ЕСУМ, IV: 354], болг. *пръст* „каблучка, перстень” [Стоянов, 1988: 556], срхв. *п ȅ ст* „перстень” [СХРСл, 2006: 485].

<u>*Обедь, ободъ.*</u> Цсл. ободъ „обід, круг” зводиться до псл. **obodъ* < **obvodъ*, пов’язаного з *ob-voditi* „обводити”, *ob-vesti* <**ob-vedti*, утвореного за допомогою префікса *ob-* та основи дієслова **vedti, voditi* [ЭССЯ, XXIX: 268; Преобр., I: 630; Ф., III: 98; ЕСУМ, IV: 133]. В основі внутрішньої форми слів *обедь, ободъ* лежить назва руху по колу або форми предмета – кола.

Сема ‘коло’ є інтегральною для лексеми <u>*обедь*</u>. Реконструкція семантичної структури слова <u>*обедь*</u> показала, що в досліджуваних текстах це найменування зафіксоване на позначення окремих предметів у формі кола. Крім того, виявлені одиничні вживання вказаного іменника зі значенням „перстень”. До таких належать приклади зі збірника церковних правил та державних законів XIII ст. „Кормча Новгородська”: „<u>*обеди*</u> же суть приводнѣ на ц(с)рьскыи санъ”; „тѣ бо своїм сану сия <u>*обиди*</u> носище спа(с)ють(с)” [СДРЯ, V: 471], однак можливою інтерпретацією назви <u>*обеди*</u> у цих фрагментах є наведене в СДРЯ визначення: „частина царського або чернечого одягу – кільце, обруч” [СДРЯ, V: 471].

Зафіксовані такі лексико-семантичні варіанти цього слова, як „дуга”, „обруч” та ін. У біблійному тексті XI ст. за списком XV–XVI ст. „Книга пророка Ісайї” лексема *обедь* вжита зі значенням „предмет у формі дуги”: „Прhклониши выю своу hко *обедь*” [СлРЯ, XII: 28]. У „Словах і повчаннях Кирила Туровського” та „Книзі суддів Ізраїлевих” іменник *обедь* зафіксований на позначення обруча, який одягали на шию тваринам: „*обеде* же си възложи златы, се же есть нужное изъ рая изведеніе, акы скоту уздами повьрзъши” [XII, КТур, 184]; „Взя *обедии*, яже на выяхъ вельбудом ихъ” [СлРЯ, XII: 28].

Можна беззастережно погодитися із зауваженням А. О. Брагіної про те, що „контекст демонструє можливості індивідуальних уживань слова, проте він же одночасно демонструє значення нормативних лексико-семантичних зв’язків. Значення слова проявляється в контексті, але не визначається тільки контекстом” [31, с.155]. На позначення елементів інтер’єру, браслетів та обручів досліджувана лексема зафіксована в „Словах і повчаннях Кирила Туровського”, „Ісході”, „Книзі пророка Ієремії”: „Обеде же си възложи златы” [XII, КТур, 109]; „*Обеди* же суть приводнh на царьскыи санъ, ведоша бо его къ Пилату связана” [XII, КТур, 112]; „Четыри *обеди* златы”; „Въз#ш# […] и нwгы и подпоры и *обеди* и чаш# и раждьны и вс# със@ды мед#ны#” [Срезн., II (1): 500]. Хоч контекст, на жаль, не дозволяє розкрити точне значення лексеми, проте свідчить, що згадані прикраси виготовлені з цінних металів, таких як золото або мідь.

Особливо важко визначити первинну семантику слова в разі, якщо воно в давніх текстах є реверберованим. Фіксація варіанта *ободъ* обмежена поодинокими вживаннями в писемних пам’ятках XI–XIV ст. За матеріалами словника І. І. Срезневського, найменування *ободъ* зафіксоване в пам’ятці „Ісход”, яка дійшла до наших часів за списком XIV ст.: „Сътвори (д) *ободы* златы на (д) страны” [Срезн., II (1): 531]. Найбільш вірогідним видається, що досліджуване слово в цьому фрагменті позначає золоту прикрасу у формі кола. У контекстах з перекладної „Хроніки Георгія Амартола” (XI ст.): „Аще

то быхъ былъ епископа видhлъ, блудъ творяща, покрылъ быхъ прапроуднымъ *wбодомъ* своимъ”; „Тоу и еще соущую Feодwсію, въ снh видh его глаголюща, царьскы *wбодомъ* и прапрудwмъ оукрашена” [XI, ГА, арк.219] слово *ободъ,* найімовірніше, є назвою царського вінця.

Сема ‘коло’ є інтегральною не лише для іменника *ободъ,* а й *обедь*. Паралельне вживання цих лексем в ідентичних контекстах засвідчує їхню семантичну близькість. Обидва слова в різних пам’ятках досліджуваного періоду мають значення „перстень”, „предмет інтер’єру”, „елемент княжого одягу”, „обруч”. У процесі історичних змін у лексичному складі мови іменник *обедь* вийшов з ужитку, а синонімічний йому *ободъ* виступає в російських текстах XV–XVII ст. на позначення предметів у формі кола або кільця [СлРЯ, XII: 112]. У другій половині XIX ст. р. *ободъ* та її демінутиви *обідок* і *обідочок* уживаються для позначення елементу оздоблення окремого предмета, яке утворює коло, напр.: „золотий *обідок* тарілки” або „наперсток зі срібним *обідочком*”, що передбачає семантична структура вихідного слова, основне значення якого, „коло, околиця, межі навколо чогось” [Даль, II: 1000]. Іменник *ободъ* входить до складу лексичного фонду сучасної російської літературної мови: р. *обод* „обруч, кільце, яке слугує для скріплення чого-небудь, кругла або дугообразна скреба”, *ободок* „невеликий обруч” [ССРЛЯ, VIII: 294–295]; зафіксований і в її окремих говірках, скажімо, арх., новг. *обод* „обруч”, „кільце” [СРНГ, XXII: 152].

Лексеми *óбід* і *обідець* відображені в словнику Б. Д. Грінченка [Гр., III: 10]. Словник української мови в 11 томах подає *обід* як полісемічне слово, перше значення якого охоплює різноманітні денотати, об’єднані на основі круглої або циліндричної форми (зовнішня частина колеса, круглого або циліндричного предмета, обруч), а друге – тотожне з іменником *обвід* [СУМ, V: 472, 502–503].

Досліджувані найменування успадковані також сучасними білоруською, польською, сербохорватською та болгарською літературними мовами: блр. *вобад* „частина деяких предметів у вигляді кільця” [ТСБМ, I: 497], п. *obod*

„тс.” [SEJP, 1957: 371], срхв. *ȍбод* „тс.” [СХРСл, 2006: 504]. Звертає на себе увагу цікавий для нашого дослідження факт: у болгарській мові *обеца́, обица́* означає „сережки” [УБС, 2001: 221].

Обричь. Цсл. обр@чь „кільце” продовжує псл. **obročь* „зап’ястя, браслет, кільце”, утворене за допомогою префікса *ob,* що вносить семантику твірного прийменника „навколо”, й основи іменника *roka* „рука”. Первинним значенням **obročь*/**obroča* є „кільце, браслет, який слов’янські жінки одягали між ліктем і передпліччям”, **obročьje,* стар. „наручна прикраса” [ЭССЯ, XXIX: 111–114; Преобр., I: 631; Ф., III: 108; ЕСУМ, IV: 144]. Корінь іменника *обричь* указує на те, що в основі внутрішньої форми цього слова лежить найменування руки або її частини – зап’ястя.

Текстовий та словниковий матеріал засвідчують, що ядерним значенням іменника *обричь* є „браслет”. Із цим значенням слово *обричь* зафіксоване в таких пам’ятках XI–XIV ст., як Новгородський літопис, „Шестиднів” Іоана екзарха болгарського, „Повчання” Климентія Болгарського, берестяні грамоти, „Духовна грамота московського князя Івана Даниловича”, „Книга чисел”: „Они бо не складаху на своя жены златыхъ *обручеи*, но хожаху жены ихъ въ сребреныхъ; и росплодили бы землю Рускую” [*854, ЛН, 432]; „и *обручи* на руку” [XII, Шестид. Іо. Екз., 192]; „друзки [рабы] позади вь монистѣхъ и въ *обручихъ*” [СлРЯ, XII: 164]; „*обруць* ее водадя” [XIV, ГрБ № 723, 522]; „А что золото княгини моее Оленино, а то есмь далъ дчери своеи Фетиньи (д)і *обручи* и ожерелье”; „Кто обрѣлъ есть ссудъ златъ, *обручи*, гривны, перстни, оусерязи” [Срезн., II (1): 550].

Описи прикраси *обричь,* наведені в текстах досліджуваного періоду, підтверджені археологічними знахідками: „Ковані браслети (переважно зроблені зі срібла) побутували на території Київської Русі з IX ст.; жінки носили одразу по п’ять-сім браслетів; золоті браслети були рідкістю в IX–X ст., проте вже на межі XI–XII ст. цей вид прикрас виготовляли переважно із золота” [105, с.22]. Б. О. Рибаков відзначає, що „під час розкопок наймасовішими знахідками стали скляні браслети шести основних відтінків:

фіолетового, бірюзового, блакитного, жовтого, зеленого та брунатного” [222, с.397]. Орнаменти цих прикрас викликають інтерес поєднанням язичницьких, античних та християнських мотивів: „В арочці-кіотці одного з київських браслетів можна побачити двох птахів-собак (симарглів), птаха, гусляра в головному уборі та довгій вишиваній сорочці, жінку, яка танцює, чоловіка з мечем і щитом. За сюжетом зображення, браслети-наручі нагадують сцени башт Софії Київської” [223, с.337]. На думку П. П. Толочка, „далека язичницька старовина особливо помітно проступає на широких браслетах-наручах XI–XIII ст., виготовлених зі срібла й оздоблених зображеннями фантастичних звірів, гуслярів, масок, ритуальних чаш, дівчат у танці з розпущеними рукавами” [259, с.310]. Знайдені наручі різноманітних форм: гладкі, кручені, плескато-опуклі, рубчасті, виті, трикутні тощо. Розписані іншими фарбами браслети, як правило, були привізними – з Причорномор’я або Візантії. Проте в XII ст. майстерні з виготовлення браслетів виникають у Любечі, Новгороді, Смоленську, Полоцьку, Старій Рязані [90, с.965]. Н. Л. Пушкарьова зазначає, що звичай носіння золотих пластинчастих обручів був поширений лише в середовищі міської знаті [212, с.171]. З-поміж ювелірних виробів періоду розквіту художнього ремесла в Київській Русі, що дійшли до нашого часу, особливий інтерес становить двостулковий браслет зі скарбу 1903 року, виявлений на території Михайлівського монастиря. Наручень привернув увагу дослідників загадковою композицією із зображенням міфічних тварин і людей (гусляр, грифон із змією біля ніг, птах із жіночими грудьми, гладіатор з мечем та щитом, скоморох, танцюристка та воїн) [15, с.166]. У писемних текстах XI–XIV ст. не знайдено описів орнаментації браслетів, проте згадки про них зафіксовані досить часто, що засвідчує поширеність таких прикрас.

Зі значенням „обруч, кільце” досліджуване найменування міститься в „Пролозі” 1393 року та „Палеї” за списком XV ст.: „ношаше же имh"и послушани~ г(р)вну зла(т). и *обруча* и болшю славу” [*1383, Пролог, арк.36 б]; „аки гривною или *ѡбручемъ* обложена” [*1406, Палея, арк.9 в].

Багатозначність і поліфункціональність слова, його семантична рухомість – ознака розвинутої мови, літературної традиції, культурного багатства держави” [31, с.156]. Слово *обричь* зі значенням „пояс” зафіксоване в пам’ятці XI ст. „Хроніка Георгія Амартола”: „Прельстишас<я> же нѣкыя несмысльныя и простьца ли, паче рещи, неумѣтеля не сущю ему единокаменьну на красоту же ему. и на лѣпоту мѣдяны *обручи* прекова и мнози поперсьци” [XI, ГА, арк.339]. На позначення частини військового обладунку, призначеної для захисту зап’ястка, досліджуваний іменник знайдений в Іпатіївському літописі: „да полагають щиты сво" и мечи свои нагы. и *ѡбручи* свои” [*945, ЛІ, ст.41].

Реконструкція семантичної структури іменника *обричь* показала, що досліджувана лексема вжита в різних за жанром східнослов’янських текстах XI–XIV ст. зі значеннями: „браслет”, „обруч, кільце”, „пояс”, „зап’ясток, частина військового обладунку”. Лексема успадкована українською та російською мовами другої половини XIX – початку XX ст.: укр. *обру́ч* [Гр., Ш: 26], р. *обруч* „обід, обичайка, велике кільце або гнутий круг”, церк. „зап’ясток”, церк. *обручье* „зап’ясток, наруч, наручень, зарукавень, браслет”; пск. твер. *обручень* „обруч на посуді” [Даль, II: 1014]. На позначення прикрас тіла різні континуанти *обричь* уживаються в сучасній українській мові та її діалектах: укр. *обруч* „металева, дерев’яна і т. ін. прикраса у вигляді кільця, яку носять на голові, руках або ногах” [СУМ, V: 573], укр. *обручка* „кільце з металу, рідше з дерева, з кістки і т. ін., яке носять на пальці як символ шлюбу або як прикрасу; перстень, каблучка” [СУМ, V: 573], бойк. *вобручка, обруч, обручка* „перстень без каміння” [Сбг, II: 11–12], наддн. *обручалка* „обручальний перстень” [СгНН, IV: 18], пол. *вобручка, обручка* „каблучка” [СПГ, 1974: 47, 140], пол. *обруч* „деталь головного убору заміжньої жінки у вигляді обруча, на який закручувалося волосся”, „весільна обручка”, „браслет”, пол. *обручалка* „прикраса на пальці руки без коштовного каміння” [СноСП, 2002: 105], под. *обручка, обручко* „каблучка” [СПодГ 1991: 68].

Досліджуване найменування представлене в більшості сучасних слов'янських мов: блр. *абру́ч* „жіноча прикраса – кільце, яке одягають на голову" [ТСБМ, I: 173], п. *obrǫczka* „вінчальний перстень" [SEJP, 1957: 372], ч. *obručka* „тс." [ČUSl, I: 412], слц. *obručka* „тс." [SlRSl, 1973: 114], вл. *wobruč* „зап'ясток", нл. *hobruc* „тс." [ЕСУМ, IV: 144], болг. *о́бръч* „обруч" [Стоянов, 1988: 424], м. *обрач* „тс." [МРР, II: 110], срхв. *о̏бр ӯ ч* „тс." [СХРСл, 2006: 320], слн. *obróč* „тс." [SRS, 1950: 245].

Отже, у результаті вивчення східнослов'янських пам'яток XI–XIV ст. виявлено шість іменників, які належать до тематичної групи „назви прикрас руки". Ці найменування поділено на дві підгрупи: „назви прикрас на пальці руки" (*жоуковина, кольце, пьрстьнь (прьстьнь, перстень)*) та „назви браслетів" (*обедь, ободъ, обр҃ичь*). Лексеми *жоуковина* та *пьрстьнь* мають індоєвропейські витоки. До праслов'янських утворень належать іменники *обедь, ободъ* та *обр҃ичь*. В основі внутрішньої форми слів *пьрстьнь, обедь, ободъ, обр҃ичь, жоуковина* лежать, відповідно, найменування: частин людського тіла (руки, пальця), кола й жука. Парою варіантів є слова *обедь – ободъ*. Найуживанішим серед досліджуваної групи слів у текстах епохи Київської Русі є найменування *пьрстьнь*. До ядра тематичної групи належать іменники *жоуковина* та *пьрстьнь*. Слова *кольце, обедь, ободъ, обр҃ичь* належить до периферії, оскільки насамперед вони позначали будь-які предмети у формі кола. Семантичний аналіз лексем та залучення широкого контексту дозволили уточнити і деталізувати семантичний обсяг найменувань із загальним значенням „прикраси руки". Диференційними для досліджуваних найменувань стали такі семи, як 'печатка', 'жук' та ін. Встановлено, що аналізовані слова в текстах XI–XIV ст., як правило, навіть у межах досліджуваного в роботі тематичного поля поєднують кілька лексичних значень: „перстень", „браслет", „обруч", „пояс" тощо. Ядерними значеннями досліджуваної групи іменників є „перстень", „каблучка з дорогоцінним камінням або гравіюванням", „браслет". Зафіксовані такі відтінки значень, як „перстень з печаткою" та „перстень з каменем".

Периферійними значеннями окремих слів тематичної групи „назви прикрас руки” є „пряжка” та „пояс”. У сучасних слов’янських мовах та діалектах збереглися похідні давніх лексем, проте коло їхніх значень помітно звузилося.

2.3. Назви шийних прикрас

До складу тематичної групи „назви шийних прикрас” належать такі іменники: *гривьна, манисто, монисто, ожерели~, огърли~ (огръли~), пленица, притъкъ, разнизано, трhсна (тресна, трhзна), трhснъ (треснъ), трhсновитица, чепь, чепъчька* (*чепьчька*), *чепочька*. Інтегральним для цих найменувань є значення „прикраса, яка слугує для оздоблення шиї”. Історик Н. Л. Пушкарьова зауважує, що „дуже популярними в жінок усіх верств населення були шийні прикраси, насамперед – скляне намисто” [212, с.166]. Результати археологічних розкопок переконують, що на території Київщини та Волині виробляли (а отже – і носили) найбільше оздоб цього типу [90, с.937].

Гривьна. Стсл. гривьна „намисто, браслет” зводиться до **grivьna/ *grivьnь(jь)*, яке є похідним суфіксальним утворенням (із суфіксом *-ьn-*) від іменника **griva* „довге волосся на шиї і хребті тварин”, а також „частина шиї, потилиця”. Слово *грива* сягає іє. **guera^{x}i-*, спорідненого з лтс. *grīva* „гирло річки”, лтс. *grīvis* „висока трава”, дінд. *grīvā* „шия, потилиця”, ав. *grīvā-* „потилиця”, перс. *girē* „тс.”, гр. *δέρη* „тс.”, сскр. *grīvā-* „шия” [ЭССЯ, VII: 130–132; Преобр., I: 158; Ф., I: 458; ЕСУМ, I: 593; ЭСБМ, III: 109]. Внутрішню форму іменника *гривьна* визначає назва частини тіла – шиї.

Г. А. Уфімцева акцентує, що „багатозначність слів ширше проявляється при історичному розгляді окремих значень лексеми”, для чого дослідниця радить неодмінно залучати контекст [274, с.25, с.14]. Найменування *гривьна* багаторазово зафіксоване пам’ятками XI–XIV ст. У матеріалах СДРЯ XI–XIV ст. зафіксовані 593 уживання лексеми з такими

значеннями, як „шийний обруч, що слугує прикрасою або відзнакою”, „шийна колодка”, „вагова або грошова одиниця” [СДРЯ, II: 387].

Вихідна семантика лексеми *гривьна* представлена в досліджуваний період насамперед значенням „шийний обруч, що слугує прикрасою або відзнакою”. Текстовий та словниковий матеріал вказують, що з XI до XIV ст. досліджуване слово з цією ядерною семантикою знайдене в таких різножанрових пам’ятках, як літописи, Ізборник 1076 року, „Історія іудейської війни” Флавія Полонського, „Слово про закон та благодать” митрополита Іларіона, „Шестиднів” Іоана екзарха болгарського, „Грамота духовна в. кн. Івана Калити”, „Сказання про Бориса та Гліба” та ін.: „бh бо възложилъ на него *гривну* злату велику. въ неи же предъ нимъ стояше” [*1015, ЛНик, 71]; „и възложи на нь *гривну* злату” [*1000, ЛНик-1, 68]; „~гоже любл<ше повелику Борисъ. бh бо възложилъ на нь *гривну* злату велику” [*1015, ЛЛ, ст.134]; „и *гривь(ны)* (~)" на одhни~” [*1076, Ізб., 139 зв.]; „и възложь на нь вhнець злат, и *гривну* злату, и хоруговъ серебрену от плhненаго злата и сребра” [XI, Флавій, арк.709]; „яко *гривною* и утварью златою красуяся” [XI–XII, Сл. Ілар., 52]; „*гривну* цатаву на выи носяща и обручи на руку […] стояща въ златыхъ *гривнах*” [XII, Шестид. Іо. Екз., 192]; „розда оубогы(м) имhние свое […] *гривны*. и мониста” [*1288, ЛГВ-1, ст.914]; „"ко *гривною* оутварью златою оукрасоу"с<” [*1289, ЛГВ-1, ст.924]; „да(л) дчери сво~и фетиньи (ді) обручи и ожерель~ м(т)ри ~е. монисто ново~ что ~смь сковалъ а чело и *гривну* то есмь да(л) при собh” [*1339, Гр. № 16 (моск.), 176]; „б"ше же сь родъмь оугринъ […] бhаше възложилъ на нь *гривьноу* златоу и бh любимъ борисъмь паче мhры” [XIV, СкБГ, арк.11 г]; „и б#ше възложилъ на нь *гривну* злату” [XIV, СкБГ, арк.126]. У текстах іменник *гривьна* вживається в поєднанні з прикметником *золотыи*, оскільки ця шийна прикраса виготовлялася з дорогоцінного металу, переважно із золота, а тому становила цінність не тільки символічну, а й матеріальну [105, с.25]. Н. Л. Пушкарьова зауважує, що багато шийних

гривень зберегли сліди ремонту, а це є ознакою того, що вони представляли для своїх власників неабияку цінність. Найкоштовнішими гривнами були білонові (мідь і срібло); до найпоширеніших знахідок дослідники відносять мідні або бронзові, іноді з рештками срібного покриття” [212, с.167]. Зафіксоване в пам’ятках XI–XIV ст. значення досліджуваного іменника підтверджують описи археологічних знахідок: „Серед скарбів IX–XIV ст. знайдені *гривни*, які за формою та способом виробництва можна поділити на чотири типи: сплетені з тонкого дроту, пластинчасті, виті суцільні, виті з кількох пар дротів” [105, с.25].

Контекст засвідчує, що в Київській Русі побутували також золоті гривни, оздоблені перлами: „и *гривноу* зл(т)аую възложи на (н) съ же(н)чюгw(м)” [*1289, ЛГВ-1, ст. 927]. Пам’ятки містять відомості про те, що під час страти було прийнято знімати гривну із шиї засудженого: „бh бо възложи на нь *гривьну* злату […] не могуще сняти вборзh *гривны* сь шhи, и усhкънуша главу его и тако сняша *гривну* ту” [*1015, ПВЛ, 178]; „сн(<)ти *гривны* съ шиh%№№№№№. усhкнуш(а) главу ~го. и тако сн#ша [гривноу. а главоу ^вергоша про(ч)]” [*1015, ЛЛ, ст.134]; „и б#ше възложилъ на нь *гривну* злату” [XIV, СкБГ, арк.7]; „съ георги" же не могоуще сън#ти *гривъны*. и w(т)сhкъше главоу отъвьргоша” [XIV, СкБГ, арк.12 в]; „не могуше сн#ти *гривны*. ^сhкше главу” [XIV, СкБГ, арк.127]. Уживання досліджуваного іменника на позначення оздоби ікони реверберoване в Галицько-Волинському літописі: „иконоу(ж) списа на золотh намhстноую с(ъв#)т(о)го Георгїа, и *гривноу* зл(т)аую възложи на(н) съ же(н)чюгw(м)” [*1289, ЛГВ-1, ст.927]. Єдине вживання іменника *гривьна* з периферійним значенням „шийна колодка” містить слов’яноруський переклад з грецької мови „Хроніки Георгія Амартола”: „и тако непослоушливымъ приносити п(р)рчьстви~, иногда *гривны* дрhв#ны и желhзны по техъ възложи на выю” [XI, ГА, арк.259 г].

У результаті переосмислення значення досліджуваний іменник починає уживатися на позначення грошової одиниці, що засвідчують пам’ятки XI–

XIV ст. Дослідники дійшли висновку, що етимологія лексеми *гривьна* безпосередньо пов'язана зі словом *грива* „шия", а це дає підстави стверджувати, що саме „шийний обруч" є первинним значенням цієї лексеми, і лише згодом виникає похідне значення – „грошова одиниця". В „Етимологічному словнику української мови" цей процес передано так: „первісне значення „намисто" доповнилося в окремих мовах значенням „грошова одиниця" внаслідок звичаю робити намисто з монет" [ЕСУМ, I: 593]. За свідченням археолога Г. Ф. Корзухіної, „гривна мала форму шийної прикраси з великими медальйонами" [105, с.56].

Серед скарбів часів Київської Русі археологи часто знаходять і монетні *гривні,* і шийні *гривни* [311, с.298]. Зі значеннями „грошова одиниця" та „міра ваги" найменування *гривьна* зафіксоване в таких різножанрових текстах XI–XIV ст., як Никонівський літопис, „Житіє Феодосія Печерського", „Києво-Печерський патерик", „Руська правда", грамоти: „И начаша збирати дань отъ мужа по 4 куны, а съ старостъ по 10 *гривенъ,* а отъ бояръ по 18 *гривенъ*" [*1018, ЛНик, 76]; „и положивъ же на стълпh *гривьну* злата" [XI, ЖФП-1, 394]; „вдажь 100 *гривенъ* злата" [XII, КПП, 304]; „Аже холопъ wбhльныи. выведеть конь чии любо. то платити за нь (в) *г(р)внh*" [*1280, РПр, 624 а]; „Съ головы дати пошьлины *гривна*, а съ семьи четверть"; „Вhновалъ и оправилъ своюи женh Варварh сто *гривенъ* на своюмъ селh на Толъмачи" [Срезн., I (1): 590]; „сто *гривенъ*" [*1150, Гр. (смол.), 75]; „за сором еи 5 *гривен* золота" [XIII, СЯ, 168]; „три *гривьнь* нь отопусти" [XIV, ГрБ № 676, 522]; „u семихъ *гривна*" [XIV, ГрБ (Арц) № 36, 36]; „Въземи у Тимоще одинудесяте *гривъну*" [XIV, ГрБ (Арц) № 78, 78]. На позначення грошової одиниці іменник *гривьна* знайдений у багатьох грамотах XIV ст. [Гр. № 15, № 16, № 20, № 36, № 38, № 53, № 71, № 73]. Зі значенням „грошова одиниця, міра ваги" зафіксований демінутив *гривьнъка* в договірній грамоті 1389 року: „А (с)ну моему кн#зю ивану по"съ золо(т) татаоуръ да два ковша золоты по двh *гривенки*" [XIV, ДДГ, 7].

Іменник *гривьна* є полісемічним. У писемних пам'ятках XI–XIV ст. найменування *гривьна* вжите з такими ядерними значеннями, як „шийна прикраса" та „грошова одиниця". У „Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст." зафіксоване єдине значення досліджуваного іменника – „грошова одиниця" [ССуМ, I: 262]. Упродовж XV–XVII ст. слово *гривьна* знайдене в російській мові з такими значеннями: „металева прикраса (або відзнака), яку носили на шиї", „вагова або грошова одиниця", „прикраса до ікони" [СлРЯ, IV: 135–136]. В українській мові XVI–XVII ст. лексема *гривна* вжита зі значеннями „грошова одиниця", „одиниця ваги", „прикраса" [СУМ XVI–XVII, VII: 85]. Російська мова XVIII ст. успадкувала іменник *гривна* з такими значеннями: „міра ваги", „срібна монета", „старовинна печатка" [СРЯ XVIII, V: 235]. У другій половині XIX ст. лексема *гривна* позначала багато речей, серед яких варто виділити такі: „стар. різновид медальйона, ладанки, образка, мідного, срібного, золотого, зазвичай стулкового, який носили на ланцюжку, на шиї", „орден" („жалувані гривни"), „велика срібна монета, ймовірно, що її також носили на шиї", „підвіска до образів, приклáд" [Даль, I: 651]. В українській мові початку XX ст. іменник *гри́вня* позначав мідну монету вартістю три копійки [Гр., I: 325]. На думку Ф. П. Філіна, „відношення між сучасними слов'янськими мовами відрізняються від відношень між різними групами індоєвропейських мов. Порівняльно-історичне дослідження слов'янських мов дозволяє реконструювати давню спільнослов'янську мову" [285, с.6]. Зміни, які виникли протягом історії розвитку досліджуваного слова, є малопомітними та стосуються в основному його фонетичного оформлення. З усіх слів, які належать до тематичної групи „назви шийних прикрас", лексема *гривьна* виявилася найбільш стійкою. Історія цього слова на землях слов'ян є неоднаковою: у слов'янських мовах досліджуване найменування стало нормативною назвою як прикраси, так і грошової одиниці, але не в кожній із них вони виступають разом як упродовж віків, так і на сьогодні. У сучасній українській мові давнє *гривьна* породило дві фонетично близькі,

але різні з погляду семантики лексеми: *гривна* „металева прикраса у вигляді обруча, яку носили на шиї” [СУМ, II: 166] і *гривня* „у Стародавній Русі – срібний злиток вагою близько фунта, який служив основною грошовою одиницею”; „мідна монета в три, а в деяких місцях – у дві з половиною копійки”, „гривеник” [СУМ, II: 166]; з 1996 року *гривня* також „грошова одиниця незалежної України, що дорівнює 100 копійкам”. У російській лексикографії її фіксують лише у формі *гривна,* а значення пов’язують з давніми часами: „У Стародавній Русі – злиток срібла, що виконував функцію грошової або вагової одиниці”, „металева прикраса (відзнака), яку носили на шиї або грудях”, „дрібна срібна або золота підвіска” [ССРЛЯ, III: 399–400]. Лексема успадкована також іншими сучасними слов’янськими мовами: блр. *грыўня* „грошова одиниця”, „срібна або золота прикраса, яку носили на шиї в Стародавній Русі” [ТСБМ, II: 88], п. *grzywna* „нашийна прикраса” [SEJP, 1957: 163], ч. *hřívna* „оздоба” [ČUSl, I: 193], болг. *гривна* „браслет” [Стоянов, 1988: 135], м. *гривна* „браслет”, „обруч” [МРР, I: 163], срхв. *грȉвна* „тс.” [СХРСл, 2006: 74].

Монисто, *манисто*. Лексема *монисто* індоєвропейського походження: стсл. мониcто сягає псл. **monisto*, яке зводиться до іє. **mono-* „потилиця, шия”. Цей іменник споріднений із сскр. *mani* „дорогоцінний камінь, перлина”, лат. *monīle* „намисто, як прикраса”, срдінд. *manyā* „потилиця”, двн. *mana* „грива”, *menni* „намисто”, ірл. *muintorc* „намисто”, *muinēl* „шия” [Преобр., I: 555; Ф., II: 650; ЕСУМ, III: 507; Пизани, 1956: 136]. Внутрішню форму назви *монисто* визначає назва частини людського тіла – шиї.

Слово *монисто* характеризується високою частотою вживання в текстах різних жанрів східнослов’янської писемності XI–XIV ст. На позначення жіночої прикраси з металу іменник *монисто* виявлений у таких пам’ятках XI–XIV ст., як „Житіє Костянтина-Кирила”, „Ісход”, „Мінея святкова”, Галицько-Волинський літопис, грамоти та ін.: „видѣхъ едину краснѣишю всѣхъ: лицемь свѣтящюся и украшену велми *монисты* […] и бисьромъ и всею красотою” [XI, ЖКК, 24]; „GПръстни и *мониста* и всю

кузнь злату”″″″; „Дhвицьска *мониста*” [Срезн., II (1): 174]; „и гривноу зл(т)аую възложи на(н) съ же(н)чюгw(м) ... и възложи на ню *монисто* золото с каменїе(м) дорогь(м)” [*1289, ЛГВ-1, ст.927]; „и възложи на ню *монисто* золото с камением дорогьм” [XIII, ЛГВ, 348]; „И на дhвцh Якымъ серебро взялъ, а *мониста* Thшатина у Якымовы жены Thшятh взяти” [*1266–1291, Гр. № 331 (пск.), 317]; „матери ее *монисто* новое, что есмь сковалъ” [Срезн., II (1): 174].

О. О. Черепанова відзначає, що варіативні можливості мови є відображенням асиметрії плану змісту і плану вираження мовного знака. Ця асиметрія виникає в процесі еволюції мовного феномену, результатом чого є перехід від старої якості до нової: мовне явище переходить у стадію варіанта [295, с.78–79]. У матеріалах словника І. І. Срезневського зафіксовано одиничний випадок уживання в Кормчій книзі бібліотеки Московської духовної академії (кінець XIV ст.) варіанта *монисто* – *маниcто* в значенні „золота жіноча прикраса: „инhми вс#цhми wдежами, еще же и *манисты* златыми, и каменїе(м) оукрашены” [Срезн., II (1): 111].

Проблематика семантичного аналізу не обмежена розглядом окремих слів – не менш важливі питання, пов’язані зі значенням словосполучень [21, с.76]. Як правило, у більшості проаналізованих текстів іменник *монисто* зафіксований в поєднанні з прикметником *золотыи*. Це словосполучення зафіксоване в таких пам’ятках XI–XIII ст., як „Мінея святкова”, „Стихирарь”, Галицько-Волинський літопис та ін.: „Веригами обложенъ, яко *монисты* златы” [СлРЯ, IX: 260]; „ако *монистъ* златыми оукраша"” [Срезн., II (1): 174]; „и *мониста* велика" золота". бабы своеи. и матери своеи” [*1288, ЛГВ-1, ст.914]. Уживання лексеми *монисто* з прикметником *золотий* у досліджуваних писемних пам’ятках є свідченням того, що в період з XI до XIV ст. металеві шийні прикраси в основному виготовляли з металу, переважно – із золота. Варто відзначити, що в етнографічній літературі є думка про те, що *мониста* завжди виготовляли із золота [84]. Проте не можна випускати з уваги той факт, що в тексті пам’яток писемності описані згадки

про переважно виняткові події, непересічні особи й знакові речі; очевидно, туди потрапляє інформація про найвідоміші, найдорожчі ювелірні вироби, зокрема й *мониста*, причому цінність їх нерідко перебільшують. У цьому зв'язку Г. Ф. Корзухіна визнає, що „прямих доказів того, що *монисто* – це лише прикраса із золота, немає" [105, с.55]. Найімовірніше, що в епоху Київської Русі існували різні види *мониста*, але література XI–XIV ст. надає опис лише деяких із них. Археологічні матеріали вказують на те, що за доби Київської Русі боярські жінки носили намиста з медальйонів, хрестиків та великих намистин, срібні намиста, сплетені з кількох дротин, а також шнури з бурштину [ДУМ, 2000: 67]. Т. М. Ніколаєва відзначає, що різні види намиста різнилися матеріалом, кольором та формою. Найвище цінувалося намисто з дорогих природних матеріалів – коралів, бурштину, перлів, гранату, смальти, а також скла [165, с.106].

Аналіз східнослов'янських текстів XI–XIV ст. виявив, що слова *монисто* та *манисто* вжиті в них зі значенням „металева шийна прикраса". Вивчення словникових матеріалів в аспекті представленості в них варіанта *манисто* виявило, що в словниках, які стосуються аналізованого періоду, він не зафіксований, немає його і в СДРЯ. Варто зазначити, що це слова спільної семантики, написання яких відображає різний фонемний склад, можливо, притаманний різним діалектам або давньоруській та церковнослов'янській мовам. Найменування *монисто* належить до лексичного складу старослов'янської мови [СтСл, 1999: 332]. У російській мові XV–XVII ст. зафіксовані іменники *монисто, манисто, монистце* зі значенням „жіноча металева прикраса" [СлРЯ, IX: 260]. Лексема *нами́сто* та її похідні *намистечко, намистина* широко вживалися в українській мові XIX ст., зокрема словник Б. Д. Грінченка наводить стійке словосполучення *добре намисто,* що позначало намисто з червоних коралів [Гр., II: 503].

Історичні зміни торкнулися переважно фонетичного оформлення аналізованої лексеми. Досліджуване слово успадковане українською та іншими сучасними слов'янськими мовами: укр. *намисто,* що є результатом

видозміни деетимологізованої форми *монисто* з метатезою **м** і **н** під впливом слів із префіксом *на-* [ЕСУМ, IV: 35], у сучасній українській мові означає „прикраса з перлів, коралів, різнокольорових камінців і т. ін., яку жінки носять на шиї” [СУМ, V: 128]; р. *монисто* „намисто (з бусин, монет, дорогоцінного каміння і т. ін.)” [ССРЛЯ, VI: 1229], блр. *маністы* „прикраса з бусин, монет, коштовного каміння” [ТСБМ, III: 104], ч. *monisto* „намисто” [ČUSL, II: 399], болг. *манисто, мънисто* „тс.” [Стоянов, 1988: 346], м. *мониста* „намисто, намистина” [МРР, I: 551]. Давній корінь локалізований в окремих говірках української та російської мов: бойк. *монисто* „намисто” [Сбг, I: 451], бук. *маниство* „тс.” [СБук, 2005: 276], пол. *манество* „намисто з монет” [СноСП, 2002: 97], пол. *маніста, моніста* „намисто” [СПГ, 1974: 122, 128], пск., твер., смол., півд. *монисто* „тс.” [СРНГ, XVIII: 253].

Ожерели~, огърли~ (огръли~). У досліджуваному слові спостерігаємо наслідки першої палаталізації. Це є свідченням того, що найменування *ожерели~* сформуване в ранній праслов’янський період. Лексема *ожерелье* похідна від *жерело* „горло”. Первинним значенням слова *горло* було „те, чим ковтають”: цсл. гръло зводиться до псл. *g^brdlo*, яке сягає іє. **guer-, *guerə-* „поглинати, ковтати”. Іменник *горло* споріднений з лит. *gerclẽ* „горло”, *gur□lỹs, gùrkl̓i* „зоб”, дрпр. *gurcle* „горло” [Преобр., I: 147; Ф., I: 441; Ф., III: 124–125; ЕСУМ, I: 568; 138; с.66]. В основі внутрішньої форми лексеми *ожерели~* лежить найменування частини людського тіла – горла, шиї.

Найменування *ожерели~* не відзначається високою частотою вживання в текстах XI–XIV ст. Досліджуване слово зафіксоване з такими значеннями, як „металева жіноча прикраса” та „стоячий відкладний комір одягу, пришитий або прикладний”. Зі значенням „металева жіноча прикраса” зафіксовані поодинокі вживання найменування *ожерели~* в таких пам’ятках XI–XIV ст., як „Хроніка Георгія Амартола”, „Слово о полку Ігоревім”, а також у грамотах XIV ст.: „Злата *ожерелия* на выи носяще” [XI, ГА, арк.278]; „единъ же изрони жемчюжну душу изъ храбра тѣла чресъ злато *ожерелие*”

[XII, Сл. ПІ, 264]; „А что есмь нынhча нарядилъ (в) кожуха съ алами съ женчугомъ, а то есмь далъ меншимъ дhтемъ своимъ Марьи же Федосьи *ожерельемъ*”; „А что золото княгини моее Оленино, а то есмь далъ дчери своеи Фетиньи (ді) обручи и *ожерелье*” [Срезн., II (1): 630]. Контекст засвідчує, що *ожерели~* найчастіше було золотим. Це підтверджено археологічними знахідкими. Як відзначає Г. Ф. Корзухіна, археологічні матеріали дозволяють датувати цей вид шийної прикраси XII–XIII ст. Найбільшого поширення в той час набули *ожерелия* з великими, круглими медальйонами. Особливо вишукані екземпляри були виготовлені із золота і декоровані перлами та камінням [105, с.56].

Зі значенням „стоячий та відкладний комір одягу, пришитий або прикладний” слово *ожерели~* вжите в церковних книгах „Златоструй” та „П’ятикнижжя”: „*Ожереліе* отпоровъ въ неи же бh ризh”; „Да будетъ *ожерелие* от него посрhдh” [СлРЯ, XII: 299]. Н. Л. Пушкарьова уточнює, що „*ожерелки* не пришивалися, а накладалися на жіночі сукні” [212, с.155]. На позначення намиста варіант *огърли~* реверберований в пам’ятці „Хроніка Георгія Амартола”: „Каменїи многоцhнны(х) паче, и *огрьлїи* и рясновъ” [XI, ГА, арк.22].

Незважаючи на семантичну близькість слів *монисто* та *огърли~*, конкретні їх значення не дають змоги ототожнювати два найменування або вважати їх лексичними варіантами (синонімами). Між ними є істотна відмінність, яку відзначає етнограф Г. С. Маслова: „*Монисто* – це намисто в сучасному сенсі слова, тобто намистини, нанизані на шнурок або нитку; *ожерелье* – прикраса, схожа на комірець” [140, с.732].

Семантична парадигма досліджуваного слова включає два лексико-семантичні варіанти: „металева жіноча прикраса” та „стоячий відкладний комір одягу, пришитий або прикладний”. Слова *ожерели~*, *огърли~* рідковживані в східнослов’янських текстах XI–XIV ст. Варіант *огърли~* не представлений у СДРЯ. У російській мові другої половини XIX ст. лексеми

ожерельник, ожерелок, жерелок уживалися зі значенням „будь-який нашийник, що охоплює шию” [Даль, II: 1077].

У сучасній українській мові лексема *ожерели~* не збереглася. Досліджувані іменники зафіксовані в сучасній російській та сербохорватській мовах: р. *ожерелье, ожерельник* „шийна прикраса з дорогоцінного каміння, перлів, монет і т. ін.” [ССРЛЯ, VIII: 728], срхв. *грло* „комір” [СХРСл, 2006: 74]. Ці слова локалізувалися в окремих говорах російської мови: тул. *ожерелка* „нагрудна прикраса з бісеру”, сиб. *ожерелко* „прикраса біля коміра сорочки”, ворон. *ожерелко* „намисто”, арх. *ожерелок, ожерельник* „тс.” [СРНГ, XXIII: 76–77].

Пленица. Слово *пленица* – віддієслівний іменник, похідний від дієслова *плести,* спорідненого з лат. *plectō* „плету; сплітаю, звиваю”. Стсл. плести зводиться до псл. **plesti* < **pletti* < **plekti* „плести, вити, в’язати” [Преобр., II: 72; Ф., III: 280; ЕСУМ, IV: 441]. В основі внутрішньої форми назви прикраси лежить позначення способу її виробництва – плетіння.

Лексичне значення слова розглядається як закріплений у слові результат відображення дійсності. На думку Й. А. Стерніна, воно представляє середній рівень досягнутого суспільством пізнання певного предмета або явища. „Якщо говорити про лексикографічне відображення системного значення слова, – наголошує дослідник, – потрібно визнати, що воно не представлене повною мірою в словниках. Вони відображають лише частину системного значення слова, яке часто використовується в мовленні” [245, с.144]. Пам’ятки досліджуваного періоду зберігають такі лексико-семантичні варіанти найменування *пленица*, як „ланцюжок”, „прикраса голови”, „пряжка”. На позначення „ланцюжка” найменування *пленица* вжите в „Словах і повчаннях Кирила Туровського” та „Повчанні Феодора Студита”: „Яко же бо и *пленица* златы, растворены жьньчюгомъ, съ многоцнньнымь каменьемь” [XII, КТур, 158]; „и о семъ сключис# "ко *пленица* ннкака” [СДРЯ, VI: 422]. Писемні пам’ятки допомагають розкрити

семантику досліджуваної лексеми та відтворити зовнішній вигляд шийної прикраси доби Київської Русі.

За матеріалами словника І. І. Срезневського, лексема *пленица* з периферійним значенням „прикраса голови” реверберована в другій книзі П’ятикнижжя „Ісход”: „Принесоша ... оусерязя, *плениця*” [Срезн., II (2): 961]. На позначення пряжки досліджуване слово зафіксоване в тексті XIV ст. „Книга суддів Ізраїлевих”: „Развhи *пленицъ* и wбедии и емфофь” [Срезн., II (2): 961]. В. К. Харченко зауважує, що „аналізуючи семантичні процеси, які характерні для окремого слова, дослідник мови неодноразово зустрічається з проблемами тлумачення цих процесів” [289, с.9]. Аналіз виявив, що всі згадані вище значення для слова *пленица* є похідними, первинним його значенням є „кошик” („три *пленица* хлhбъ”) [Срезн., II (2): 960]. Іменник *пленица, -#* належить до старослов’янізмів [СтСл, 1999: 449]. У сучасній українській та інших слов’янських мовах це найменування не збереглося.

Притъкъ (притокъ). За словником І. І. Срезневського, др. *притъкъ* є калькою з гр. *χρίχουζ* „коло”, лат. *circulos* „тс.” [Срезн., II (2): 1482]. Внутрішня форма слова *притъкъ* пов’язана із позначенням предмета у формі кола. Зі значенням „ланка (ланцюга)” іменник *притъкъ* уживався в старослов’янській мові [СтСл, 1999: 513].

Слово *притъкъ* було вживане в східнослов’янських текстах XI–XIV ст. на позначення будь-якого предмета у формі кола (шийна прикраса, каблучка, сережка для носа та ін.). Поодинокі випадки вживання лексеми *притъкъ* наведені в словнику І. І. Срезневського [Срезн., II (2): 1482]. СДРЯ не фіксує іменник *притъкъ*.

На позначення шийної прикраси іменник *притъкъ* зафіксований у тексті XII ст. „Збірник недільних повчань”: „Аще съл#чеши "ко и *притокъ* вы\ сво\” [Срезн., II (2): 1482]. Ядерна сема ‘шия’ актуалізує лексичне значення. У книзі „Ісход” – другій із „П’ятикнижжя Мойсея” – слово *притъкъ* ужите на позначення круглої прикраси, можливо, каблучки або

браслета: „Створиши (з) *притокъ* златы”; „Совкупиши опоны другу к друзh *притки*”; „*Притоци* їхъ ї обеди іхъ сребрени” [Срезн., II (2): 1482]. Текстовий матеріал засвідчує, що прикраса *притъкъ* виготовлялася з дорогоцінних матеріалів – золота, срібла.

Розглядаючи роль периферійних складників у динамічних процесах мови, Г. В. Межжеріна доходить висновку: „Периферія служить для збереження ядерних, кореневих елементів... Периферійний шар – система, здатна до саморегуляції та самооновлення, і поява та зникнення кожного слова, навіть дуже рідкісного, є не випадковість, а вияв закономірних процесів мовного розвитку” [142, с.62]. Матеріали словника І. І. Срезневського відображають периферійне значення лексеми „сережка для носа”, з яким вона вжита в пам’ятках XI ст. „Книга пророка Ісайї” та „Книга пророка Ієзекіїля” за списками XV–XVI ст.: „Въложu *притокь* въ ноз(д)ри твоа”; „И дах *притокь* въ ноз(д)ри твоя” [Срезн., II (2): 1482], що допомагає реконструювати її семантичну структуру. У сучасній українській та інших слов’янських мовах слово *притъкъ* не зафіксоване.

Разнизано. Іменник *разнизано* утворений афіксальним способом від дієслова *низати*. В основі внутрішньої форми назви шийної прикраси – позначення способу її виготовлення – низання (на нитку). У другій половині XIX ст. в дієслова *разнизать* було два значення: воно означало „рознизати намисто, розпустити; *протил.* нанизати, знизати”, напр. „намисто рознизалося” і „прикрасити, розшити, унизати”, напр. „рознизати ризи перлами” [Даль, IV: 58]. Аналогічна енантіосемія значення притаманна дієслову *рознизувати* в сучасній українській літературній мові: „знімати з низки (бісер, перли, намистини і т. ін.)” і „нанизуючи (бісер, перли, намистини і т. ін.); прикрашати” [СУМ, VIII: 750], що підтверджує зв’язок іменника *разнизано* з дієсловом *низати*. В етимологічних словниках української та російської мов відзначено, що стсл. низати зводиться до псл. **nizati* „проколювати”, що сягає іє. **negh-* „просвердлювати, колоти”,

спорідненого з ав. *naēza* „вістря”, сірл. *ness* „рана” [Преобр., I: 604; Ф., III: 73; ЕСУМ, IV: 86].

На думку В. В. Виноградова, для визначення семантики важливо з’ясувати систему значеннєвих співвідношень різних лексичних шарів літературного мовлення в кожну епоху, з’ясувати принципи зміни таких систем. Наступна мета семантичного вивчення – відкриття закономірностей повторюваних відповідностей у словах, які потрапили до різних жанрів літературної мови [49, с.30]. Надто складно реконструювати структуру лексеми, якщо слово є рідковживаним у пам’ятках XI–XIV ст. За матеріалами словника І. І. Срезневського, з ядерним значенням „нанизана прикраса, підвіска” слово *разнизано* вжите єдиний раз у „Сказанні про Бориса та Гліба”: „С крусталними великыми *разънизаны* оустрои, имущи верху по обилу злату” [XIV, СкБГ, арк.142]. На жаль, вивчаючи давню мову, дослідник може виходити лише з текстових та словникових матеріалів, збережених до сьогоднішнього дня. Давні писемні пам’ятки не дозволяють точно визначити семантику аналізованої лексеми в досліджувану епоху. Слово *разнизано* не відмічене в жодній із сучасних слов’янських мов та їхніх діалектах.

Трѣсна (*тресна*, *трѣзна*), *трѣснъ* (*треснъ*), *трѣсновитица*. Іменник *трѣсна* є старослов’янським утворенням. Зі значенням „торочки” найменування *трѣснъ* уживалося в старослов’янській мові [СтСл, 1999: 707]. [СтСл, 1999: 707]; пор. р. церк. *тресна* має значення „ланцюжок” [Даль, IV: 712]. У східнослов’янських пам’ятках XIII–XIV ст. паралельно розвиваються два лексико-семантичні варіанти лексеми *трѣсна*: „ланцюжок” та „підвіска, торочки на церковному одязі”. За словником І.І. Срезневського, зі значенням „ланцюжок” слово *трѣсна* (*тресна*, *трѣзна*) вжите в церковнослов’янських пам’ятках „Ісход” та „Книга пророка Ісайї”: „И да сътвориши къ словu *трѣсны* плетены”; „Въплетанїа злата" на главh и *трѣзны* ризны"” [Срезн., III (2): 1027]. Сема ‘плетений’ актуалізує досліджуване значення найменування.

Зі значенням „підвіска, торочки на церковному одязі” зафіксовані поодинокі цитації лексеми *трhсна* в таких церковних пам’ятках XIII ст., як „П’ятикнижжя Мойсея” та „Псалтир”: „*Трhсны* да сътвориши на четверти подолкu wдежа свое#”; „*Тресны* златы одhна и оукрашена (въ нов. р#сны златыми)” [Срезн., III (2): 1027]. Зафіксоване одиничне вживання досліджуваного слова в переносному значенні „плетиво”: „Сътвориша wколо слова *трhс’ны* сплетены” [Срезн., III (2): 1027]. Зі значенням „підвіска, торочки на церковному одязі” спільнокореневе слово *трhснъ*, яке має інше граматичне оформлення, виявлене у пам’ятках „Хроніка Георгія Амартола”, „Ісход” та „Псалтир”: „Створивше клаколы ^ злата ч(с)та и пришвены быша промежu *тресномъ* по wтокамь подъвлачны(м) wкроугъ” [XI, ГА, арк.25]; „NN*Трhснов*е ризъ ^ чер´вленїца”; „Разно бы вис#т *треснове* и паки вкупh соу(т), "ко въ единои wдежи соу(т)” [Срезн., III (2): 1028].

Словотвірний варіант *трhсновитица* є похідним від іменника *трhснъ*. Церковне *трhсновитица* вживане на позначення ланцюжка [Даль, IV: 712]. З. Д. Попова зауважує, що „феномен підтексту створено в результаті додумування тих ідей, що виражені в тексті словесно; контекст – це передумова до висловлюваного, висновки, розуміння станів і дій. Відсутність словникового вираження підтексту дозволяє відновлювати і додумувати його по-різному, у залежності від напряму думки читача” [18, с.6]. У словнику І. І. Срезневського цитування іменника *трhсновитица* обмежене прикладами з пам’ятки релігійної літератури „Ісход”: „(В) *трhсновитици* ^ злата (в ін. сп. *трhсновицh*)”; „Положиши *трhсновитицh* плетенhи” [Срезн., III (2): 1028]. Контекст цього уживання дає підстави стверджувати, що досліджуване слово вжите зі значенням „ланцюжок”, оскільки в межах лексичного значення виокремлено такі ядерні інтегральні семи, як ‘плетений’ та ‘золотий’. У своєму словнику В. І. Даль також удається до ілюстрування цієї статті уривком із пам’ятки „Ісход”: „Две *тресновицы* от злата чиста” [Даль,

IV: 712]. У сучасній українській та інших слов'янських мовах континуанти слова *трhсна* та його варіанти не збереглися.

Чепь, чепъчька (чепьчька, чепочька). Семантика слова *чепь*, на думку дослідників, могла відповідати значенню іншої історичної форми – *цhпь*. Псл. **сěръ* розглядають як результат зворотної деривації – похідне від дієслова **сěpiti*, слов. **сěpiti* „розщіпляти". Досліджуване слово сягає іє. **(s)k*bi-*p*- [: **(s)koi-p-*, **(s)ki-p*-] „розділяти", „відділяти", „розщіпляти" [ЭССЯ, III: 185–187; Ф., IV: 334; Черных, II: 367]. Р. *цhплять* та *цhпить,* пск. *цhпать* мають значення „задівати, причіпляти, зачіпляти, надягати, привішувати" [Даль, IV: 950], а для прикметників *цhпной, цhпочный, цhпочечный, цhпочковый* визначається значення „який стосується ланцюга, ланцюжка (рос.: *цhпи, цhпочки)*" [Даль, IV: 951]. В основі внутрішньої форми досліджуваного найменування лежить позначення способу виробництва.

Лексема *чепь* зі значенням „шийна прикраса у вигляді з'єднаних між собою металевих ланок" зафіксована в різножанрових східнослов'янських текстах XI–XIV ст. М. Я. Аристов зазначає, що заможні люди давньої Русі не тільки самі носили ланцюжки, а й дарували їх наближеним до себе людям [7, с.126]. Слово з цим значенням уживане в таких пам'ятках XII–XIV ст., як Суздальський і Галицько-Волинський літописи, „Житіє Авраамія Смоленського", „Пандекти Никона Чорногорця", „Духовна грамота московського князя Івана Даниловича": „^торгоша на не(м) кр(hст)ь и *чепи* в гри(в)ну золота" [*1147, ЛС-1, ст.318]; „а главu его сосhкоша трои *чепи* сн<ше золоты" [*1213, ЛГВ-1, ст.733]; „Златыхъ *чепехъ*" [XIII, ЖАС, 48]; „трои *чепи* сн#ше золоты"; „Златы *чепи*, съ драгымь камен~имь и съ жьньчюгъмь съплетены, выю хрьсть"ньскоу оукашають"; „А при своемь животh далъ есмь сыну своему Семену (д) *чепи* золоты"; „То золото […] и *чепь* и сабли золотыh […] далъ есмь своему сыну Василью и своеи княгинh и своимъ дhтемъ" [Срезн., III (2): 1499]. Лексичне значення досліджуваного найменування розкривається в поєднанні з прикметником *золотыи*.

Б. О. Рибаков дослідив, що в домонгольську епоху майстри вміли викувати тонкі та складні жіночі ланцюжки [222, с.631]. Н. Л. Пушкарьова пише, що ланцюжки були найкоштовнішою шийною прикрасою жінок привілейованих верств і відзначає наявність поміж них кільчастих та з ланок у вигляді тригранних призм [212, с.168]. Прикладом значення „ланцюг” є фіксація слова в героїчній поемі XII ст. „Слово о полку Ігоревім”: „молотятъ *чепи* харалужными” [XII, Сл. ПІ, 264].

Визначальним для нашого дослідження стало твердження Т. Р. Кияка про те, що внутрішня форма лексичної одиниці репрезентована морфемною структурою [95, с.58]. Словотвірний варіант *чепъчька* (*чепочька*) утворений від *чепькъ* та суфікса *-ьк-*. Саме семантичний критерій виступає обов’язковою складовою для включення того або іншого нового елемента до складу гнізда [297, с.29]. На основі семантичного та словотвірного критеріїв ці дві лексеми належать до одного гнізда. К. А. Левковська наголошує, що за допомогою суфікса за словом закріплено певний відтінок, що проявляється незалежно від твірної основи. Крім того, як відзначає дослідниця, зменшувані та зменшувано-пестливі іменники в різних мовах завжди пов’язані з емоційним забарвленням і можуть виражати різні відтінки цієї забарвленості: від пестливо-ласкавого до принизливого [118, с.159–161]. Лексема *чепъчька* виявлена в юридичних текстах за списками XVI ст. зі значенням „ланцюжок”; „*Чепочка* золота, одни колца витые, а другіе ребристы съ *чепочками*” [Срезн., III (2): 1499]. Зазначена семантика притаманна і варіантам цієї лексеми – *чепьчька* і *чепочька*, оскільки, як слушно зауважує Є. М. Мотузенко, одне значення слова може повторюватися в різних фонетико-морфологічних варіантах, утворених від твірної основи [157, с.36]. Шляхом суфіксального способу творення досліджуване найменування отримує інше значення – „дрібний ланцюжок, ланцюжок з малих ланок”.

Семантична структура слова *чепь* у досліджуваний період була досить складною. Семи ‘золотий’ і ‘шийний’ є ядерними для цього іменника. Похідне значення „шийна прикраса у вигляді з’єднаних між собою металевих

ланок” утворене від первинного значення, яке В. І. Даль формулює так: „Ряд предметів, які один за одного чіпляються та зв’язані, утворюючи дещо ціле; тому: ряд пропущених одне в одне кілець, ланок” [Даль, IV: 951].

Демінутив *цепочка* означає „дрібний, невеликий, тонкий ланцюг” [Даль, IV: 951], пск. *цепá* „ланцюг, чепь, ланцюжок” [Даль, IV: 951]. У гнізді статті *чепъ* укладач подає лексему *чепь* із коментарем: „стар. церк. і нині місцево” із наведенням сучасного йому варіанта *цепь,* а також *цепочка* [Даль, IV: 973].

Іменники *чепь, цепка* локалізовані в буковинських та поліських говірках української мови зі значенням „ряд металевих з’єднувальних ланок” [Сбг, II: 365; Аркушин, II: 239]. Сучасна російська мова успадкувала лексеми *цепь* „ряд металевих сполучених ланок” [ССРЛЯ, XVII: 657] та *цепочка* „маленький і тонкий ланцюг” [ССРЛЯ, XVII: 655–656].

Отже, тематична група „назви шийних прикрас” в аналізований час досить численна, до її складу входять чотирнадцять лексем: *гривьна, маниство, мониство, ожерели~, огърли~ (огръли~), пленица, притъкъ, разнизано, трѣсна (тресна, трѣзна), трѣснъ (треснъ), трѣсновитица, чепь, чепъчька (чепьчька), чепочька.* Іменники *гривьна, мониство, ожерели~, чепь* утворюють ядро цієї тематичної групи. Частина досліджуваних найменувань має індоєвропейські витоки: *гривьна, мониство, ожерели~, огърли~ (огръли~), чепь.* Зафіксовані такі праслов’янські утворення, як *пленица* та *разнизано*. Лексеми *мониство, пленица, притъкъ, трѣсна (тресна, трѣзна), трѣснъ (треснъ), трѣсновитица* є старослов’янізмами. Іменник *притъкъ* є калькою з грецької мови. В основі внутрішньої форми найменувань *гривьна, мониство, ожерели~* лежить позначення частин людського тіла – шиї, горла. Внутрішня форма лексем *пленица, разнизано, чепь* пов’язана з найменуванням способу виготовлення. Серед описаних назв представлені варіанти (*ожерели~ – огърли~*; *чепь – чепъчька*). Варіанти *маниство* та *огърли~* не зафіксовані в СДРЯ. Досліджувані слова виступають у східнослов’янських текстах XI–XIV ст. із такими лексичними значеннями:

„шийний обруч, що слугує прикрасою або відзнакою”, „шийна прикраса у вигляді з’єднаних між собою металевих ланок” та ін. Семи ‘золотий’ та ‘шийний’ є інтегральними для цих найменувань. Лексеми *пленица, притъкъ, разнизано, трhсна (тресна, трhзна), трhснъ (треснъ), трhсновитица* вийшли з ужитку в сучасних слов’янських мовах.

2.4. Назви нагрудних прикрас

П. П. Толочко зазначає, що в період з XI до XIV ст. нагрудні прикраси виготовляли з використанням техніки черні [90, с.958]. Тексти досліджуваного періоду відображають лише певну частину назв прикрас цієї тематичної групи. На основі системних відношень між компонентами одного тематичного угруповання зі спільним значенням „прикраса, призначена для оздоблення грудей” виокремлено такі іменники: *аламъ, бармы, переперъ, перепелъ, петаль, паталь, петала, петало, систигъ (систогъ, систига), цата (ц#та)*.

Аламъ. За етимологічним словником М. Фасмера, лексема *аламъ* походить від кипч., тур. *alam*, крим.-тат., азерб. *alät* „маленький стяг, прапорець” [Ф., I: 68]. В основі внутрішньої форми іменника *аламъ* лежить найменування маленького стяга, прапорця. Іменник *аламъ* уживався в досліджуваний період, а згодом у російській мові аж до XVII ст. на позначення металевої пряжки або деталі з тканини, розшитої перлами. Цей вид прикраси кріпили до верхнього одягу [СлРЯ, I: 27]. Слово *аламъ* у пам’ятках епохи Київської Русі було моносемантичним. На позначення нашитої або пристібнутої нагрудної прикраси, зробленої із золота або іншого дорогоцінного металу в поєднанні з перлами та коштовними камінцями, зафіксовані чотири вживання іменника *аламъ* у грамотах XIV ст.: „а что ~смь нынhча нар#дилъ (в)· кожуха с *аламы* с женчугомь а то ~смь да(л) меншимъ дhтемъ своимъ” [*1339, Гр. № 26 (моск.), 177]; „А се да(л) есмь сну своему […] по"съ зо(л)тъ сточныи. *аламъ* с жечужныи наплечки зо(л)ты с круги с каменьемъ с женчуги. *аламъ* малыи с жен(ч)уги”; „А (с)ну моему […] по"съ золо(т) с калитою да с тузлуки. да наплечки да *аламъ*” [СДРЯ, I: 80]. За

спостереженням Н.Л. Пушкарьової, „прикрашання „*аламами*” – срібними та золотими чеканними бляшками – надавало одягу особливої пишноти та урочистості. Подібні прикраси одягу були дуже дорогими, і, звісно, князі передавали їх у спадок своїм дружинам разом з іншим рухомим майном [212, с.162]. У ході аналізу було встановлено, що ядерна сема ‘маленький’ актуалізує лексичне значення слова *аламъ* у грамотах XIV ст.

Н. Ф. Клименко відзначає, що „історичність лексичного значення зумовлюється тим, що мова, в якій живе слово, є історичною, безперервно змінюваною реалією” [97, с.56]. Поодинокі вживання досліджуваного найменування з вищезазначеним значенням зафіксовані в російській мові XVII ст. [СлРЯ, I: 27]. У сучасній українській та інших слов’янських мовах лексема *аламъ* не вживається, оскільки сьогочасній слов’янській матеріальній культурі не притаманний такий вид нагрудної оздоби.

Бармы. Слово *бармы* є запозиченням з германських мов: ісл. *barmr* „край, берег”, споріднене з свн. *brëm* „узлісся, обшивка”, шв. *bräm* „борт”, гол. *barm(e)* „купа”, двн. *brāma, brāmo* „ожиновий кущ”. Впадає у вічі, що ці значення істотно відрізняються, до того ж граматичний рід російського слова не відповідає давньоісландському, тому таке зіставлення викликає сумнів [Преобр., I: 17; Ф., I: 127–128; ЕСУМ, I: 145]. Т. О. Ісаченко вказує на зв’язок цього найменування з польським *brama* „прикраса на руках або ногах жінок”, *bramka* „дорога прикраса на голові або на шиї жінки” [Ф., I: 128]. Можна висловити припущення, що в основі внутрішньої форми лежать такі найменування, як край та межа. В українській мові початку XX ст. знаходимо найменування *брам* „вузькі смужки смушку, хутра для обшивання країв кожухів, шуб” [Гр., I: 92]. Пор. також р. *брама,* стар. *брана* зі значенням „ворота погостні, міські, фортечні тощо” [Даль, I: 321]. Слово *брама* зі значенням „великі ворота, переважно при монументальних спорудах” належить до лексичного складу сучасної української мови [СУМ, I: 226].

У досліджуваних текстах найменування *бармы* рідковживане. У СДРЯ XI–XIV ст. відображені чотири вживання досліджуваного іменника [СДРЯ, I:

105]. На позначення частини прикрас урочистого княжого одягу, напліччя з дорогоцінностями слово *бармы* відзначене в грамотах московських князів XIV ст.: „А ивану (с)ну мо~му кожухъ желта<"> обирь с женчугомь и коць ве<ликии з *ба>рмами*. андрhю (с)ну мо~му бугаи соболии с наплечники с великимь женчугомь с каменьемь. скорлатно~ портище сажено з *бармами*” [*1339, Гр. № 26 (моск.), 177]; „А се да(л) есмь (с)ну своему кн#(з) дмитрью ... шапка зо(л)та. *бармы*. по"съ велики(и) зо(л)тъ с каменьемъ с женчуги что м# блг(с)ви(л) о(ц)ь мои кн#зь великии”; „А се блг(с)в#ю дhтии свои(х) (с)ну моему старишему кн#зю василью […] по"съ золо(т) съ ременемъ макарова дhла. *бармы* шапка золо(т)” [СДРЯ, I: 105]. Контекст вказує на спосіб носіння прикраси *барми*.

Лексема *бармы* використовувалася на позначення назв окремих елементів одягу або окремих видів нагрудних прикрас. Термін *бармы* міг вживатися для позначення будь-якої нагрудної прикраси, виготовленої з металу або з іншого матеріалу. Крім того, цей вид прикраси ототожнюєть зі святковим намистом з медальйонами [105, с.56]. У Сахнівському скарбі 1900 р., наприклад, знайдені *барми,* опис яких представлений в „Історії української культури”: „Чотири медальйони зі вставками-щитками в багатій оправі з перлинами, смужкою із золотих напівсфер і коштовним камінням. На вставних щитках – поясне зображення Христа Вседержителя, Богоматері, Іоана Передтечі та архангела” [90, с.953]. Як відзначають дослідники, „*барми* (княжі намиста) виготовлялися на індивідуальне замовлення” [158, с.87].

У діахронії досліджуване слово та його лексичне значення зазнали певних змін. У XV–XVII ст. зі значенням „нагрудна прикраса” іменник *бармы* виступає в різножанрових російських текстах [СлРЯ, I: 74]. Зі значенням „напліччя, частина княжого або царського вбрання” лексема *бармы* була успадкована російською мовою XVIII ст. [СРЯ XVIII, I: 143]. Р. *барма, барама, брама, бармы* вживане на позначення напліччя, намиста на урочистому одязі зі священними зображеннями; їх носили духовні сановники та царі [Даль, I: 80]. Українська мова початку XX ст. фіксує іменник *ба́рма* з

лексичним значенням „мундир, ліврея” [Гр., I: 31], близьке до нього за семантикою і наведене в цьому словнику 3-тє значення слова *барва:* „формений одяг” [Гр., I: 29]. Досліджуване слово уживане в сучасній російській та білоруській мовах: р. *бармы* „напліччя, тобто частина урочистого одягу великих князів та царів із зображеннями та дорогоцінним камінням” [ССРЛЯ, I: 283], блр. *бармы* „тс.” [ТСБМ, I: 345].

Переперъ, пелепелъ. В етимологічних словниках висловлене припущення про грецьке походження лексеми *переперъ*: гр. *Ὀπέρπυροϑ* „окремо зшита прикраса”. Ймовірно також, що досліджуване слово було давньоруським утворенням [Ф., III: 237; Преобр., II: 42]. Неусталеність мовної норми в час складання давніх текстів позначилася на тому, що в них зафіксовані варіанти цієї назви прикраси *переперъ* та *пелепель.* Можливо, ці іменники є наслідком міжскладової асиміляції та дисиміляції. Зі значенням „окремо зшита нагрудна прикраса” іменник *пелеперъ* реверберований лише в описах княжого одягу, які дійшли до наших часів у списках XVI ст.: „Одиннатцать запонокъ съ *переперы*”; „Три *переперы* кичные серебрены золочоны съ яхонты”; „Круживо золотное, въ середкh съ *перепелы*” [Срезн., II (2): 912]. СДРЯ не подає найменування *пелепелъ*. Контекст свідчить, що прикраса могла бути оздобленою золотом або сріблом.

На думку Н. Д. Арутюнової, аналізуючи предметну співвіднесеність слова, варто відрізняти перенесення слова як неподільної одиниці від нового відтворення словотвірної конструкції для позначення іншого предмета [12, с.23]. Лексичне значення „окремо зшита нагрудна прикраса” пов’язане з притаманним цій лексемі значенням „монета”. Із такою семантикою іменник *пелеперъ* зафіксований у пам’ятці 1200 року „Хроніка Антонія Новгородського”: „И повелhлъ звати всhхъ поповъ и давати имъ по *переперу*” [СлРЯ, XV: 273]. Можна припускати, що слово *пелеперъ* та його варіанти з цим значенням вжиті й у більш ранніх пам’ятках писемності епохи Київської Русі, проте виявити писемного підтвердження цьому не вдалося. У сучасній українській та інших слов’янських мовах досліджувана лексема зі

значенням „окремо зшита нагрудна прикраса” не зафіксована, оскільки в процесі історичного розвитку виникали нові денотати, а разом з цим у мові з’являлися інші найменування на позначення окремих видів нагрудних прикрас.

Петаль, паталь, петала, петало. Лексеми *петаль, паталь, петала, петало* є кальками з грецької мови (гр. *πεταλου* – „вінець”) [Срезн., II (2): 888]. Відзначено одиничний випадок уживання іменника *петаль* зі значенням „металева нагрудна прикраса, іконка на грудях” у релігійній пам’ятці XIII ст. „Мінея святкова”: „На персhхъ же ношаше *петали* златu, на неи же написано имя Божие” [Срезн., II (2): 921]. Писемний матеріал засвідчує, що цей вид прикраси виготовляли із золота. Потрібно відзначити, що це лексичне значення для слова *петаль* є похідним, первинне значення досліджуваного найменування – „прикраса металевого вінця”. Лексема *петаль* на позначення золотої пластини на вінці реверберована лише в Ізборнику 1073 року: „И се же и на *петали* бhаше написано на златhмь, еже на челh святителевh полагаше ся, на вhньци главьнhмь привязаемо”; „Златыи *петаль* ... на главh нас#” [*1073, Ізб., 154].

Зі значенням „металева пластинка, яка має магічне значення” досліджуване найменування виявлене у пам’ятці XIV ст. „Пандекти Никона Чорногорця”: „гнhвное движени~ разгорhвс# слhпить wчи д(ш)внhи. и не дасть видhти с(л)нца праведнаго. "ко же бо приложивыи златоу *петаль* ли олов#ноу. ^ негоже възбраньнье слhпоты. златы" *петаль*. [так!] и честь е" творить” [СДРЯ, VI: 380].

У текстах XIII–XIV ст. зафіксовані також спільнокореневі слова, які мають різне граматичне оформлення: *паталь, петала*. Можливо, ці іменники є орфографічними варіантами. Зі значенням „металевий вінець” у пам’ятці XIII ст., відомої під назвою „Мінея Майська Софійської бібліотеки”, зафіксований варіант *паталь*: „Златыи *паталь*, с(т)ыи п(р)рче, на главh нося (о Захаріи)” [Срезн., II (2): 888]. У словнику І. І. Срезневського представлений варіант *петала,* вжитий у релігійному тексті XIV ст. зі

значенням „вінець”: „Иwанъ *петала* носивъ»” [Срезн., II (2): 921]. На позначення золотої пластини, що належала старозаповітному першосвященику, іменник *петала* реверберований у „Хроніці Георгія Амартола”: „Іwанъ, наперстьникъ Х(с)въ, иже и *петала* носивъ” [XI, ГА, арк.186 в]. Тексти засвідчують, що досліджувані слова могли позначати як окремий вид нагрудної прикраси, так і деталь прикраси голови. У сучасній українській та інших слов’янських мовах іменник *петаль* і його варіанти не збереглися.

Систигъ (систогъ, систига). За етимологічним словником М. Фасмера, іменники *сустуга, сустугъ, въстугъ, въстуга* є давньоруськими утвореннями [Ф., III: 810]. Р. *сустуг* уживане зі значенням „пряжка, напр., на грудях жіночих мордовських сорочок” [Даль, IV: 609]. Це знаходить підтвердження і в археологічних дослідженнях, де відзначено, що „*сустугами* до XII ст. називали мордовські кільцеві пряжки. Такі пряжки відомі також у руських старожитностях. „Ковані великі срібні оздоби зі скарбів XI ст. нерідко зроблені парами, оскільки для древлян, як і загалом Середнього Подніпров’я, вони не характерні. Основний район їхнього розповсюдження – це північно-західні райони Київської Русі. У мордовських жінок *сустугом* називають масивну нагрудну прикрасу, яка скріплює сукню або сорочку” [105, с.59–60].

Лексема *систигъ* зі значенням „велика металева нагрудна пряжка, защіпка” зафіксована в „Повісті врем’яних літ” за Лаврентіївським списком: „Понесоша " в лодьи, wни же chд#ху в перегъбh(х), въ великихъ *сустугахъ*, горд#щес#” [*945, ЛЛ, ст.56]. У жодній із сучасних слов’янських мов досліджуване найменування не збереглося.

Цата (ц#та). В етимологічному словнику М. Фасмера зазначено, що стсл. ц#та запозичене через гот. *kintus* „геллер” (монета) з народнолатинського *centus*, що є скороченням від *centenionālis* – назви римської монети, яку використовували в часи правління Вульфіли [Ф., IV:

291]. На позначення грецької дрібної монети іменник *ц#та* вживаний в старослов'янській мові [СтСл, 1999: 776].

Семантику досліджуваного слова розширено за рахунок появи таких периферійних значень, як „нагрудна прикраса церковної ризи", „церковна прикраса з каменю" та „оздоба оправи ікони". Проте ядерним значенням для іменника *цата* є „дрібна монета". Із цим значенням найменування *цата* виявлене в таких церковних пам'ятках XI–XIV ст., як „Остромирове євангеліє", „Мстиславове євангеліє", „Євангеліє від Луки", „Житіє преподобного Нифонта", „Книга Євангелійських читань" та деяких інших: „Можааше бо се муро продано быти в#ще трии сътъ *ц#тъ* и дати нищиимъ" [*1056, ЄО, 5]; „*цhта* г@б@@є" [*1057, ЄО, 193]; „Много имать, сребролюбьць бо ~сть, и *ц#ты* ради оунить оумерети" [XIV, ЖПН, 15]; „Принесhте ми *цатоу*, да вижю (въ др. сп. пhн#зь, дінари)"; „Покажhте ми *ц#тоу*, чии имать образъ и написани~"; „Покажhте ми златицю кинисную; wни же принесоша ~моу *ц#тоу*" [Срезн., III (2): 1434–1435].

Зі значенням „нагрудна прикраса церковної ризи" слово *цата* міститься в перекладі з грецької мови пам'ятки XIII ст. „Пандекти Никона Чорногорця": „Вземъ ризu, сhде верхu ея, и "ко почтяше *цаты* връхu плакы, се нhкыи приде, оукрасти ризu хотя" [Срезн., III (2): 1435–1436]. На позначення кам'яної прикраси церкви в текстах XII–XIII ст. зафіксоване словосполучення іменника *цата* з прикметником *аспидны*. Це словосполучення виявлене в текстах XII ст. „Повість про Андрія Боголюбського" та Київський літопис: „тако и сии князь благовhрныи Андрhи и створи церковь сию […] и устрои h различными *цятами* и аспидными *цатами* украси и всякими узорочьи" [XII, АБ, 206]; „кн<зь бл(а)говhрныи Андрhи и створи ц(е)рк(о)вь сию в пам<ть собh· и оукраси ю иконами многоцhньными. златомъ. и каменьемь драгымъ. и жемчюгомъ великымь. бhзьцhньнымь. и оустрои h. различными *ц#тами*. и

аспидными *цатами* оукраси и вс<кими оузорочьи. оудиви ю свѣтлостью же нѣ како зрѣти. зане вс< ц(е)ркви б<ше золота” [*1175, ЛК, ст.581].

Словник В. І. Даля наводить у статті *цата* ілюстративне словосполучення *жемчужная цата* [Даль, IV: 943]. За спостереженням Г. Ф. Корзухіної, „неймовірні кошти були витрачені на прикрашання монастирських соборів, на церковне начиння, на богослужбові книги” [105, с.50]. Підтвердження цьому знаходимо в східнослов’янських пам’ятках часів Київської Русі. На позначення елемента прикраси оправи святого Євангелія досліджуване найменування зафіксоване в літописних текстах: „Еуглие списа опракос, окова е все золотом и камениемь дорогым съ женчюгом, и деисус* на нем скован от злата, *цяты* великы съ финиптом […] и *цяту* възложи на не с финиптом” [XIII, ЛГВ, 348]; „и *ц#тоу* възложи на не съ финиптѡ(м)” [*1289, ЛГВ-1, ст.926]. Згадуваний *финипт* – це сучасні *фініфті* – „металеві вироби, оздоблені емаллю” [СУМ, X: 599]. У дослідженні А. В. Арциховського відзначено, що *цатами* називали „підвісні лунниці до ікон” [16, с.102]. Церковні речі, *цати*, з часом стають світськими прикрасами – шийними гривнами [105, с.51]. Підтвердження цьому знаходимо в релігійній пам’ятці „Шестиднів” Іоана екзарха болгарського: „гривну *цатаву* на выи носяща и обручи на руку” [XII, Шестид. Іо. Екз., 192].

Р. *цата* в текстах XIX ст. зафіксоване зі значеннями „гривенка, приклад, підвіска до ікон, біля вінця; церк. монетка, динарій” [Даль, IV: 943]. Близькі до нього за звучанням іменники *цята,* а також *цятка, цяточка* в словнику Б. Д. Грінченка не пов’язані з давнім значенням, означають краплинку, плямку, крапку, а їхні похідні *цяткований* і *цятований* передають пістряве, в плямах, крапках забарвлення [Гр., IV: 440]. У сучасній українській мові основним іменником цієї семантики стає *цятка,* частотне слово з розвиненою семантичною структурою: за СУМом воно має 4 значення, крім того, у першому з них виокремлюють два відтінки. Дієслово *цяткувати* є його похідним і має значення „прикрашати, оздоблювати цятками”, що теж прямо не мотивовано семантикою давнього *цата* [СУМ, XI: 255]. Іменник

цата вживаний в сучасних російській та чеській мовах: р. *цата* „римська монета, прикраса ікони – напівкругла підвіска, що прикріплюється до вінка” [ССРЛЯ, XVII: 559], ч. *cetka* „монета, брязкальце” [ČUSl, I: 71].

Отже, до тематичної групи „назви нагрудних прикрас” належить десять найменувань: *аламъ, бармы, переперъ, перепелъ, петаль, паталь, петала, петало, систигъ (систогъ, систига), цата (ц#та).* Лексеми *аламъ, бармы, переперъ, перепелъ, петаль, паталь, петала, петало* є запозиченнями – із турецької, німецької, грецької та латинської мов. Найменування *систигъ* – давньоруське утворення. Лексема *ц#та* є старослов’янізмом. Іменники досліджуваної групи в текстах XI–XIV ст. рідковживані. Слово *систигъ* зафіксоване в літописних пам’ятках XI–XIV ст. Одиничні фіксації лексем *аламъ, бармы* виявлені в грамотах XIV ст. Іменники *переперъ, перепелъ, петаль, паталь, петала* знайдені в релігійних пам’ятках XIII–XIV ст. Найменування *цата (ц#та)* трапляється в літописних текстах. Іменники *переперъ, паталь* не зафіксовані в СДРЯ. Словник І. І. Срезневського та СлРЯ не подають найменування *петало*. Найменування тематичної групи „назви нагрудних прикрас” переважно відзначені моносемантичністю. У межах досліджуваної групи слів можна виділити такі лексичні значення, як „нашита або пристібнута нагрудна золота прикраса”, „прикраса урочистого княжого одягу, напліччя з дорогоцінностями”, „окремо зшита нагрудна прикраса”, „металева нагрудна прикраса, іконка”. Інтегральними для цих слів є семи ‘золотий’ та ‘срібний’, диференційною – ‘маленький’.

2.5. Назви прикрас вуха

До тематичної групи „назви прикрас вуха” належать ядерні лексеми *кълътъкъ, серьга, Усер#зь,* а також слова, для яких ця семантика є периферійною: у межах теми дисертації вони входять до інших угруповань: *кольце* – до підгрупи „назви прикрас на пальці руки” в групі „назви прикрас руки”, а *притъкъ* – до групи шийних прикрас. Ці найменування об’єднані

спільним значенням – „прикраса, яка слугує для оздоблення вуха”, однак потрібно зробити застереження, що, як засвідчують наші матеріали, деякі з них уживані на позначення прикраси для носа в часи, коли існував такий звичай. Щоправда, пам’ятки фіксують таке вживання надто рідко, а для шийної прикраси *притъкъ* не виявлено периферійного значення прикраси для вуха, а лише для носа.

Якщо брати до уваги археологічні знахідки, можна стверджувати, що досліджувана група слів мала б бути набагато ширшою, ніж це відображено в писемних пам’ятках XI–XIV ст. Про поширений у часи Київської Русі вид прикрас пише Н. Л. Пушкарьова: „У X–XIII ст. одним з найрозповсюдженіших на Русі видів жіночих прикрас, які тішили представниць усіх верств населення, були скроневі кільця. Археологи вважають їх етнічно визначальною ознакою. Наприклад, новгородські словенки носили ромбощиткові скроневі кільця; жінки Полоцької землі – браслетоподібні; предки сучасних москвичок – в’ятичі – семипелюсткові тощо. Найчастіше скроні прикрашали дротяними кільцями. Іноді скроневі кільця продівали через мочку вуха, як сережки” [212, с.163], останнє зауваження могло б слугувати підставою для розгляду цих прикрас у межах аналізованої тематичної підгрупи. Проте, як було сказано, у наявних писемних пам’ятках зафіксовані не всі лексеми на позначення різних видів прикрас, не представлені в них і назви таких оздоб, як скроневі кільця. У зв’язку з переважним уживанням лексеми *кольце* на позначення оздоби пальця руки її етимологія, динаміка та сучасний стан детально розглянуті вище.

Ултъкъ. В „Этимологическом словаре славянских языков” зазначено, що іменник **kъltъkъ* „сережки з підвісками” утворений від псл. **kъltъ* за допомогою суфікса *-ъkъ* [ЭССЯ, XIII: 192]. Слово *ултъкъ* у східнослов’янських пам’ятках XI–XIV століть рідковживане.

О. С. Ахманова відзначає, що „починаючи опис слова, дослідник перш за все шукає його номінативне значення, те значення, яке безпосередньо

направлене на предмет” [21, с.93]. Це найменування було назвою конкретного предмета, моносемантичним у пам’ятках XI–XIV ст. Досліджуване слово представлене лише в „Словаре древнерусского языка (XI–XIV вв.)” [СДРЯ, IV: 352]. „Словарь русского языка XI–XVII вв.” та словник І. І. Срезневського найменування *кълътъкъ* не наводять. Зі значенням „прикраса вуха, підвіска” вживання лексеми *кълтъкъ* обмежене двома прикладами з берестяних грамот: „мнни же ми *кълътъкн* цетыри по полоугривнн *кълътъкъ* золотыхъ»” [XIV, ГрБ (Арц), № 35, 36]. Складність, пов’язану з визначенням різновидів вушних оздоб, акцентує А. В. Арциховський, який пише: „Виділення категорії сережок є неможливим, оскільки важко визначити характер носіння прикраси” [17, с.46]. Крім того він додає, що і деякі елементи одягу могли мати кілька способів носіння. Ймовірно, що в грамотах мова йде про *колти,* які в літературі визначаються як найхарактерніші вироби давньоруських майстрів емальєвої справи. У скарбах їх знаходять парними, іноді вони мають перлинну обнизь, на лицьовому боці – зображення птахів, сиринів, грифонів, пагонів, святих, а на зворотному – трикутників, розеток, пагонів, рогоподібних фігур та інші рослинно-геометричні мотиви” [90, с.950].

У процесі історичного розвитку матеріальної культури та лексичного складу слов’янських мов це слово замінили континуанти давнього *серьга*, у сучасній українській та інших слов’янських мовах лексема *кълтъкъ* не вживається.

Серьга. Слово *серьга* пов’язують з чаг. *isirγa (ysyrγa)* „вушні підвіски” [Преобр., II: 281; Ф., III: 611; ЕСУМ, V: 216–217]. Писемні пам’ятки та археологічні артефакти вказують на те, що лексема *серьга* вжита на позначення золотої прикраси вуха, оздобленої перлами. Переважно це була чоловіча прикраса. Г. П. Півторак звертає увагу на схожість зовнішнього вигляду київського князя Святослава Ігоровича, як його описав візантійський письменник другої половини X ст. Лев Диякон, і пізніших козаків, оскільки він мав сережку у вусі [192, с.51]. Одиничний приклад фіксації

досліджуваного слова знайдений у „Духовній грамоті великого князя Івана Івановича 1359 року”: „(А се) даю с(ы)ну своему [князю Дмитрию] […] сабля зол(о)та, обязь зол(о)та и *серга* съ женчугомъ” [СлРЯ, XXIV: 93]. Контекст свідчить, що цей вид прикрас виготовляли із золота та прикрашали перлами. У Київському літописі є згадки про срібну сережку, проте окремої назви на її позначення не наведено: „чего оу нихъ хот<ше. wни же емлюче *серебро* *изоу оушью* и съ шии. сливаюче же серебро да"хоуть Володимеру Володимеръ. же поимавъ серебро и поиде тако же емл# серебро по всимъ градо(н)” [*1151, ЛК, ст.417]. Отже, на період XII ст. така прикраса існувала, проте писемні пам’ятки з фіксацією іменника *серьга* або не збереглися, або наразі не виявлені.

Н. Л. Пушкарьова, описуючи знахідки таких прикрас та писемні згадки про них, зауважує, що „один із типів жіночих сережок – у вигляді знака питання – був знайдений у Новгороді й датований XIII–XV ст. Жіночі сережки згадані в духовній волоцької княгині. З їхнього опису випливає, що власниця була заощадливою, добре знала ціну кожного такого „дріб’язку”. Стара княгиня вказала в заповіті, що три камінці з її сережок – два яхонти та один лал (рубін) – зашиті у святкову шапку сина Івана; сережки без камінців вона заповіла майбутній невістці, а дружині старшого сина – пару сережок з яхонтами та лалами, камені від яких у ґудзиках синового намиста” [212, с.166].

Слово *серьга* із розгляданим значенням широко вживане в текстах XVI–XVII ст. [СлРЯ, XXIV: 93]. Наявність цього іменника та його похідних в українській та російській мовах другої половини XIX – початку XX ст. фіксують словники: укр. *се́рга* „сережка” [Гр., IV: 114–115], р. *серга, серьга,* стар. *усерязь, сережка, сережечка* „створчасте колечко, з прикрасами та підвісками, пропущене крізь мочку вуха; іноді також у носовий хрящ”, „як чоловіча прикраса, в одному вусі, як жіноча – парні, з підвісками” [Даль, IV: 299]. Др. *серьга* успадкована сучасною українською, російською та білоруською мовами: укр. *серга, сережка* „прикраса у вигляді кільця,

підвіска та ін., дужка якої просмикується в мочку вуха уха” [СУМ, IX: 129, 137], крім того дефініція містить важливе етнографічне уточнення про характерний для деяких народів звичай носити сережку в носі, просмикуючи дужку через носову перетинку [СУМ, IX: 129, 137], р. *серьга, сережка* „тс.” [ССРЛЯ, XIII: 716], блр. *серьга* „тс.” [РБСл, II: 378].

Усер#зь. В етимологічному словнику М. Фасмера висловлене припущення, що цсл. *усер#зь* є запозиченням з давньогерманської мови. Можливим джерелом є гот. **ausihriggs* або **ausahriggs* „сережка” [Ф., IV: 170]. Зі значенням „металева прикраса вуха, сережка” досліджуване слово вжите в таких пам’ятках, як „Житіє великомучениці Фекли”, „Книга притч Соломона”, „Сказання про чудеса Володимирської ікони Богородиці”, „Шестиднів” Іоана екзарха болгарського: „Напиши ми дѣвиц@ осьми (на і) лѣтъ, нос#щ@ *оусер#з#* дъвозьрньны”; „*Оусер#зь* златъи сар’дъмь мъногоцѣньнъимъ съв#зати, прѣм@дро слово въ благопослоухъливо оухо” [Срезн., III (2): 1264]; „и посла *усирязи* же и рясы златыя къ святѣй Богородици въ Володимиръ* с попомъ” [XII, СкВІБ, 222]; „И посла златыа косы* и *усерязи* свои къ иконѣ Святыа Богородица в Володимиръ” [XII, СкВІБ, 224]; „Краи оушесе, в’ нем’ же *оусерези* повѣшаютъ” [Срезн., III (2): 1264]. Контекст вказує на те, що цей вид прикраси виготовляли із золота та оздоблювали коштовним камінням.

На позначення сережки для носа іменник *усер#зь* зафіксований один раз. В Ізборнику 1073 року досліджуване слово вжите в переносному значенні у метафоричному вислові: „И "ко же *оусер#зь* златъ въ ноздрьхъ свинии, тако же и женѣ злосъмыслѣнѣ краса” [*1073, Ізб., 170]. Іменник *усерязь* виявився не таким стійким, як слово *серьга,* у сучасній українській та інших слов’янських мовах його не виявлено.

Отже, до тематичної групи „назви прикрас вуха” зараховано три іменники: *кълътъкъ, серьга, Усер#зь*. Ядро тематичної групи становлять іменники *серьга* та *Усер#зь*. Слово *кълътъкъ* належить до праслов’янських

утворень. Вірогідно, що лексеми *серьга* і *Ѵсер#зь* запозичені, відповідно, з тюркської та давньогерманської мов. Найменування, що входять до досліджуваної групи, є рідковживаними в східнослов'янських текстах XI–XIV ст. Найдавніша фіксація іменника зі значенням „прикраса вуха" датована XI ст. (*Ѵсер#зь*). Лексема *кълътъкъ* трапляється в текстах XII ст. Від XIV ст. в пам'ятках зафіксоване слово *серьга.* Слово *кълътъкъ* наведене лише в СДРЯ. „Словарь русского языка XI–XVII вв." та словник І. І. Срезневського цього найменування не відобразили. Іменники *кълътъкъ, серьга, Ѵсер#зь* є моносемантичними. Ці слова вжиті з такими значеннями: „прикраса вуха, підвіска" або „металева прикраса вуха". Слова *кольце* і *притъкъ* є полісемічними, тому увійшли до складу інших тематичних груп.

2.6. Назви поясів та поясних прикрас

Як відзначено вище, в окресленні меж лексико-семантичного поля „назви прикрас" доцільно керуватися підходом Г. В. Войтів, яка виокремлює дві групи: назви особистих прикрас людини, які служать доповненням до ансамблю одягу, і назви прикрас, які одночасно виконують утилітарну функцію [56]. За такого підходу назви поясів викликають найбільші сумніви в аспекті їх належності до кола об'єктів нашого дослідження: з одного боку, функція їх, безперечно, утилітарна, принаймні в наш час, а з другого – у ту давню добу, що розглянута в роботі, їм належала суто естетична роль – у своїй більшості пояси були оздобою, на їх виготовлення і прикрашання йшли дорогоцінні метали, коштовне каміння, перли.

Вважаємо логічним розглядати назви поясів та поясних прикрас у межах ядерних елементів прикрас тіла людини, оскільки без них картина ошатного одягу і коштовних оздоб представників вищих прошарків суспільства часів Київської Русі була б неповною. У писемних пам'ятках XI–XIV ст. є чимало згадок про різноманітні коштовні пояси та пряжки до них. До тематичної групи „назви поясів та поясних прикрас" належать такі слова: *капторга, по"съ, ремень, ремени~, татаиръ.* Серед досліджуваних іменників

виокремлено підгрупу „назви поясів” (*по"съ, ремень, ремени~, татаиръ*), а також одинична лексема, що представляє „назви поясних прикрас”, – *капторга*. Розглянемо спочатку складники підгрупи „назви поясів”.

По"съ. Стсл. по"съ зводиться до псл. **po-jasъ*, префіксального утворення від дієслова **jasati*. Стсл. по"съ споріднене з лит. *júostas* „підперезаний”, *júosta* „пояс”, *júosti* „підперезати”, лтс. *juôst* „тс.”, *juôsta* „пояс”, ав. *yāsta-* „підперезаний”, *yāh-* „пояс”, гр. *ξῶμα* „ремінь”, *ξώνη* „пояс”, *ξώννῡμι* „підперізую”, *ξωστός* „підперезаний”, алб. *nǵeš* „підперізую” [Преобр., II: 120; Ф., III: 351; ЕСУМ, IV: 549]. Внутрішня форма назви цієї прикраси мотивована найменуванням частини тіла людини – поясом у значенні поперека (р. *поясница*).

Ядерним лексичним значенням іменника *по"съ* є „довга смуга для підперізування одягу в стані”. Пояси здавна виступали як обов’язкові елементи одягу і водночас були прикрасами. Найменування *по"съ* у досліджуваних текстах XI–XIV ст. зафіксоване на позначення чоловічої прикраси, що мала велике сакральне та соціальне значення. П. П. Толочко зауважує, що серед археологічних знахідок значну кількість прикрас становлять поясні набори північно-причорноморського походження з Гаївки, Ново-Кам’янки, Сарайли-Кият та ін. Орнамент відтворює джгутове плетіння, пальметки, медальйони, пагони та інше [90, с. 954].

Іменник *по"съ* вжито із вказаним значенням у таких різножанрових пам’ятках східнослов’янської літератури XI–XIV ст., як „Остромирове євангеліє”, грамоти XI ст., „Повість врем’яних літ”, „Києво-Печерський патерик”, Уставна грамота, „Муки святого Христофора”, „Шестиднів” Іоана екзарха болгарського, „Ходіння Стефана Новгородця” та ін.: „Имнаше риз@ сво\ отъ власъ вельб@ждь и *по"съ* оусни"нъ” [*1056, ЄО, арк.4]; „*По"съ* не оутвари\ оутвар>~мь, малы како риз@ въспр#та#″”; „„Смотрикомъ, како с# поклан#ють въ храмн, рекше в ропати, сто"ще бес *по"(с)*” [Срезн., II (2): 1339]; „и дасть ему *поясъ* и венець” [XII, КПП, 298]; „отецъ мой възложи

поясъ о чреслhх его, имуща вhса 50 гривенъ злата” [XII, КПП, 298]; „Мhру убо послах *пояс* Сына моего, по повелhнию того” [XII, КПП, 304]; „*По"съ* по обычаю оусни"нъ боуди (у монаховъ)” [Срезн., II (2): 1339]; „ши оуброусъ скои и *по#съ*” [XII, МСХ, 143]; „и вся *поясы*” [XII, Шестид. Іо. Екз., 192]; „лежить риза и *поясъ* и скуфия” [XIV, Ход. СН, 40].

У текстах епохи Київської Русі закцентовано увагу на вартісній стороні цього виду прикраси. Дорогоцінні пояси були важливою ознакою гідності можновладців, їх передавали в спадок як особливу частину майна, оскільки вони, як правило, були прикрашені дорогоцінними металами та каменями. У контексті коштовності, багатства оздоблення слово *по"съ* представлене в таких текстах XII–XIV ст., як Київський, Галицько-Волинський літописи, „Києво-Печерський патерик”, „Девгенієве діяння”, у духовних та договірних грамотах: „и *по"съ* златомъ. оустрои каменьемь оуствhти. и потки золоты″″” [*1191, ЛК, ст.582]; „и розда оубогы(м) имhние свое […] и *по"сы* золотыи” [*1235, ЛГВ-1, ст.914]; „и тhмъ *поасомь* златым обложенъ бысть” [XII, КПП, 310]; „Первы шуринъ дастъ ему 80 *поясовъ* златокованых, иныя шурья даша ему многия дары, им же несть числа” [XIII, ДД, 58]; „А сыну моему князю Ивану *поясъ* золотъ татауръ, да два ковша золоты по двh гривенки”; „Не сът"жите мhди, ни сребра, ни злата в *по"сhхъ* ваших”; „А имъ золота далъ есмь сыну своему Ивану: (д) чепи золоты, *поясъ* золотъ болшии съ женчюгомь съ каменьемь”; „*поясъ* золотъ татауръ”; „А изъ золота далъ есмь сыну своему Ивану: (д) чепи золоты, *поясъ* золотъ болшии съ женчюгомъ съ каменьемь” [Срезн., II (2): 1339]; „*пояс* сердоничен, золотом окован ... коропка сердонична” [XIV, ДДГ, 7].

Г. Ф. Корзухіна звертає увагу на те, що не тільки князі носили пояси, вони були невід’ємними елементами одягу їхніх дружин та дочок. Гідність князівни не дозволяла їй знімали цей вид оздоби тіла, що був важливою частиною вбрання [105, с.59]. Варто також зазначити, що від найдавніших часів у багатьох народів пояс, підперізування мали сакральне значення, пов’язане з ідеєю досконалості, безкінечності і водночас цілісності. Тобто,

магічні властивості, якими володіло коло, мав і пояс. Пояс відзначає середину або центр всесвіту, уподібнюється до пуповини як життєвого потенціалу, й це окреслює його сутність як могутнього оберега [85, с.423]. У пам'ятці „Шестиднів" Іоана екзарха болгарського іменник *по"съ* реверберований на позначення жіночої поясної прикраси: „Но аще ся прилучится ему […] и *поясомъ* вольрьмитомъ поясана […] стояща въ златыхъ гривнах и *поасhх* и обручих" [XII, Шестид. Іо. Екз., 192].

Семантичну структуру найменування *по"съ* розширено за рахунок виокремлення такого периферійного значення, як „міра довжини". Зафіксовано переказ, за яким площа під Успенський собор Печерського монастиря в 1073 році була відміряна *поясом* [105, с.59]. Підтвердження цього історичного факту знаходимо в „Києво-Печерському патерику" – збірнику оповідей про заснування Києво-Печерського монастиря та діяння його ченців: „И якоже видhхомъ величествомь и высотою, размhривъ *поясомъ* тhмъ златымъ, 20 лактей в ширину и 30 – в долину и 30 – в высоту стhны, с верхомь – 50" [XII, КПП, 298]. У СДРЯ виокремлене таке значення, як „архітектурна прикраса, що охоплює верхню частину будівлі" [СДРЯ, VII: 424]: „кн#зь же Андрhи … доспh ц(р)квь камену … верхъ бо златомъ. оустрои и комары позо(л)ти. и *по"съ* златомъ" [*1175, ЛІ, 206].

Дослідження виявило, що найчастіше це слово вживалося з основним лексичним значенням „довга смуга для підперізування одягу в стані". У межах ядерного значення іменника *по"съ* виокремлено такі лексико-семантичні варіанти, як „чоловіча поясна прикраса" та „жіноча поясна прикраса". Лексичне значення „міра довжини" належить до периферії семантичної структури значення. Зі значенням „пояс, кушак" іменник *по"съ* уживався в старослов'янській мові [СтСл, 1999: 495]. В українській та російській мовах другої половини XIX – початку XX ст. найменування *поясъ* набуло частотності: укр. *пóяс* „пояс, кушак" [Гр., III: 398], р. *пояс* „обв'язка, смужка навколо чогось; чим пов'язуються поперек стану, підв'язують на собі одяг; опояска, підпояска, кушак" [Даль, III: 622]. Тотожність споріднених мов

сформована на основі тотожності їхніх форм [74, с.73]. Досліджуване слово трапляється в сучасній українській мові: укр. *пояс* „шкіряна, матерчата, в'язана і т. ін. довга смуга для підперізування одягу в стані" [СУМ, VII: 495]. Досліджуване слово локалізуване в бойківських та поліських діалектах української мови із дещо специфікованим значенням: бойк. *пояс* „широкий ремінь" [Сбг, II: 130], пол. *пояс* „тс." [СноСП, 2002: 13].

Псл. **po-jasъ* такими сучасними слов'янськими мовами: р. *пояс* „довга вузька смуга з тканини, шнурок, ремінь і т. ін. для підперізування одягу в стані" [ССРЛЯ, X: 1770], р. *поясок* „зменшуване від пояс" [ССРЛЯ, X: 1774], р. *поясочек* „зменшувано-пестливе від пояс" [ССРЛЯ, X: 1774], блр. *пояс* „ремінь" [ТСБЛМ, 1996: 486], болг. *пояс* „пояс, пасок" [УБС, 2001: 187], п. *pas* „пояс, талія" [ПУС, II: 138], вл. *pas* „тс.", нл. *pas* „тс." [ЕСУМ, IV: 549], ч. *pás* „тс." [ČUSl, II: 14], слц. *pás* „тс." [РСлцСл, 1989: 453], срхв. *nöjāc* „тс." [СХРСл, 2006: 635].

Ремень, ремени~. Стсл. ремень зводиться до псл. **remy* (род. відм. **remene*), утворено від основи *rem-* за допомогою суфікса *-en*. Це слово споріднене з лат. *arma* „зброя; знаряддя; щит", *armentum* „велика худоба, череда", гр. *ἀραρίσχω* „кладу щільно; змикаю; готую", *ἁρμόϰ* „зв'язок, скріпа", лит. *rẽmti* „підтримувати, підпирати", *rìmti* „заспокоюватися". Гіпотеза про готське (гот. **riuma*) походження цієї лексеми не отримала підтвердження [Преобр., II: 196; Ф., III: 468; ЕСУМ, V: 57].

Іменники *по"съ* та *ремень* частково синонімічні. Досліджувані лексеми мають спільне ядерне значення – „довга смуга для підперізування одягу в стані". Проте відмінність їх семантики значуща: лексема *по"съ* вжита в східнослов'янських пам'ятках на позначення прикраси, оздобленої дорогоцінними металами, була обов'язковим елементом княжого одягу, тоді як іменник *ремень* у текстах XI–XIV ст. найчастіше позначає смужку зі шкіри тварин. Слово *ремень* зі значенням „довга смуга для підперізування одягу в стані" вжите в таких пам'ятках XI та XIII ст., як „Остромирове євангеліє",

„Історія іудейської війни” Флавія Полонського, „Пандект ченця Антіоха” та „Пандекти Никона Чорногорця”: „Емуже нhсмь достоинъ до отрhшу *ремень*” [*1057, ЄО, арк.4]; „и *ремени* ... носить” [XI, Флавій, арк.613 зв.]; „*ремн~мь* съкръвено~” [XI, Панд. Ант., арк.15]; „*Ремень* ^ жива жївотна ~сть мьртва кожа, на слоужьбоу … потрhбна, на наказани~ дhтьмъ” [Срезн., III (1): 114].

Семантику досліджуваного найменування розширено за рахунок формування периферійного значення „пряжка”. З цим значенням слово *ремень* зафіксоване в Ізборнику 1073 року та духовних грамотах XIV ст.: „*Ременьмь* д#гъмь (на полh противъ: акы "рьмьныимь терhсхомь юница)” [*1073, Ізб., арк.56]; „А сыну моему князю Юрью поясъ золотъ новыи съ каменьемъ съ жомчюгомъ безъ *ремени*” [*1339, Гр. № 26 (моск.), 177]; „Поясъ золотъ съ *ременемъ* Макарова дhла” [Срезн., III (1): 114]. Контекст указує на те, що в Київській Русі носили пояси із золотими пряжками, останні отримали – за сумісністю, метонімічно – назву *ремень*. Цей факт служить підставою для того, щоб у тематичній групі „назви поясів та поясних прикрас”, окрім підгрупи „назви поясів”, додатково сформувати підгрупу „назви поясних прикрас”.

Периферійне значення „зав’язка” реверберoване в Остромировому євангелії XI ст.: „Нhсмь достоинъ поклоньс# раздрh шити *ремене* сапогъ ~го” [*1056, ЄО, арк.7]. На позначення знаряддя для тортур іменник *ремень* міститься в поодиноких східнослов’янських текстах: „Горе привлачаштиимъ грhхи своя акы ужьмь дългомъ и акы ярьмьныимъ терhсхомъ [*ременьмь*]” [СлРЯ, XXII: 142].

Зі значенням „смужка шкіри” спільнокореневе слово *ремени~* ужите в Апостолі: „Егда же протягоша и *ременьемъ*”; „Куплено гвоздья да *ременья*” [СлРЯ, XXII: 141]. На позначення тасьми це слово зафіксоване в „Житії Андрія юродивого”: „Сапози златомь *ременіем* възвязани” [Срезн., III (1): 114]. Проте значення „смужка шкіри” та „тасьма” є периферійними. Ядерне первинне значення досліджуваного найменування „ремінний батіг” знайдене в „Хроніці Георгія Амартола” та „Мінеї святковій”: „И биша его и вдаша ему

ременіе(м) (д) ранъ” [XI, ГА, арк.13]; „Распростьртъ на дрhвh и *ремени~мъ* раст#га~мъ” [Срезн., III (1): 114].

Зі значенням „ремінець, зав’язка” іменники *ремень, ремене* вжиті в старослов’янській мові [СтСл, 1999: 580]. В українській та російській мовах другої половини XIX ст. – початку XX ст. лексема *ремень* стала частовживаною: укр. *ре́мінь, ремі́нчик, ремі́ння* „ремінь”, „вичинена шкіра” [Гр., IV: 12], р. *ремень* „смужка, тасьма, стрічка”; „вузька та довга смужка шкіри” [Даль, IV: 149]. Праслов’янське слово **remy* успадкований сучасною українською мовою та діалектами: укр. *ре́мінь* „довга смужка обробленої шкіри” [СУМ, VIII: 502], укр. *ремінець* „невеликий або вузький ремінь” [СУМ, VIII: 502], бойк. *ременець, ременина* „широкий ремінь” [Сбг, II: 171], наддн. *ремушки* „ремінці” [СгНН, IV: 6], пол. *ремінь, ремінок* „шкіряний пояс для підперізування штанів” [СноСП, 2002: 137], гуц. *ременец* „шкіряний шнурок” [Піпаш, 2005: 162]. Досліджуване слово вживане в таких слов’янських мовах: р. *ремень* „довга смужка обробленої шкіри” [ССРЛЯ, XII: 1207], блр. *рэмень* „тс.” [ТСБЛМ, 575], п. *rzemień* „тс.” [ПУС, II: 573], ч. *řemen* „тс.” [ČUSl, II: 236], слц. *remeň* „тс.” [РСлцСл, 1989: 545], вл. нл. *rjemeń* „тс.” [ЕСУМ, V: 57], срхв. *ремен* „тс.” [СХРСл, 2006: 741].

Татаиръ. Слово *татаур* – це запозичення з монгольського *tatagur*, калм. *tatūr* „попруга, віжки” [Ф., IV: 27]. На думку Г. О. Богатової, важливою є „обов’язкова реєстрація подібних уживань та їхньої компресії до стану значень для найдавнішого фонду слів, і це вже матеріал для історії слова” [29, с.88]. Первинна семантика лексеми представлена в текстах досліджуваного періоду в значенні „пояс з металевими наконечниками”. Досліджуваний іменник із цим значенням ужитий у пам’ятці „Духовна грамота великого князя Дмитрія Івановича 1389 року”: „А сыну моему князю Ивану поясъ золотъ *татаоуръ*, да два ковша золоты по двh гривенки” [Срезн., III (2): 925]. Підтвердження того, що пояси доби Київської Русі прикрашали різноманітними пряжками знаходимо в археологічних матеріалах. Г. Ф. Корзухіна зазначає, що „у X–XI ст. пояс, прикрашений металевими

пряжками, був широко розповсюджений. Він добре відомий за численними знахідками бронзових та залізних пряжок у курганах” [105, с.59].

Іменник *татаиръ* знайшов часткове продовження в пізніших текстах. У другій половині XIX ст. р. *татаýр* і більш пізнє *катаýр* уживані для позначення широкого, іноді розшитого золотом, боярського пояса, а також пояса священників, монахів [Даль, IV: 647]. У сучасній українській та інших слов’янських мовах обидві ці форми не збереглися.

Капторга. В Описі старовинних царських оздоб, одягу, зброї та ін. іменник *капторга (хапторга)* розглянутий як калмицьке утворення. У мові XI–XIV ст. слово *капторга* вжите на позначення металевого футляра біля пояса, який використовувався як прикраса [Срезн., I (2): 1194]. За словником В. І. Даля, *капторга* „застібка”; можливо, спільного (татарського) кореня з *каптан* – „зимовий закритий візок” [Даль, II: 143].

Одинична фіксація іменника *капторга* зі значенням „металева прикраса пояса, пряжка” обмежена прикладом із грамоти XIV ст.: „далъ ~смь (с)ну сво~<...> <...>вану ·(д)· чепи золоты. по"съ болшии с женчугомь с каме<…>~мь. по"съ золотъ с *капторгами.* по"съ сердониченъ золотомъ окованъ” [*1339, Гр. № 26 (моск.), 177]. Наведений контекст містить опис саме чоловічої прикраси, проте є підстави вважати, що *капторга* могла також прикрашати жіночий пояс. У дослідженні Н. Л. Пушкарьової звернуто увагу на те, що золоті жіночі пояси мали позолочені металеві пряжки-накладки, будучи ознакою феодального титулу [212, с.171]. Первинне значення „футляр біля пояса” з часом розширено до значення „металева прикраса пояса, пряжка”. Як відзначають дослідники, метою розширення значення слова є розширення обсягу поняття, яке воно позначає [202, с.19]. Аналізована лексема локалізувана в діалектах російської мови: бурят., забайк., сиб., ірк. *каптурга* „прикраса пояса” [СРНГ, XIII: 58]. Проте в сучасній українській та інших слов’янських літературних мовах досліджуване найменування продовження не дістало.

Отже, до тематичної групи „назви поясів та поясних прикрас” належить п’ять іменників: *капторга*, *по"съ*, *ремень, ремени~*, *татаиръ*. Іменники *по"съ*, *ремень*, *ремени~* є праслов’янськими утвореннями. Слова *капторга*, *татаиръ* запозичені з калмицької та монгольської мов. Найменування *по"съ* найуживаніше з-поміж них у текстах XI–XIV ст. У межах досліджуваної тематичної групи слів виділено такі лексичні значення: „довга смуга для підперізування одягу в стані”, „пояс з металевими наконечниками”, „металева пряжка” та ін. Дослідження виявило, що з найбільш загальним значенням уживано іменник *по"съ*. Лексеми *по"съ* та *ремень* є полісемічними. З’ясовано, що в східнослов’янських текстах аналізованого періоду іменники тематичної групи „назви поясів і поясних прикрас” зафіксовані на позначення як чоловічих, так і жіночих прикрас, відображаючи майновий рівень власника певної речі. Давні лексеми *по"съ* та *ремень* успадковані сучасними слов’янськими мовами.

ВИСНОВКИ

1. До збірних іменників та іменників з загальним значенням „прикраса” належить, за текстами пам’яток XI–XIV ст., дванадцять найменувань, серед яких виокремлюються ядерні (*Изоръ, Изорочь, Изорочи~, Украшени~, итварь*) та периферійні (*благооукрашень~, богатьство, доброта, добродѣтель, красота, коузнь (кизнь), лѣпота*) елементи лексико-семантичного поля „назви прикрас”. Ядерні компоненти зафіксовані в східнослов’янських текстах на позначення різноманітних елементів оздоблення тіла, коштовних ужиткових предметів, зокрема культових, або деталей ошатних приміщень, насамперед храмових. Периферійні для лексико-семантичного поля „назви прикрас” лексеми в досліджуваних текстах доби Київської Русі переважно вжиті зі своїм основним значенням – на позначення таких загальних понять, як краса, добро, багатство та ін. Значення „прикраса” для таких слів зафіксоване лише в окремих текстах.

2. Збірні найменування та лексеми з загальним значенням „прикраса” зафіксовані в писемних пам’ятках XI–XIV ст. зі значеннями: „цінності (ювелірні прикраси, коштовне каміння, золото)”, „прикраси урочистого одягу”, „ковані вироби (каблучки, ланцюжки, сережки)”, „жіночі прикраси (розшиті золотом та сріблом тканини, намисто з перлів)”, „краса, пишність”, „зображення візерунків або прикрас”, „прикраси церковних стін” тощо.

3. Лексеми досліджуваної групи мають слов’янське походження. Слова *Изоръ, Изорочь, Изорочи~, итварь* зводяться до індоєвропейських коренів. Праслов’янськими утвореннями є іменники *богатьство, доброта, красота, Украшени~*. Слова *коузнь (кизнь)*, *лѣпота* та композити *благооукрашень~*, *добродѣтель* є церковнослов’янізмами. Іменники *Изоръ*, *Изорочь, Изорочи~* – це словотвірні варіанти.

4. Збірні іменники та найменування з загальним значенням „прикраса” найбільше представлені в літописах. Найчастотнішими з-поміж них є

іменники *Изорочи~* та *красота*. У процесі історичного розвитку периферійні його лексеми утвердилися в своєму основному значенні, деякі з плином часу зникли (*коузнь, благооукрашень~)*, деякі іменники є застарілими (*лhпота, узорочье*, *утварь*).

5. У пам'ятках східнослов'янської писемності XI–XIV ст. зафіксовано тридцять вісім лексем на позначення окремих видів прикрас, що визначає їх належність до ядра лексико-семантичного поля „назви прикрас": *аламъ, бармы, гривьна, жоуковина, капторга*, *кольце, кълътъкъ, манисто, монисто, обедь*, *ободъ, обричь*, *ожерели~*, *огърли~ (огръли~), переперъ, перепелъ, петаль, паталь, петала, петало, пленица, притъкъ, по"съ*, *пьрстьнь (прьстьнь, перстень)*, *разнизано, ремень, ремени~*, *серьга, систигъ (систогъ, систига), татаиръ*, *трhсна (тресна, трhзна), трhснъ (треснъ), трhсновитица, Исер#зь, цата (ц#та), чепь, чепъчька* (*чепьчька*), *чепочька*. Спосіб носіння і локалізація на людському тілі різноманітних прикрас стали критеріями для виокремлення таких тематичних груп: „назви прикрас руки", „назви шийних прикрас", „назви нагрудних прикрас", „назви прикрас вуха", „назви поясів та поясних прикрас". Поділ лексем на групи та підгрупи є до певної міри умовним, оскільки межа між ними рухома: частина цих слів входить до складу двох або більше тематичних груп.

6. Серед досліджуваних найменувань зафіксована велика кількість варіантів (*ожерели~ – огърли~, переперъ – перепелъ*, *ремень – ремени~*, *трhснъ – трhсновитица, чепь – чепъчька*). Останні виступають резервом поповнення лексичного складу тематичних груп (*чепь – чепъчька, чепочька*). Іменники з ядерним значенням „назви прикрас" утворюють розвинену, історично сформовану сукупність слів, що характеризується активністю вживання, багатством семантичної наповненості, поліфункціональністю, структурною різноманітністю.

7. Переважна більшість слів має індоєвропейське коріння: *гривьна, пьрстьнь, чепь* та ін. Частина лексем утворена в праслов'янську епоху: *пленица*, *кълътъкъ, по"съ* тощо. Поява найменувань *верижица, трhсна*

(тресна, трhзна), трhснъ (треснъ), трhсновитица, цата (ц#та) викликана потребами перекладацької діяльності книжників. Можна відзначити значну кількість старослов'янізмів (*монисто, пленица, притъкъ, по"съ, ремень, трhснъ, ц#та*). Кількісний склад досліджуваних назв поповнено за рахунок запозичень з інших мов: *бармы, серьга* та ін. Основними джерелами запозиченої лексики стали латинська, грецька та тюркські мови. Іменники *петаль, паталь, петала, притъкъ* є кальками з грецької мови.

8. В основі внутрішньої форми іменників *гривьна, обрuчь, ожерели~, по"съ, пьрстьнь, монисто* лежать найменування окремих частин тіла – шиї, руки, пальця. Внутрішня форма слів *обедь, ободъ, кольце* пов'язана з позначенням предметів у формі кола або дуги. В основі внутрішньої форми лексем *разнизано, Uв#зени~, Uв#сло, чепь* та деяких інших лежать позначення окремих дій – рознизувати, чіпляти тощо.

9. Аналіз дозволив виявити таку специфічну рису структурної організації ядерних лексем поля, як наявність всередині ядерної частини *суб'ядра*, яке складають шість іменників: *гривьна, жоуковина, кольце, монисто, по"съ, пьрстьнь.* Синкретизм значень спостерігається в основному в корпусі ядерних лексем. Семантичною особливістю деяких досліджуваних іменників є поєднання в межах одного слова досить віддалених лексико-семантичних варіантів, наприклад: „шийна прикраса", „прикраса оправи ікони", „грошова одиниця" та ін. Розширення семантики досліджуваних іменників супроводжується утворенням семантичних відтінків („перстень з каменем", „перстень з печаткою", „перстень із гравіюванням"). Досліджувані найменування характеризуються широкою лексичною сполучуваністю, найчастотнішим виявилося поєднання найменувань на позначення прикрас із прикметником *золотыи* як свідчення їх коштовності.

10. У сучасних слов'янських мовах збереглася лише частина досліджуваних найменувань. Семантичне наповнення іменників з ядерним значенням „прикраса" також з часом помітно звузилося. Аналіз писемних пам'яток, вивчення археологічних джерел дають підстави припускати, що

обсяг найменувань прикрас у розглянуту добу був набагато ширшим за лексичний корпус, відображений у текстах, що дійшли до наших часів і стали доступними для студіювання.

11. Іменники *кълътъкъ, петало* не зафіксовані в таких історичних словниках, як „Словарь русского языка XI–XVII вв.” та словнику І. І. Срезневського. Слова *манисто, огърли~, перепелъ, притъкъ* не зазначені в „Словаре древнерусского языка (XI–XIV вв.)”. Під час опису лексем *гривьна, кольце, цата* було уточнено їхнє значення та виявлено, що вони мають ширше семантичне наповнення, ніж це представлено в словниках.

РОЗДІЛ III
ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИ І СЕМАНТИКИ ПЕРИФЕРІЙНИХ КОНСТИТУЕНТІВ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ „НАЗВИ ПРИКРАС”

Об’єктом аналізу третього розділу дисертаційної роботи виступають іменники з периферійним значенням „прикраса”, які зафіксовані в різножанрових східнослов’янських пам’ятках XI–XIV ст., розглянуто їхнє походження, первинне значення, історичні модифікації та семантичний обсяг. Досліджувані найменування належать до складу тематичних груп: „назви дорогоцінних металів”, „родові назви коштовного каміння”, „назви дорогоцінного каміння”, „назви напівдорогоцінного каміння”, „назви прикрас органічного походження”. Лексеми, що ввійшли до цього розділу, характеризуються складною семантичною структурою і наявністю різних лексико-семантичних варіантів, що пов’язано з поняттям багатозначності, або полісемії. Ці найменування утворюють периферію лексико-семантичного поля „назви прикрас”, оскільки коштовне каміння та дорогоцінні метали не є власне прикрасами, проте вони виступають необхідним елементом виготовлення та оздоблення різноманітних прикрас. Від найдавніших часів купці завозили з Аравії, Індії та інших країв дорогоцінні метали та різноманітне коштовне каміння, що використовувалися для оздоблення святкових прикрас, урочистого одягу, різного роду ошатних будівель та їх інтер’єрів.

3.1. Назви дорогоцінних металів

До складу тематичної групи „назви дорогоцінних металів” належать такі найменування: *злато, золото, злото, сребро (срѣбро, съребро, сьребро), серебро*. Дослідники відзначають, що з дорогоцінних металів ще в античні часи виготовляли насамперед прикраси (див., напр., [86, с.10]). Історик

П. С. Пеняк вказує, що в досліджуваний період „в ювелірних майстернях виготовлялися золоті з перегородчастою емаллю або срібні, прикрашені черню, зерню чи філігранню вишукані вироби, які збереглися в складі численних скарбів” [182, с.44]. Б. О. Рибаков акцентує, що „майстерність давньоруських майстрів по золоту, сріблу та міді була широко відома за межами Київської Русі” [223, с.237]. Золото превалює в переліку дорогоцінних металів у пам’ятках аналізованого періоду, часом воно виступає поряд зі сріблом або міддю.

Злато, золото, злото. В етимологічних словниках висувається припущення про індоєвропейське походження стсл. злато: іє. **g’holt, *g’hel-* „жовтий, жовто-зелений”, первинне значення якого, очевидно, було „блискучо-жовтий”. Псл. **zolto* споріднене зі сх.-лит. *žel̄tas* „золотий, золотисто-жовтий”, лтс. *zèlts (<*g’heḷt-)* „золото, золотий”, двн. днн. *gold (<*g’hḷt-)*, гот. *gulp*, ав. *zaranya* „золото”, *zairi-* „жовтий, золотистий”, дінд. *híraḥyam* „золото”, *háriḥ* „золотисто-жовтий, зеленуватий”, відзначається його зв'язок із сскр. *hātakam* „золото” [Преобр., I: 256; Ф., II: 103–104; ЕСУМ, II: 275–276; ЭСБМ, III: 343]. Внутрішня форма цього найменування мотивована позначенням кольору.

У пам’ятках Київської Русі паралельно вживалися лексеми *злато, золото, злото*, що демонструє різну охопленість процесом повноголосся. Семантичну реконструкцію давніх лексичних елементів мови відносять до чи не найперших напрямів історико-лексикологічних досліджень, при цьому наголошується, що вона полягає не тільки у визначенні первинного значення цих елементів, а й у встановленні шляхів семантичного розвитку [161, с.54]. У дисертаційному дослідженні поставлене завдання простежити шляхи семантичного розвитку лексеми *злато*.

Злато. Іменник *злато* є частовживаним у пам’ятках XI–XIV ст. У СДРЯ представлено 616 фрагментів, де вжите найменування *злато* [СДРЯ, II: 384]. У східнослов’янських пам’ятках XI–XIV ст. лексема *злато* відзначається полісемічністю. Із загальним значенням „благородний метал

жовтого кольору” слово *злато* виявлене в таких різножанрових текстах X–XIV ст., як Лаврентіївський, Суздальський літописи, Ізборник 1076 року, „Історія іудейської війни” Флавія Полонського, „Пандект ченця Антіоха”, „Мстиславове євангеліє”, „Моління Даниїла Заточеника”, „Слово Даниїла Заточеника”, „Хроніка Іоана Малали”, „Житіє Феодора Студита”, „Житіє святого Василія Великого”, „Житіє Костянтина-Кирила”, „Девгенієве діяння”, „Повість про взяття Царгорода”, „Бджола”, „Житіє св. Сави”, „слова” Григорія Богослова, „Житіє преподобного Нифонта” та ін.: „положиша пред нимъ *злато* и паволоки” [*971, ЛЛ-1, ст.71]; „„и *злата* много вз<ша″” [*1223, ЛСа, ст.503]; „"ко огньмь искоушено бываеть *злато*” [*1076, Ізб., 185 зв.]; „И потом раздhли имъ *злато*” [XI, Флавій, арк.567]; „хотя добыти *злата* и сребра” [XI, Флавій, арк.526 зв.]; „семоу *злато* тако же десь бhсь” [XI, Панд. Ант., арк.45]; „принесоша ~моу дары *злато*” [XI–XII, ЄМст., 243]; „зане мужи *злата* добудуть, а *златом* мужеи не добыти” [XII, МДЗ, 392]; „*злато* искушается огнемъ” [XII, Сл. ДЗ-1, 272]; „толикоу сыпа *злата*” [XII, Хр. Малали, 26]; „и *злато* множьство” [XII, ЖФСт., 202]; „створи голоубь *златомь* ч(с)томь” [XII, ЖВВ, 32]; „*злато* много дая ему” [XII, ЖКК, 26]; „драгаго *злата* аравитцкаго” [XIII, ДД, 36]; „еже даяста фрягомъ *злата*” [*1204, ПЦ, 69]; „въскую *злато* блhдо есть” [XIII, Бдж., 424]; „Въда архи~п(с)поу петроу *злато*” [XIII, ЖС, 469]; „и *златом* си"ющи(х) и блистаючи(х)” [СДРЯ, II: 384]; „й множество *злата* и сребра” [XIV, ЖПН, 108]. Аналіз контекстів цього слова показує, що його історія тісно пов’язана з матеріальною культурою Київської Русі. Як свідчать літературні матеріали й артефакти, у ту добу у вищих верствах населення поширеною була традиція оздоблювати золотом урочистий одяг, елементи інтер’єру та помешкання.

Свідчення використання цього металу як грошової одиниці та карбування з нього монет подають фрагменти таких оригінальних та перекладних пам’яток XI–XIV ст., як „Житіє і чудеса св. Миколая Мирлікійського”, „Історія іудейської війни” Флавія Полонського, „Легенда про царя Авгара”, „Повість про Акіра Премудрого”, „Руська правда”, „Житіє

і ходіння Іоана Богослова”, „Бджола”, „Сказання про Бориса та Гліба” та ін.: „и съчте на създание ц(р)кви с(т)ы# Б(ц)а (ц) *злата*” [XI, ЖММ, 69]; „по 300 талантъ *злата*” [XI, Флавій, арк.515]; „посла двh тысящи литръ *злата*” [XII, Лег. ЦА, 280]; „*злата* на потрhбу собh” [XII, Пов. АП, 28]; „Аще кто насилит(ъ) дhвк(у) ли оумUчит(ъ), а боудет(ъ) дщи бо<рска" ли жен(а), за срам(ъ) еи 5 грив(е)н(ь) *злат(а)*” [*1280, РПр, г, 7, 177]; „Аще ли комоу соуд<т(ь) *злат(о)* за бесчесте противU тог(о) соуд(ь)и нhс(ть) *злат(а)* за *злат(о)*”[*1280, РПр, г, 3, 176]; „показáше ӥмъ *злата* оўзолъ” [XIV, ЖХІБ, 30]; „въскую *злато*” [XIV, Бдж., 424]; „50 талантъ *злата*” [XIV, Бдж. (2), 494]; „сребро и *злато* […] имhн(и)" многа и дани” [XIV, СкБГ, арк.120 зв.].

Відомості про прикрашання елементів княжого та церковного вбрання, символів влади золотом є в Іпатіївському літописі, „Житії Андрія юродивого”, „Житії Димитрія Солунського”, „Слові Іоана Златоустого про вічне життя”, „Ходінні на Флорентійський Собор” та ін.: „и се мужь wдhнъ въ пъстро. и л<два" его припо"сани(д) *златомъ* чистомъ. и тhло его аки фарсисъ. и лице ему аки молнь"” [*1111, ЛІ, ст.272]; „Но якоже вhнець нечистомь *златомь* скованъ” [XI, ЖДС, 188]; „в руцh держа 3 вhнца. Да единъ бhаше украшенъ *златомь* чистомь” [XI, ЖАЮ, 332]; „жены *златъмь* оукрашены” [XII, Зл.-2, 86]; „и риз драгых множество с камением, и съ *златом*” [XIV, Ход. ФС, 476]. Контекст вказує на те, що в епоху Київської Русі одяг, поясні прикраси та головні убори князів були виготовлені із золота (чистого, часом також з домішками „нечистого”) або оздоблені ним. Власне тому „золото як символ багатства є одним з найпопулярніших образів у літературних та фольклорних текстах” [СлДр, ІІ: 353].

Про застосування золота в церковних шатах та культових предметах пише П. С. Пеняк: „У побуті церковних феодалів знайшло поширення вишивання золотом. Вишивка золотом використовувалася для прикрашення церковних речей” [182, с.60]. Лексему *злато* на позначення золотої нитки або пряжі знаходимо в таких пам’ятках XI–XIV ст., як „Повість врем’яних літ”,

„Девгенієве діяння”, „Ходіння на Флорентійський Собор”, при описі урочистого вбрання: „и луда у него *златомъ* истькана” [XI–XII, ПВЛ, 190]; „Исподни жъ быша хлада ради, и верхни бяху червлены, сухимъ *златомъ* тканы” [XIII, ДД, 46]; „шиют *златом*” [XIV, Ход. ФС, 476].

Пам’ятки засвідчують те, що церкви та їх інтер’єри в X–XIII ст. оздоблювали золотом. Як справедливо зауважує В. В. Жайворонок, золото здавна виступає ознакою багатства та контрастом до злиднів [81, с.253]. Описи церков зафіксовані в різножанрових текстах епохи Київської Русі: „и пристави к нимъ мужи свои. показати имъ ц(р)квьную красоту ... *злато* много и паволокы. и камѣнье драгоє” [*912, ЛІ, ст.28]; „внутрьняя видяще: свѣтилницю, и свѣтильникъ, и трапѣзу, и жертвище, и кадилницю, всѣ чистымъ *златомъ* устроено” [XI, Флавій, арк.514]; „"ко лоучши красотою позлащенны(х) и ѡсребреныхъ двере(х) […] многою *златомъ* и сребромъ оукрашена […] дверь же храма позлащена соуще и златыи выше себе” [XI, ГА, арк.303 б]; „иже дом Божии великыи святыи его Премудрости създа* […] юже съ всякою красотою украси: *златомъ* и сребромъ” [XI–XII, Сл. Ілар., 50]; „храмины утворены *златомъ*” [XII, ЖКК, 32]; „Заутра же, солнчю въсходящю, вънидоша въ святую Софию, и одьраша двьри и расѣкоша, а онболъ окованъ бяше всь […] и подъ тряпезою кръвъ наидоша 40 кадие чистаго *злата*; а на полатѣхъ и въ стѣнахъ и въ съсудохранильници невѣде колико *злата* и сребра, яко нету числа, и бесцѣньныхъ съсудъ” [*1204–1205, ЛНс, 48–49]; „Созда же церковь […] прилѣпы от всѣхъ шаровъ и *злата*” [XIII, ЛГВ, 284].

На позначення обрамлення золотом церковних книжок та оправ ікон лексема *злато* засвідчена в пам’ятках XII–XIV ст. „Житіє і чудеса св. Миколая Мирлікійського”, Галицько-Волинський літопис, „Повість про Тохтамиша”: „Евангелие *злато*” [XII, ЖММ, 35]; „Образ Спасовь, окованъ *золотом*” [XIII, ЛГВ, 346]; „и иконы чюдные одрашя, украшеныя *златомъ*” [XIV, Пов. Тохт., 198]. У Київському літописі зазначено, що церковні приміщення та ікони оздоблювали не лише золотом, а й спеціальною емаллю

для покриття металевих виробів *фініфтю*: „Кн<зь б(л)говhрныи Андрhи и створи цр(к)вь сию ... не могутъ сказати изр#дны" красоты е". *златомъ* и фиинптомъ. и вс#кою добродhтелью” [*1175, ЛК, ст.581]; „и иконы златомъ. и *фиинптомъ* оукрашены” [*1180, ЛК, ст.617]. Контекст пам’яток вказує на те, що *фініфтю* оздоблювали стіни церков, оправи ікон та книжок. Із семантичним відтінком „золота фарба” досліджуваний іменник виявлений у Галицько-Волинському літописі: „Еуглие опракос *золотом* писано” [XIII, ЛГВ, 346]. У Київській Русі навіть житла заможних людей були прикрашені золотом: „а по шатру *златомъ* и сребромъ … укашенъ” [XIII, ДД, 32].

Східнослов’янське *золото*, за матеріалами СДРЯ, зафіксоване в текстах XI–XIV ст. 82 рази [СДРЯ, III: 401]. Найдавніша фіксація досліджуваного слова із загальним значенням „благородний метал жовтого кольору” відзначена в тексті XI ст.: „и придо||с<т>е къ стоборию *золотъмь* покръвеноу” [*1076, Ізб., 270 зв.]. У пам’ятках XII–XIV ст. Суздальський літопис, „Руська Правда”, „Сказання про Бориса та Гліба” та грамоти найменування *золото* вжите в значенні „метал для карбування грошової одиниці”: „^торгоша на не(м) кр(с)ь и чепи в гри(в)ну *золота*” [*1147, ЛС, ст.318]; „сребро и *золото*” [XIV, СкБГ-1, 332]; „датї ~моу железо из нhволh до полоугр(и)вны *золота*” [*1280, РПр, 2, а, 14, 12]; „Искавше ли послуха не налhзуть, а істьц< начнеть головою клепати, тогда дати імъ правду желhзо; такоже и во всhхъ т<жахъ, в татбh и в поклепh, оже не будеть лиц<, то тогда дати ~му желhзо из невwли до полу гри(вны) *золота*” [*1280, РПр, 2, в, 16, 49]; „тотъ заплатитъ гривну *золота* вины” [*1368, Гр. № 21, 42].

У Київській Русі різного роду коштовне намисто також виготовляли з додаванням золота. Для повнішого представлення семантики цієї лексеми наведемо приклад з Галицько-Волинського літопису: „възложи на ню монисто *золото* с каменїе(м) дорогь(м)” [*1289, ЛГВ-1, ст.927]. Слова *злато, золото* вжиті на позначення матеріалу для оздоблення оправ ікон: „А се да(л) есмь (с)ну своему … икона *зо(л)томъ* кована” [СДРЯ, III: 401]; „Еуглие списа опракос, окова е все *золотом* и камениемь дорогым съ женчюгом, и деисус*

на нем скован от злата, цяты великы съ фиинптом […] и цяту възложи на не с фиинптом” [XIII, ЛГВ, 348]. Існують свідчення про те, що *золото* іконописці додавали до фарби: „иконоу(ж) списа на *золотѣ*” [*1289, ЛГВ-1, ст.927].

Західнослов’янське *злото* вжите в текстах досліджуваного періоду набагато рідше. Із загальним значенням „благородний метал жовтого кольору” слово *злото* зафіксоване в Написі на хресті княгині Єфросинії: „чьстьно~ дрѣво бесцѣньно ~сть. а ковань~ его. *злото*. и серебро и камѣнье. и жьнчюгъ” [*1161, Нап., 5].

Контексти, в яких виступає найменування *злото,* дозволяють визначити, що це слово вжите зі значенням „вироби із золота”. На позначення цінностей – найімовірніше прикрас або культових предметів, виготовлених із золота або оздоблених ним – знаходимо лексему *злото* в „Збірнику повчань Іоана Златоуста”: „многа же да"ни" приношахоу къ с(т)моу. *злото* и сребро и ризы многоцѣныи” [СДРЯ, III: 389].

Протягом історичного розвитку семантичне та лексичне наповнення іменника *злато* та його спільнокореневих слів істотно не змінилося. Іменники *зла́то, зло́то* фіксує українська мова першої половини XX ст. [Гр., II: 156]. Континуанти давньої лексеми збереглися в сучасній українській мові та окремих діалектах: укр. *золото* „хімічний елемент, благородний метал жовтого кольору, гнучкий, тягучий і ковкий” [СУМ, III: 682], пол. *złotko* „золото” [Аркушин, I: 193]. У російській мові XVI–XVII ст. наявні слова *злато* та *золото* [СлРЯ, VI: 8, 57]. У другій половині XIX ст. р. *золото, злато* вживалися на позначення найкоштовнішого металу, що його „знаходять у самородному вигляді, тобто не в руді” [Даль, I: 1143]. В інших сучасних слов’янських мовах досліджуване найменування представлене так: р. *золото* „хімічний елемент, благородний метал жовтого кольору, гнучкий, тягучий і ковкий” [ССРЛЯ, IV: 1315], ольш. *злату* „золото” [Бунина, 1954: 24], блр. *зо́лата* „золото” [РБСл, I: 301], п. *złoto* „тс.” [ПУС, II: 544], ч. *zlato* „тс.” [ČRSl, II: 673], слц. *zlato* „тс.” [РСлцСл, 1989: 180], болг. *злато* „тс.” [УБС,

2001: 91], м. *злато* „тс.” [УМС, 2008: 110], срхв. *злато* „тс.” [РСхСл, 1988: 246].

Сребро (срhбро, съребро, сьребро), серебро. Стсл. сьрєбро, сърєбро – псл. *[sьrebro] (пд.), *[serbro] (пн.-зах.) – походження лексеми остаточно не з’ясоване, найвірогідніше це давня регіональна (на відміну від іє. **arg-* „срібло”), міграційна назва, паралельна до лит. *sidãbras* „срібло”, лтс. *sidrabs, sudrabs, sudarbs*, прус. *sirablan*, гот. *silubr*, двн. *silbar, silabar*, дангл. *seolfor, siolofr,* дфриз. *sëlover*, дісл. *silfr*, франк., снідерл., англ., шв. *silver*, свн., нвн. *Silber* „тс.”; всі вони найчастіше визначаються як давнє слов’яно-балто-германське запозичення з якоїсь східної мови, що спонукає до зіставлення з баскійським *zillar* „срібло”, *zirar, zilhar, zidar* „тс.” та араб. *sarīf* „срібло”, яке зближують із картвельським **wer□xḭ* - „срібло”, що, у свою чергу, пов’язується з ак. *parzillu* „залізо”. Як джерело слов’янських, балтійських і германських назв срібла реконструйовано також індоарійський топонім **s’ub(h)ri apa*, букв. „світла вода”; заслуговує на увагу і виведення цих назв від шумер. **sipar* „мідь”, *zabar* „бронза”. Лексема *серебро*, можливо, споріднена з гот. *silubr* „срібло”. Досить вірогідним є припущення, що найменування *серебро* є запозиченням із Близького Сходу, а саме з Малої Азії (пор. ассир. **sarrupum*) [Преобр., II: 278; Ф., III: 606; Черных, II: 156; ЕСУМ, V: 387–388].

Іменник *сребро* частовживаний у текстах XI–XIV ст. Із загальним значенням „благородний блискучий метал сірувато-білого кольору” ця лексема зафіксована в таких пам’ятках X–XIV ст., як Лаврентіївський, Іпатіївський, Никонівський, Новгородський та Псковський літописи, „Повість врем’яних літ”, „Історія іудейської війни” Флавія Полонського, „Слово Іоана Златоустого про воскресіння”, „Послання Климентія Смолятича”, „Муки святого Христофора”, „Євсевієве євангеліє”, „Житіє преподобного Нифонта”, „Сказання про Бориса та Гліба” та ін.: „С(т)ославъ же велича"с< паказа имъ б(а)тьство(с) сво~. ѡни же видhвше бещисленоє

множьство(с) ... и *сребро*” [*1075, ЛЛ, ст.198]; „и поставиша и средh двора кн<жа. и дворъ кн<жь разъграбиша. бещисленоє множьство. злата(л) и *сребра*” [*1069, ЛІ, ст.161]; „не имh злата, ни *сребра*” [*1051, ЛНик-1, 84]; „безчисленое множество […] *сребра*” [*1068, ЛНик, 95]; „даяти на себh злата, и *сребра*, и кони(у)” [*1103–1104, ЛНик, 139]; „Антоний бо не имh злата, ни *сребра*” [XI–XII, ПВЛ, 200]; „Фрязи же и вси воеводы ихъ възлюбиша злато и *срhбро*” [*1203–1204, ЛНс, 46]; „Лобъ его оковаше *сребромъ*”; „Съ всякою красотою украси златомъ и *сребромъ* и каменіемъ драгыимъ” [Срезн., Ш (1): 479]; „*сребром* же и златом почтити” [XI, Флавій, арк.669 зв.]; „егда *сребро* поверже въ цркви” [XII, Зл., 21]; „и ощищается въложное то злато и *сребро*” [XII, Посл. КС, 134]; „*срhбро* тво~” [XII, МСХ, 140]; „дати *срhбро* мо~” [*1283, ЄЄ, 129]; „*срhбро* въ ц(р)кви” [*1283, ЄЄ, 238]; „й множество злата и *сребра*” [XIV, ЖПН, 108]; „*сребро* и злато […] имhни" многа и дани” [XIV, СкБГ, арк. 120зв.].

На позначення грошової одиниці лексема *сребро* знайдена в таких пам’ятках XI–XIV ст., як „Слово про закон та благодать” митрополита Іларіона, „Слово Даниїла Заточеника”, „Києво-Печерський патерик”, „Повість про взяття Царгорода”, „Євсевієве євангеліє”, грамоти та ін.: „не тридесяти *сребра*” [XI–XII, Сл. Ілар., 40]; „не воздержи злата и *сребра*” [XII, Сл. ДЗ, арк.13]; „взях 1000 гривень *сребра*” [XII, КПП, 312]; „даяста фрягомъ злата и *срhбро*” [*1204, ПЦ, 68]; „с# възврати ·(л)· *сребрь*” [*1283, ЄЄ, 226]; „полотрьтиядесято гривьно *сьрьбра*” [XIV, ГрБ (Арц) № 61, 62–63].

Розглядаючи динамічні процеси в семантиці, В. В. Левицький зазначає: „Зміна значення слова спричинена лише контекстом […], зі збільшенням частоти вживання слова в новому контексті фіксується його нове значення” [117, с.7–8]. У пам’ятках XI–XIV ст. виокремлено таке значення лексеми *сребро*, як „вироби, предмети із срібла”: „а дружиною налhзу злато и *сребро*” [*996, ЛН-1, 553]; „дружиною налhзу *сребро* и злато” [*996, ЛЛ-1, ст.126]; „сбираемъ *сребро*, и соболh, и иная узорочиа” [*1193–1194, ЛН, 232]; „И се

слышавъ Володимhръ, повеле исковати лжицы сребърены ясти дружинh, сице рекъ, яко «*сребромъ* и златомъ налhсти не имамъ дружине, а дружиною налhзу злато и *сребро*, якоже дедъ мои и отецъ мои доискашеся злата и *сребра* дружиною»” [*996, ЛН, 553].

Як свідчить контекст його вживання, срібло використовували для прикрашання храмових споруд, оздоблення їх стін: „яже(с) бh самъ создалъ и украсилъ ю златомъ, и *сребромъ* и каменіемъ многоцhннымъ” [*1015, ЛНик, 69]; „юже съ всякою красотою украси: златомъ и *сребромъ*, и камениемь драгыимъ” [XI–XII, Сл. Ілар., 50]; „показаша ему все богатьство: храмины утворены златомъ и *сребромъ* и камениемъ драгымъ” [XI–XII, ЖКК, 32].

У таких пам’ятках XII–XIV ст., як „Ходіння ігумена Даниїла” та „Девгенієве діяння”, досліджуване найменування вжите на позначення срібних оздоб елементів інтер’єру: „теремець красенъ […] и на връхъ того теремца стоит Христос, сдhланъ *сребром*” [XII, Ход. ІД, 34]; „а по шатру златомъ и *сребромъ* украшен” [XIII, ДД, 32].

Лексема *сребро* на позначення матеріалу оздоблення оправи книги реверберована в Галицько-Волинському літописі: „Евангелие да опракос оковано *сребром*” [XIII, ЛГВ, 348].

Східнослов’янське *серебро* зі значеннями „благородний блискучий метал сірувато-білого кольору” та „грошова одиниця” міститься в оригінальних текстах X–XIV ст.: „за то удареніе или біеніе да вдасть 5 литръ *серебра* по закону Римскому” [*912, ЛНик-1, 20]; „"ко землѧ *серебро* равьно” [XI, Панд. Ант., арк.48]; „А кто конь купилъ кн<жь, бо<ринъ, или купечь или сирота, а будеть в конh червь или прохсть, а то поидеть к осподарю, оу кого будеть коупилъ, а тому свое *серебро* вз<ти взадъ” [*1280, РПр, 2, б, 75, 35]; „блюдо серебрьно въ [30] гривнъ *серебра*” [*1130, № 81 (новг.), 140]; „20 гривенъ *серебра*” [*1195, Гр., 5]; „по п#ти гривенъ *серебра*” [*1229, Гр. (смол.), 31]; „*серебро* взялъ” [*1266–1291, Гр. № 331 (пск.), 317]; „за которую

мы *серебро* даем” [*1371, Гр. № 42 (новг.), 76]; „про *серебро* то вhдаю” [XIV, ГрБ (Арц) № 30, 31]; „(к) гривенъ *серебра* вhсного” [*1378, Гр. № 27, 56].

На позначення срібних прикрас вуха та шиї досліджуване найменування зафіксоване у Київському та Новгородському літописах: „чего оу нихъ хот<ше. wни же емлюче серебро изоу оушью и съ шии. сливаюче же *серебро* да"хоуть Володимеру Володимеръ. же поимавъ *серебро* и поиде тако же емл# *серебро* по всимъ градо(м)” [*1151, ЛК, ст.417; *1291, ЛН, 417]. Зі значенням „вироби зі срібла” іменник *серебро* виступає в „Повісті про Андрія Боголюбського”: „золото и *серебро*, порты и паволоки” [XII, АБ, 214].

Іменник *сребро* та спільнокореневі слова в їхньому східнослов’янському та церковнослов’янському звуковому оформленні вжиті і в пізніших пам’ятках. У дослідженні В.В. Німчука відзначено, що „в староукраїнських пам’ятках репрезентовані обидва давньоруські варіанти назви срібла, але неповноголосна форма в XVI–XVII ст. виступає панівною” [166, с.139]. Лексема *срібло,* що в сучасній українській мові на позначення назви дорогоцінного металу усталилася як літературна, відображена в цій формі в словнику Б. Д. Грінченка [Гр., IV: 193]. Р. *серебро* в XIX ст. зафіксоване в значенні „благородний метал, цінний крупець [руда], який не тьмяніє на повітрі (не окислюється), плавиться зручно, обробляється холодною ковкою, тягнеться, плющиться, йде на вишуканий посуд, прикраси і в карбування грошей” [Даль, IV: 293]. У сучасній українській та інших слов’янських мовах уживані і повноголосні, і неповноголосні форми: укр. *срібло* „хімічний елемент, благородний блискучий метал сірувато-білого кольору, пластичний і ковкий, уживається для виготовлення ювелірних виробів, посуду і т. ін.” [СУМ, IX: 619], р. *серебро* „блискучий метал сірувато-білого кольору з блиском” [ССРЛЯ, XIII: 692], блр. *серабро* „срібло” [РБСл, II: 378], п. *srebro* „тс.” [ПУС, II: 83], слц. *striebro* „тс.” [РСлцСл, 1989: 574], болг. *сребро* „тс.” [УБС, 2001: 231], м. *сребро* „тс.” [УМС, 2008: 284], срхв. *сребро* „тс.” [РСхСл, 1988: 773].

До складу тематичної групи „назви дорогоцінних металів” належать п’ять іменників*: злато, золото, злото, сребро (срѣбро, съребро, сьребро), серебро*. Досліджувані лексеми мають індоєвропейське коріння. Ці найменування були полісемічними в східнослов’янських текстах XI–XIV ст. Найуживанішим серед них є іменник *злато*. Дорогоцінними металами оздоблювали прикраси, елементи одягу, предмети інтер’єру, споруди тощо. Семи ‘блискучий’ та ‘коштовний’ є інтегральними для цих слів. Найменування досліджуваної групи зафіксовані в різножанрових пам’ятках Київської Русі. Континуанти *злато, золото, злото, сребро (срѣбро, съребро, сьребро), серебро* успадковані більшістю сучасних слов’янських мов та діалектів із загальним значенням „назва дорогоцінного металу”.

3.2. Родові назви коштовного каміння

У східнослов’янських текстах XI–XIV ст. підкреслено значущість дорогоцінного каміння, яке використовувалося для виготовлення ювелірних прикрас і було обов’язковим елементом княжого вбрання та традиційного убранства церков. Носіння різноманітного дорогоцінного та напівдорогоцінного каміння як прикраси тіла та урочистого одягу було престижним в усі часи. Відомості про коштовне каміння, наявні в пам’ятках різних жанрів XI–XIV ст., є важливими для вивчення історії української мови та культури. Звернення до писемних та археологічних матеріалів виявляє, що вже в XI ст. у різних регіонах на території Київської Русі набуло поширення різноманітне коштовне каміння, як-то: діамант, сапфір, смарагд, топаз та багато інших. В описах коштовних каменів автори літописних записів досить часто обмежуються як збірною назвою словосполученням *драгыи камѣнь*. До загальних назв, що означають „тверду гірську породу у вигляді суцільної маси або окремих шматків, що не кується й не розчиняється у воді” [СУМ, IV: 83], належать синонімічні іменники *камѣнь, камени~, камыкъ*.

Камѣнь, камени~, камыкъ. Стсл. камы, род. в. камєнє зводиться до псл. **kamy*, яке сягає іє. **kam* „скеля”. Досліджуваний іменник пов’язують з

іє. *a^ekem-, який зіставляється із сскр. *áсman-* „камінь”, а також іє. *kfmen* [Преобр., I: 288–289; Ф., I: 173–174; ЕСУМ, II: 359; ЭСБМ, IV: 222].

Назви *камѣнь* і *камени~* багаторазово зафіксовані пам’ятками XI–XIV ст. Контекст указує на природні властивості матеріалу – твердість: „и создание "ко единѣмь *каменемь*” [XI, ЖММ, 33]; „създа бо твръди *камени#*” [XI, ГА, арк.293 г]; „то *камение* възъпиять” [XII, Повч. ФП, 434]; „съ многымь *камени~мь*” [XII, Ієрем., 7]; „*камень* оугъльныи” [XII, Іов., 123]; „вьствьна же не на *камене*” [XII, Похв. КМ, 163]; „въ камениє ѡбратис#” [XII, МСК, 11]; „лѣпше есть *камень* долоти” [XII, МДЗ, 396]; „^вали *камень* ^ гроба” [XII, Зл., 5]; „созьдати клѣти ^ мѣстьнаго *камѣни"*” [XIII, ЖС, 125]; „^валить намъ *камѣнь* ^ дверии гроба” [*1283, ЄЄ, 55]; „иже созда храминоу свою на *камени*” [*1283, ЄЄ, 103]; „прилѣпшю (к) *камению*” [XIV, ЖПН, 65]. Зі значенням „дорогоцінний камінь” слова *камѣнь, камени~* виявлені в пам’ятках XII–XIV ст. „Історія іудейської війни” Флавія Полонського, „Синайський патерик”, „Девгенієве діяння”, Галицько-Волинський літопис, „Сказання про Індійське царство”, „Сказання про Вавилон”: „И охабившеся имъ, *камениемь* и стрелами бьяху дѣлающих” [XI, Флавій, арк.662 зв.]; „И се въземъ и *камень* давъ, приде къ женѣ, радуя ся” [XII, СП, 324]; „*камень* мъногоцѣнѣнъ” [XII, СП, 328]; „*камения* дѣля многоцѣнѣнаго” [XII, СП, 328]; „собра драгаго злата аравитцъкаго и *камения* драгаго многоцѣнного” [XIII, ДД, 38]; „грива же у него плетена драгимъ *камениемъ*” [XIII, ДД, 46]; „и драгаго *каменья* взятъ” [XIII, ЛГВ, 236]; „драгий *камень* видится” [XIII, СкІЦ, 398]; „драгый *камень*” [XIII, СкІЦ, 398]; „И взяша *камень* великых числомъ 20 донести цареви” [XIV, СкВ, 52]; „и *камение* драгое и жемчюгъ великый” [XIV, СкВ, 54]. Контекст засвідчує, що аналізовані лексеми переважно виступають з означеннями, які акцентують їх коштовність: *мъногоцѣнѣнъ, бесценныи, драгыи*.

Подальший семантичний розвиток досліджуваних найменувань ішов шляхом спеціалізації периферійних значень. Коштовне каміння було

невід'ємною частиною княжих прикрас та урочистого одягу, важливим елементом обрамлення церковних стін, оправ ікон та книг. На позначення оздоблення дорогоцінним камінням таких прикрас, як пояс, ланцюжок і перстень словотвірний варіант *камени~* зафіксований у Київському літописі, „Словах і повчаннях Кирила Туровського", „Девгенієвому діянні": „и по"съ златомъ. оустрои *каменьемь* оусвѣти" [*1175, ЛК, ст.582]; „пленица златы, растворены жьньчюгомъ, съ многоцѣньнымь *каменьемь*" [XII, КТур, 158]; „жуковины многоценны с драгимъ *камениемъ* и жемчюгом" [XIII, ДД, 56]. У значенні „оздоби з дорогоцінного каміння на обладунку, одязі" слово *камени~* наявне в пам'ятках XIII–XIV ст. „Девгенієве діяння" та „Ходіння на Флорентійський собор": „На отце моемъ брони златы и шеломъ златъ з драгимъ *камениемъ* и жемчюгомъ саженъ" [XIII, ДД, 54]; „20 кожуховъ, шиты сухимъ златомъ з драгимъ *камениемъ* и жемчюгомъ" [XIII, ДД, 58]; „и риз драгых множество с *камением*, и съ златом" [XIV, Ход. ФС, 476]. Як і в наведених вище ілюстраціях, аналізовані лексеми характеризує сполучуваність з такими прикметниками, як *драгыи* та *многоцѣньныи.*

Під час дослідження виявлено одиничний випадок уживання найменування *камени~* в тексті XIII ст. „Девгенієве діяння" при описі оздоблення шатра: „а по шатру златомъ и сребромъ и жемчюгомъ украченъ и драгимъ *камениемъ* украшенъ" [XIII, ДД, 32]. В Іпатіївському та Лаврентіївському літописах зафіксовано той факт, що дорогоцінне каміння прикрашало церкви міст Володимира, Доголюбова, Смоленська, Переяславця, Суздаля, поселень Галицько-Волинського князівства [ПСРЛ, I: ст. 463; ПСРЛ, II: ст. 511–512, 922–923].

Описи оздоблення церков із використанням лексем *камѣнь* і *камени~*, переважно зі згаданими вище означеннями, наводені в таких різножанрових текстах XI–XII ст., як „Слово про закон та благодать" митрополита Іларіона, „Повість врем'яних літ", „Житіє Костянтина-Кирила", „Шестиднів" Іоана екзарха болгарського, „Повість про Андрія Боголюбського", Суздальський, Радзивілівський літописи та ін.: „иже дом Божии великыи святыи его

Премудрости създа* […] юже съ всякою красотою украси: златомъ и сребромъ, и *камениемъ* драгыимъ, и съсуды честныими” [XI–XII, Сл. Ілар., 50]; „показати имъ церковьную красоту […] и паволокы и *камнье* драгое” [XII, ПВЛ, 90]; „храмины утворены златомъ и сребромъ и *камениемъ* драгымъ” [XII, ЖКК, 32]; „и узрнвъ полаты высоки и церкви, издобрены без года *камениемъ* и древомъ и шаромъ” [XII, Шестид. Іо. Екз., 192]; „створи церковь сию […] украси ю иконами многоцнньными, златомъ и *камениемъ* драгымъ” [XII, АБ, 206]; „и ерусалимъ златъ с *каменьи* драгими” [XII, АБ, 206]; „изъ Ц(а)р#града· и вкова в нюболе трии дес#ть гривенъ золота· кромн серебра· и *камень"* драгаго” [*1154, ЛС-1, ст.346]; „златом же и *каменьє(м)* драгымъ·и женчугомъ оукраси ю·иконами безъцнньнами” [*1175, ЛС-1, ст.367]; „В то же лнто созда быс(ть) ц(е)ркви с(вя)тые Б(огоро)д(и)ци […] и драгимъ *каменьемъ* бес числа, и *сосуды* ц(е)рк(о)вными, и верхъ ея позлати” [*1160, ЛР, 130].

Іменники *камнь, камени~* з периферійним для них значенням „прикраса оправи ікони” наведені в Київському, Суздальському, Галицько-Волинському літописах та „Повісті про Тохтамиша”: „икону с(т)он Б(ц)и […] проче *камени* дорогого. и великого жемчюга. оукрасивъ постави ю въ цр(к)ви своеи” [*1155, ЛК, ст.482] „и чюдны(х) иконъ золотомъ кованы(х). и *камень~(м)* драгымъ” [*1185, ЛС, ст.392]; „Украси же иконы, еже принесе ис Кыева, *каменьемь* драгымъ” [XIII, ЛГВ, 284]; „икону пресвятыа Богородица окова сребром с *камениемь* дорогым” [XIII, ЛГВ, 346]; „и кресты честныа и иконы чюдные одрашя, украшеныя златомъ и сребромъ и женчюгом и бисеромъ, и *камениемь* драгымъ” [XIV, Пов. Тохт., 198]. На позначення прикраси оправи християнської книги уживання цього слова реверберoване в тексті XII ст. „Житіє і чудеса св. Миколая Мирлікійського”: „Евангелие злато съ *камениемь* драгыимь украшено” [XII, ЖММ, 35].

Словотвірний варіант *камыкъ* зі значенням „дорогоцінний камінь” зафіксований у таких пам’ятках Київської Русі, як „Хроніка Георгія Амартола”, „Повість про Варлаама та Іоасафа” та пролог „Лобковський”: „на

камыцѣ соуща на перьсѣхъ архиѣрѣ~ви … бываше нѣко~ сі"ни~” [XI, ГА, арк.175 г]; „*камыкъ* сей многоцѣнный” [XI–XII, Варл., 128]; „и шьдъ на торгъ пристоупи къ сребродавчю. и ре(ч) хощеши ли коупити *камыка* сего” [СДРЯ, IV: 198]. Сема ‘перси (груди)’ актуалізує лексичне значення слова.

Р. *камень*, стар. *камык*, твер. *кама* в XIX ст. мали значення „загальна назва будь-якої твердої копалини, окрім чистих металів або крушця, королька”, і окремо виділяються словосполучення: *камень цѣнный, честной, дорогой, драгоценный, самоцветный* із роз’ясненням, що такі використовуються в одязі, на прикрасі [Даль, II: 130]. Досліджувані слова вживаються в сучасній українській та інших слов’янських мовах: укр. *камінь* „тверда гірська порода у вигляді суцільної маси або окремих шматків, що не кується і не розчиняється у воді” [СУМ, IV: 83], р. *камень* „будь-яка тверда гірська порода” [ССРЛЯ, V: 726], блр. *камень* „камінь” [РБСл, I: 342], п. *kamiennie* „каміння” [ПУС, I: 376], ч. *kámen* „камінь” [ČRSl, I: 275], слц. *kameň* „тс.” [РСлцСл, 1989: 200], болг. *камък* „тс.” [УБС, 2001: 99], м. *камен* „тс.” [УМС, 2008: 117].

Отже, іменники *камѣнь, камени~, камыкъ* – словотвірні варіанти – утворюють тематичну групу „родові назви коштовного каміння”. Ці найменування мають індоєвропейське коріння. Розмежовуючи загальні значення „тверда гірська порода” та „коштовне каміння”, варто виділити в останньому такі периферійні значення, як „прикраса церкви”, „прикраса оправи ікони”, „прикраса одягу” та ін. Виявлено, що описані лексеми вжиті в східнослов’янських текстах XI–XIV ст. на позначення будь-яких видів коштовного каміння. У процесі історичного розвитку склад тематичної групи істотно не змінився. Досліджувані слова успадковані сучасними слов’янськими мовами, але доля їх різна: більшість слов’янських мов адаптували основи *камѣнь, камени~,* тоді як продовження *камыкъ* притаманне лише болгарській.

3.3. Назви дорогоцінного каміння

Дорогоцінне каміння – одна з груп природних матеріалів, які використовуються для виробництва прикрас або декоративних предметів, найвища у вартісній класифікації каміння [СКС, 1982: 70]. До найдавніших перекладних східнослов'янських пам'яток, що містять конкретні назви дорогоцінного каміння, належить „Хроніка Георгія Амартола", в якій змальовано одяг іудейського архієрея, груди якого прикрашала пектораль із дванадцятьма дорогоцінними каменями, серед них: агат, аметист, аспід, вариліон, лігуріон, онікс, рубін, сапфір, сердолік, смарагд, топаз і хрузоліф [5, с.280]. Київсько-візантійські культурні зв'язки зумовили функціонування в тогочасній мові багатьох грецьких запозичень, зокрема на позначення назв коштовного каміння. Компоненти тематичної групи „назви дорогоцінного каміння" досить широко представлені в оригінальних та перекладних східнослов'янських пам'ятках XI–XIV ст., що дозволило виокремити в її межах такі найменування: *адамантъ, адамантинъ, адамантистъ, адамасъ, акинфъ, акинтъ, уакинфъ, уакинтъ, акунтъ, уакунтъ, анфраксъ (анъфраксъ, анъфракъсъ), антраксъ, анотракъсъ, ануфраксъ, варилионъ, вирилионъ, вирелъ, вирулионъ, ливирионъ, измарагдъ, изморагдъ, исмарагдъ, змарагдъ, кармакаулъ, лалъ, лигоурионъ (лигурионъ), легуринъ, сапфиръ (сапъфиръ), сапфиронъ, самфиръ (самъфиръ), памфиръ, топазии, тимпазии, топазионъ, пазнонъ, паньзии, фарсисъ, хрусолифъ, "хонть, "хить*, які можуть бути поділені на окремі підгрупи на основі предметної віднесеності й наявності синонімічних і варіативних пов'язань у межах кожної з них.

<u>*Адамантъ, адамантинъ, адамантистъ, адамасъ*</u>. Слово *адамант* є запозиченням із грецької мови: гр. *ἀδάμας, -αντος* „діамант", вірогідно пов'язане з *ἀδάμᾱς* „незламний", утворений від основи дієслова *δαμάζω* „приборкую, знищую" (і частки *α* „не"), спорідненого з дірл. *damnain* „скручений, зв'язаний", лат. *domitor* „приборкувач", лат. *adamas, -ntis,* дінд. *damitár* „тс." [Ф., I: 61; Преобр., I: 5; ЕСУМ, I: 62]. За дефініцією словника

давньогрецької мови, гр. *ἀδάμας, -αντος* „адамант, твердий метал або сплав”, *ἀ-δάμᾱς, -αντος* „незламний, непоборний”, *ἀδαμαντνος* „сталевий, міцний як криця” [ДГРС, I: 31]. В основі внутрішньої форми досліджуваного слова лежить позначення твердого матеріалу. Пор. р., стар. *адамант* є давнішим синонімом до алмаз, діамант [Даль, I: 19].

На позначення дорогоцінного каменя діаманта в пам’ятках східнослов’янської писемності XI–XIV ст. використовували слово *адамантъ*. Ці камені привозили в Київську Русь з Індії [ЭДКМ, 2000: 23]. Із загальним значенням „дорогоцінний камінь, діамант” іменник *адамантъ* ужитий у перекладі XI ст. „Хроніка Георгія Амартола”: „межю же wбою измарагдоу камыкъ *адамантъ*” [XI, ГА, арк.27 в]; „паче на *адамантh* камыцh” [XIII–XIV, ГА, арк.27 г]. Одинична фіксація досліджуваного найменування зі згаданим значенням міститься в Ізборнику 1076 року: „Межд@ же дъвhма змарагдома камыкъ *адамантъ* (въ ефудh)” [*1076, Ізб., арк.120 зв.].

Від початку це найменування було пов’язане з уявленням про щось тверде, міцне. Цей вид каміння вирізняється своєю твердістю – це найтвердіший з природних матеріалів [СКС, 1982: 21]. Зі значенням „твердий камінь” слово *адамантъ* зафіксоване в одному зі „слів” Григорія Богослова: „будеть бо оудар#ющимъ *адамантъ*. которнимъ же магнитъ. не изъг(л)аны(м) е(с)ства. желhзо влекыи нужею. и жестокаго въ вещехъ опришн#".”; „с проста рещи. в бhдахъ бо (не) непостоинъ бh. и не недостаточенъ. "ко *адама||нтъ* (бь)~(м). к расколникомъ же магнитъ. великъ нhкыи бh. "ко онъ оусва"~ть твердое желhзо. и влечеть к собh. така и тъ неизреченьно. приведе к собh расто"ща"с#” [СДРЯ, I: 74]. У „Хроніці Георгія Амартола” описано камінь *адамантъ*, здатний змінювати колір, у такий спосіб провіщаючи волю Бога: „*адамантъ* аще черн боудяще, то смерть, аще ли червлен боудяще, то кръви пролитие, аще ли бел пременоу являющю богу” [XI, ГА, арк.43]. Наявний у нашому розпорядженні матеріал свідчить, що каменю цьому притаманний червоний колір.

Одним із найважливіших у теоретичному аспекті об’єктів діахронічної та генетичної оцінки виступають структурні варіанти, тобто однокореневі слова, близькі або тотожні семантично, розрізнені за однією зі структурних характеристик і можуть бути зведені до єдиної праформи [44, с.10]. У текстах досліджуваного періоду зафіксовані суфіксальні інновації іменника *адамантъ*. Б. О. Серебренников зазначає, що будь-яка інновація в мові – створення нового слова, форми, словосполучення, нової синтаксичної конструкції – зроблена на початку окремим індивідом [318, с.153]. У ході дослідження виявлено паралельне вживання в писемних пам’ятках XI–XIV ст. найменування *адамантъ* і його словотвірних варіантів *адамантинъ*, *адамантистъ* та *адамасъ.*

На позначення окремого виду дорогоцінного каміння спільнокореневе слово *адамантинъ*, знайдене в перекладі з грецької мови „Хроніки Георгія Амартола”: „паче же *адамантиноу* камыкоу знамени" твор#щю” [XI, ГА, арк.27 в]. Контекст уживання цього іменника підтверджує той факт, що „у давнину алмазу приписували численні містичні якості, його вважали потужним талісманом, який дає власникові силу, хоробрість та нездоланність у битвах” [СКС, 1982: 21]. У матеріалах словника І. І. Срезневського словотвірний варіант *адамантинъ* зафіксований у тексті XI ст. „Книга пророка Амоса” зі значенням „дорогоцінний камінь, алмаз”: „И се мужъ сто# на градh *адамантини*” [Срезн., I (1): 6]. На позначення великого каменя діаманта лексема *адамантистъ* реверберована в тексті XI ст.: „и камени акротомы нewтесаны "ко *адамантисти* и превеликы зhло въ wсновании положі, имоуща локотъ ·(f)· въ долготоу ” [XI, ГА, арк.89 г]. Інтегральною для досліджуваних найменувань є сема ‘твердий’. Зі значенням „дорогоцінний камінь, діамант” слово *адамасъ* зафіксоване один раз у релігійній пам’ятці XI ст.: „И се мужъ стоя на градh адамантини и въ руцh его *адамасъ*” [СлРЯ, I: 22].

У СДРЯ лексема *адамасъ* не зафіксована. Іменники *адамантистъ* та *адамасъ* не відображені в історичному словнику І. І. Срезневського. СлРЯ не

фіксує найменування *адамантистъ*. Розглянуте семантичне наповнення цих лексем знаходить своє продовження в подальшій історії слов'янських мов. Іменники *діамант* і *діамантик* представлені в українській мові першої половини XX ст. [Гр., I: 386]. Континуанти давнього *адамантъ* локалізовані в сучасних українській, словацькій та сербохорватській мовах: укр. *діамант* „дорогоцінний камінь – алмаз, штучно огранений і відшліфований; брильянт" [СУМ, II: 295]; слц. *diamant* „тс." [РСлцСл, 1989: 21]; срхв. *дијамант* „тс." [РСхСл, 1988: 22]. На позначення цього виду дорогоцінного каміння з XV ст. виникає нове найменування – *алмазъ*. Упродовж XV–XVII ст. в російській мові на позначення діаманта паралельно вживалися такі лексеми, як *адамантъ (адаманътъ, адамать), алмазъ, олмазъ, алмазецъ, олмазецъ, алмазикъ* [СлРЯ, I: 21–23, 30]. Російська мова XVIII ст. фіксує форми *адамант* та *алмаз* на позначення дорогоцінного каменю алмазу [СРЯ XVIII, I: 24, 50]. У російській мові XIX ст. наявне словосполучення *алмазный перстень,* тобто „перстень з алмазом" [Даль, I: 19]. Слово *алмаз* утвердилося, адаптувавшись до вимови, в окремих сучасних слов'янських мовах, витіснивши попереднє найменування: р. *алмаз* „тс." [ССРЛЯ, I: 98], блр. *алмаз* „алмаз" [РБСл, I: 26], болг. *елмаз* „тс." [УБС, 2001: 10], м. *елмаз* „тс." [УМС, 2008: 14].

Акинфъ, акинтъ, уакинфъ, уакинтъ, акунтъ, уакунтъ. Іменник *акинфъ* і його варіанти сягають грецького ὑάκινθος „гіацинт, інакше – ірис, шпажник або дельфініум (за легендою, ця квітка виросла з крові вбитого Гіакінта, а на її пелюстках збереглися слова юнака – у вигляді букв)" [ДГРС, II: 1658]. Важливе значення для виявлення специфічних ознак лексико-семантичних систем і, відповідно, для розкриття мовних картин світу має зіставлення внутрішньої форми слів-відповідників, тобто способу мотивації слова в кожній із зіставлюваних мов. Мова йде про зв'язок значення слова з його структурою. Слово є мотивованим, якщо його значення визначено його словотвірною структурою. Первинне значення іменника *акинфъ* є мотивованим, оскільки в основі внутрішньої форми лежить колір крові. Для

цього каменю характерний „густо-червоний, оранжевий або буруватий колір” [МС, 1975: 139].

Досліджуване найменування є рідковживаним у східнослов’янських текстах. Проте „варіантні форми різним чином перетинаються та доповнюють одна одну” [238, с.8]. У словнику І. І. Срезневського відзначається його семантика в пам’ятках: „дорогоцінний камінь, гіацинт” [Срезн., І (1): 12]. Із цим значенням лексема *акинфъ* виступає в перекладних пам’ятках „Хроніка Георгія Амартола” та „Сказання про Індійське царство”: „*акинф* и адамант” [XI, ГА, арк.43]; „драгий камень *акинф* и самфиръ, и памфиръ, и измарагдъ, сардикъ и аспидъ, тверд же и аки угль горящь” [XIII, СкІЦ, 396]. Сема ‘коштовний’ актуалізує це значення. СДРЯ досліджуваної семантики слова не фіксує, проте подає відомості про інше лексичне значення іменника *акинфъ* – „вид тканини” [СДРЯ, І: 78]: „и по"сомь препо"са"с# ѡ(т) прапроуда и ѡ(т) вюса и ѡ(т) *акинфа* и зла(т)мь испещренъ” [XI, ГА, арк.26–27]. Слово *акинтъ* із цим значенням реверберoване в „Книзі пророка Ієзекіїля”: „Навязалъ си еси … измарагдъ и *акинтъ* (измарагдонъ и акинтонъ)” [Срезн., І (1): 12].

На позначення дорогоцінного каменю гіацинту варіант *уакинфъ* ужитий у пам’ятках, що належать до XI–XIV ст.: „*уакинфы* камыка” [*1073, Ізб., 153]; „финиксъ *уакинфовъ* и камениа многоцѣнна” [XIII, Фізіолог-1, 476]; „каменье бѣцѣньное. измарагдъ. || и *уакинфъ* нѣо(т)куду принесоша ми” [*1383, Пролог, арк.99 г, арк.100 а]; „г(л)я макарии что хощеши видети *уакинфъ* ли [так] измарагдъ” [*1383, Пролог, арк.100 в]. У тексті спостерігається актуалізація семи ‘безцінний’. Інтегральною для всіх наведених варіантів є сема ‘камінь’. Зі значенням „дорогоцінний камінь, гіацинт” у пам’ятці „Палея” за списком XV ст. зафіксовано іменник *акунтъ*: „или сами изгыбнуть. или *акунтъ* камень обрѣтше прости будуть” [*1406, Палея, арк.138 г]. Варіант *уакунтъ* знайдений в цьому ж тексті: „убо камы(к) нарицаемыи *уакунтъ*” [*1406, Палея, арк.138 в].

СлРЯ не фіксує найменування *акунтъ*. Відомостей про іменник *акинтъ* не містять ні СДРЯ, ні СлРЯ. Варто зазначити, що іменники іншомовного походження *акинфъ, акинтъ, уакинфъ, уакинтъ, акунтъ, уакунтъ* характеризувалися в пам'ятках досліджуваного періоду розгалуженою варіантністю фонемного складу. Усталення фонетичних та морфологічних норм східнослов'янських мов спричиняє зменшення кількості варіантів цього найменування. Слово *акинфъ* засвідчене зі значенням „яхонт" у російській мові XVII ст. [СлРЯ XI–XVII, I: 26]. У сучасній українській та інших слов'янських мовах досліджувана лексема не збереглася.

Анфраксъ (анъфраксъ, анъфракъсъ), антраксъ, анотракъсъ, ануфраксъ. Іменник *анфраксъ (анъфраксъ)* сягає гр. *Ἄνθραξ* „рубін" [ДГРС, I: 96]. За геологічним словником, гр. *Ἄνθραξ* означало вугілля [МС, 1975: 49]. *Антракс* – це застаріла спільна назва яскраво-червоних каменів, що позначає рубін, піроп або шпінель [СКС, 1982: 28; ЭДКМ, 2000: 39].

М. П. Кочерган застерігає, що „слово поза контекстом несе невизначену інформацію і має лише потенційне значення. Свою конкретну реалізацію семантика слова одержує в контексті, де одні значення нейтралізуються, а інші актуалізуються" [112, с.14]. Беручи до уваги контексти уживання аналізованого найменування, значення іменника *анфраксъ* можна визначити так: „дорогоцінний камінь, рубін". Із цим значенням лексема *анфраксъ* та її варіанти вжиті в Ізборнику 1073 року, „Хроніці Георгія Амартола" та „Палеї": „*Анфракъсъ*. зѣло чрьвенъ ~сть образъмь […] г(л)ють же нѣ дьнь\ нъ ношть\ с# обрѣта~ть. издашч# бо акы доупл#тиц# или акы оугль искрами мьчьште" [*1073, Ізб., арк.121в–г]; „*анфракъсъ* зѣло чрьвенъ ~сть" [*1073, Ізб., 152 зв.]; „.(в). же *анфракса* [XI, ГА, арк.27 б]; „рядъ же вторыи. *анъфраксъ*. камыкъ зѣло червьленъ .е." [*1406, Палея, арк.137 г]. У текстах міститься чітка вказівка на червоний колір каменю. Знайдена в пам'ятці XI ст. згадка про те, що камінь *анъфраксъ* видобували в Індії або завозили з неї: „Пазнон рьдръ же есть паче *анъфракса*

камыка, бываеть же въ Пазе граде индиисцемъ” [*1073, Ізб., 121 зв.]. Археологічні свідчення підтверджують, що камінь *анфракс* видобували на берегах Кархедона (Індія) [5, с.282].

Варіант *антраксъ* із значенням „дорогоцінний камінь, рубін” виявлений у тексті XI ст. „Книга пророка Ієзекіїля”: „Весь камень цhльныи навязалъ си еси … и *антраксъ* и сапфирон” [СлРЯ, I: 41]. Зі значенням „дорогоцінний камінь, рубін” варіант *анотракъсъ* реверберований в пам’ятці „Шестиднів” Іоана екзарха болгарського: „быва~тъ злато добро ·и· *анотракъсъ* и камы зелены(и)” [XII, Шестид. (II), 246]. У „Збірнику Чудова монастиря” є свідчення того, що цей камінь прикрашав царський вінець: „~диному источнику сто"щю. в нем же обрhтес# почтенъ ц(с)рьскии вhнець. имыи w(т) камыка нареченаго *ануфраксъ*” [СДРЯ, I: 89].

Іменник *антраксъ* не зафіксований у СДРЯ та історичному словнику І. І. Срезневського. Лексему *анотракъсъ* не відображають СДРЯ, СлРЯ та словник І. І. Срезневського. Відомості про іменник *ануфраксъ* є лише в СДРЯ. У сучасній українській та інших слов’янських мовах досліджувані лексеми не зафіксовані.

Варилионъ, вирилионъ, вирелъ, вирулионъ, ливирионъ. Лексеми *варилионъ* та *ливирионъ* зводяться до гр. *βήρυλλος, βηρύλλον* „берил (дорогоцінний камінь)” [ДГРС, I: 294].

Досліджуване слово є рідковживаним у пам’ятках XI–XIV ст. „Більшість різновидів берилу в давнину використовували в ювелірній справі, хоча внаслідок різноманітності забарвлення їх уважали різними каменями” [СКС, 1982: 34]. Виявлена фіксація іменника *варилионъ* зі значенням „дорогоцінний камінь, берил” обмежена одним прикладом у „Палеї”: „бывае(т) же ч(с)ть яко злато […] *варилионъ*” [*1406, Палея, арк.139 в].

На позначення дорогоцінного каменю берилу варіант *вирилионъ* зустрівся в пам’ятці XII ст. „Апокаліпсис”: „Основание стhнъ града … драгымъ камениемь украшенъ … 8 *вирилионъ*” [СлРЯ, II: 188]. Іменник *вирелъ* реверберований в „Історії іудейської війни” Флавія Полонського: „на

друзѣи же странѣ висяху 12 камени на 4 части раздѣлени ..., на четвертѣи [части] ониксъ, *вирелъ*, хрусолифъ” [СлРЯ, II: 188].

Уживання варіанта *вирулионъ* у цьому самому значенні представлене в тексті XI ст.: „Весь камень цѣльныи навязалъ си еси *вирулионъ*” [*1073, Ізб., 154 а]. На позначення дорогоцінного каменю берилу варіант *ливирионъ* ужитий у перекладі з грецької мови „Хроніка Георгія Амартола”: „·(а)· же стихъ се им#ша сардонихъ […] *ливирионъ*” [XI, ГА, арк.27 б].

Словник І. І. Срезневського не фіксує жодної з досліджуваних назв каменю. У СДРЯ наведене лише найменування *варилионъ*. СлРЯ дає відомості тільки про лексеми *вирилионъ* та *вирелъ*. На думку Б.О. Серебренникова, лише порівняння давньої форми слова з іншими формами дає можливість встановити факт зміни та її характер [172, с.41]. Проте для цього іменника такий підхід неможливий, оскільки в сучасній українській та інших слов’янських мовах континуанти досліджуваного найменування не збереглися.

Измарагдъ, изморагдъ, исмарагдъ, змарагдъ. Найменування *смарагд* (рос. *изумруд)* є запозиченням з тюрк. *зӱмрӱд*, тур. *zümrüt* „смарагд”, походить від перс.-ар. *zumurrud* „тс.”. Тюркський корінь сягає гр. *σμάραγδος* [Преобр., I: 266; Ф., II: 123; ЕСУМ, II: 293; ЭСБМ, III: 374]. За словником давньогрецької мови, гр. *σμαράγδι το* „зелений мінерал на зразок берилу, малахіту або яшми” [ДГРС, II: 1488]. У геологічному словнику зазначено, що „смарагд – яскраво-зелений, густо-зелений, рідше трав’янисто-зелений прозорий різновид берилу” [СКС, 1982: 63]. В основі внутрішньої форми іменника *измарагдъ* лежить позначення кольору. Сема ‘зелений’ актуалізує значення вихідного слова та його варіантів.

У загальному значенні „дорогоцінний камінь, смарагд” іменник *измарагдъ* ужито в пам’ятках XI–XIII ст. „Історія іудейської війни” Флавія Полонського, „Сказання про Індійське царство”, „Хроніка Георгія Амартола”: „на пръвои сардии, топазъ, *измарагдъ*” [XI, Флавій, арк.86]; „се

им#ше *измарагда*” [XI, ГА, арк.27 в]; „драгий камень акинф и самфиръ, и памфиръ, и *измарагдъ*, сардикъ и аспидъ, тверд же и аки угль горящь” [XIII, СкІЦ, 396]. Дослідники визначають лексичне значення слова як поєднання значення його основи й загального значення певної частини мови (див., напр. [118, с.138]). Семи ‘коштовний’ і ‘твердий’ уточнюють загальне значення іменника *измарагдъ* у розглянутих пам’ятках XI–XIV ст.

На позначення смарагда для оздоблення досліджувана лексема виявлена в пам’ятці XIV ст. „Сказання про Вавилон”: „Бяху бо вhнци тh от камени самфира, *измарагды* и жемчюга великаго и злата аравита” [XIV, СкВ, 52]. Із цим значенням слово *измарагдъ* зафіксоване і в перекладі візантійської повісті XIII ст. „Девгенієве діяння”: „Острози его виты златомъ со *измарагдом* камениемъ ... узда его бысть златомъ кована со *измарагдомъ* и камениемъ” [XIII, ДД, 46]. Матеріал свідчить про те, що смарагд можновладці використовували для оздоблення особистих речей і збруї. Цілком імовірно, що це пов’язано з тим, що смарагд на той час був сильним талісманом [СКС, 1982: 64].

Словник І. І. Срезневського фіксує варіант *исмарагдъ* зі значенням „дорогоцінний камінь, смарагд” у творах Іоана Златоуста за списками XIV ст. [Срезн., I (2): 1063]. Його варіант *змарагдъ,* семантика якого охоплює і загальне, і периферійне значення, відображають контексти таких пам’яток, як Ізборник 1073 року, „Мінея святкова”, „Хроніка Георгія Амартола”, „Збірник Чудова монастиря”: „*змарагдъ* зеленъ оубо ~сть въ горахъ же” [*1073, Ізб., 152 зв.]; „Камыкъ *змарагдъ*” [Срезн., I (2): 985]; „посредh бо им#ще звhздоу всю златоу, wбаполы же ~го *змарагды*” [XI, ГА, арк.27 в]; „в нем же обрhтес# почтенъ ц(с)рьскии вhнець. имыи w(т) камыка нареченаго ануфраксъ w(т) *змарагда*” [СДРЯ, III: 389].

У тексті Київського літопису є одинична згадка про цей дорогоцінний камінь як джерело метафоричного називання: „Того же лета на зимоу родися дщерь оу Ростислава оу Рюриковича и нарекоше имя еи Ефросенья и прозванием *Изморагд*, еже наричеться дорогый камень и быть радость велика

во граде Кыеве” [*1199, ЛК, ст.708]. Хоч сама назва каменя в цьому літописі не наведена, проте радість киян у зв’язку з народженням княжни витлумачує її зіставлення з коштовністю, якою є такий камінець. У пам’ятці „Шестиднів” Іоана екзарха болгарського замість назви подано характерну ознаку дорогоцінного каменю: „быва~тъ злато добро · и анотракъсъ и *камы зелены*” [XII, Шестид. (II), 246].

Іменник *змарагдъ* належав до лексичного складу старослов’янської мови [СтСл, 1999: 237]. СДРЯ та СлРЯ не фіксують слів *исмарагдъ* та *изморагдъ*. Континуанти досліджуваного найменування успадковані сучасною українською мовою: укр. *смарагд* „коштовний прозорий камінь яскраво-зеленого забарвлення; ізумруд” [СУМ, IX: 395], його синонім *ізумруд* також оцінено як літературний і стилістично або територіально не обмежений: „те саме, що *смарагд*” [СУМ, IV: 15]. У XIX ст. р. *изумруд* використовувалося на позначення дорогоцінного, прозорого каменю зеленого кольору [Даль, II: 56], нині подано таку якісну характеристику: *изумруд* „першокласне дорогоцінне каміння яскраво-зеленого кольору” [ССРЛЯ, V: 259]. У перекладних словниках інших слов’янських мов подано еквівалент: блр. *ізумруд* [РБСл, I: 317], слц. *smaragd* „тс.” [РСлцСл, 1989: 189], болг. *смарагд, изумруд* „тс.” [УБС, 2001: 226], м. *смарагд* „тс.” [УМС, 2008: 278], срхв. *смарагд* „тс.” [РСхСл, 1988: 257].

Кармакаулъ. В етимологічному словнику М.Фасмера зазначено, що слово *кармакул* сягає лат. *carbunculus* [Ф., II: 201]. Лат. *carbunculus* „тліюче вугілля” пов’язується з лат. *carbō* „вугілля” [320]. В „Етимологічному словнику української мови” зазначено, що іменник *карбункул* „рубін”, очевидно, через посередництво польської мови запозичений з наукової латині [ЕСУМ, II: 389].

Стар. *кармакул* та *карбункул* позначали мінерали, які поєднує колір – густо-червоний та прозорий: рубін, піроп, альмандин [321]. Зі значенням „дорогоцінний камінь, рубін” іменник *кармакаулъ* реверберований в „Сказанні про Індійське царство”: „Есть камень *кармакаулъ*, той же камень

господинъ всѣм камениемъ драгим, в нощи же свѣтит, аки огнь горить” [XIII, СкІЦ, 396]. Контекст дає відомості, що камінь вогняного кольору *кармакаулъ* світився в темряві.

Це слово не подають історичні словники мови XI–XIV ст. СДРЯ, СлРЯ та словник І. І. Срезневського не фіксують досліджуване найменування. В.І. Даль визначає сиб. *кармакул, кармаикул* як підводний камінь [Даль, II: 150]. Континуанти досліджуваного найменування зафіксовані в сучасній українській та інших слов’янських мовах: укр. *карбункул* „коштовний камінь – червоний гранат” [СУМ, IV: 104], р. *карбункул* „коштовний камінь червоного кольору; червоний гранат” [ССРЛЯ, V: 812], блр. *карбункул* „карбункул” [УБС, 2001: 346], слц. *karbunkul* „тс.” [РСлцСл, 1989: 202], болг. *карбункъл* „тс.” [УБС, 2001: 100], п. *karbunkuł* „тс.” [РПСл, 1953: 252], срхв. *карбункул* „тс.” [РСхСл, 1988: 279].

Лалъ. Іменник *лалъ* запозичений з тур.; крим.-татар., кипч. *lâl* „рубін, червоне чорнило” походить від перс. *laʼl* „рубін, яхонт” [Ф., II: 453; ЕСУМ, III, с. 188]. Словник каменів-самоцвітів пов’язує його з арабською мовою, де він означає „червоний камінь”, і відзначає, що до XII ст. – це „спільна слов’янська назва червоного прозорого каміння – рубіну, шпінелі, гранату, турлаліну; у XIII–XVIII – назва червоної ювелірної шпінелі” [СКС, 1982: 82].

Слово *лалъ* ужите в східнослов’янських текстах досліджуваного періоду зі значенням „благородна шпінель (дорогоцінний камінь, за кольором близький до рубіна, але поступається йому твердістю та блиском)” [СлРЯ, VIII: 167]. Іменник *лалъ* фіксують пам’ятки XI–XIV ст.: „Двои серги яхонты, а третьи *лалы*”; „Жемчюгомъ и каменьемъ драгимъ, яханты и *лалы* обнизаны”; „А *лалъ* противъ синево яхонту купять, а добрѣ красенъ и чистъ *лалъ*” [Срезн., II (1): 7]. Контекст вказує на красу цього каменю і на те, що *лалъ* оздоблював різноманітні прикраси.

СДРЯ не фіксує іменник *лалъ*. Не подають цієї лексеми і українські словники, що відображають мову XX ст. ЕСУМ відзначає як застаріле його вживання в сербохорватській мові на позначення рожевого кольору, що

можна сприймати за свідчення того, що *лал* може бути і рожевим, і це не бентежить, оскільки в цій же статті згадується, окрім червоного, також інший колір, притаманний цьому каменю: ст. *лалъ* „вид яхонту жовтого кольору” [ЕСУМ, III: 188]. У сучасній російській мові це слово відійшло в розряд застарілої лексики: застар. *лал* „дорогоцінний камінь, шпінель” [ССРЛЯ, VI: 47]. Досліджуване найменування успадкувала сучасна білоруська мова: блр. *лал* „лал” [РБСл, I: 397].

Лигоурионъ (лигурионъ), легуринъ. Др. *лигоурионъ* запозичене з грецької мови: *λῖγυστιχή* „Лігурія” [ДГРС, I: 1027]. Мінералогічний словник відзначає, що *лігурій* – застріла назва гіацинту – каменю, давня назва якого *акинфъ* розглянута вище [МС, 1975: 304]. Р. О. Будагов пише: „У внутрішній формі слова первинне його значення зазвичай виокремлюється із самої структури слова; структура слова чітко вимальовує його первинне значення” [38, с.76]. Цілком вірогідно, що в основі внутрішньої форми найменування *лигоурионъ* лежить назва місцевості – Лігурії, можливо, що саме там свого часу було виявлено родовище цього каменю.

Відомості про представлення в пам’ятках досліджуваного періоду іменника *лигоурионъ* у значенні „дорогоцінний камінь, гіацинт” обмежені однією фіксацією: „·(а)· же стихъ се им#ша сардонихъ, и топази", измарагда […] ·(г)· же *лігоуриѡнъ*, амҩоустонъ, ахатинь” [XI, ГА, арк.27 б], а його варіант *легуринъ* також лише один раз фіксує пам’ятка XII ст. „Олександрія”: „третии же *легуринъ*” [СлРЯ, VIII: 232].

Як було відзначено, у мові аналізованого періоду зі спільним значенням „дорогоцінний камінь, гіацинт” уживані як синоніми найменування *лигоурионъ, легуринъ* і *акинфъ, акинтъ, уакинфъ, уакинтъ, акунтъ, уакунтъ*. У цьому разі таких відтінків не виникає – згадані слова (та варіанти) відрізняються внутрішньою формою: якщо *лигоурионъ, легуринъ* мотивує назва місцевості Лігурія, то решта синонімів пов’язана з ім’ям легендарного Гіакінта, кольором пролитої ним крові. Для цього каменю

характерний „густо-червоний, оранжевий або буруватий колір” [МС, 1975: 139].

Словник І. І. Срезневського не фіксує іменників *лигоурионъ (лигурионъ), легуринъ*. Іменник *легуринъ* не засвідчений у СДРЯ. Досліджуване найменування не дістало продовження в сучасній українській та інших слов’янських мовах.

Памфиръ. Етимологія іменника *памфиръ* остаточно не з’ясована. Найбільш імовірним є те, що в основі внутрішньої форми досліджуваного слова лежить найменування місцевості: держава на півдні Малої Азії, між Лікією та Кілікією мала назву Памфілія, латинською мовою – *Pamphzlia* [ЛРСл, 2000: 550].

Іменник *памфиръ* реверберований у перекладі грецького тексту XII ст., виконаному в Київській Русі в XIII–XIV ст., під назвою „Сказання про Індійське царство”: драгий камень ... *памфиръ*, и измарагдъ, сардикъ и аспидъ, тверд же и аки угль горящь” [XIII, СкІЦ, 396]. Контекст засвідчує, що це різновид дорогоцінного каміння, проте якого саме, з’ясувати неможливо: слово це могло бути вжите на позначення будь-якого виду коштовного каміння, можливо, певного різновиду сапфіру. Історичні та геологічні словники не містять жодних даних про це слово. Словник І. І. Срезневського та СДРЯ не засвідчили досліджуваний іменник, його континуанти не виявлені в сучасній українській та інших слов’янських мовах.

Сапфиръ (сапъфиръ), сапфиронъ, самфиръ (самъфиръ). Іменник *сапфиръ* запозичений із латинської мови: лат. *Saphīrus*, в яку потрапило з грецької: *σάπφειρος, σάμφειρος*. Проте дослідники і в грецькій мові вважають це найменування єврейським запозиченням (д.-євр. *sappīr*). Можливо, лексема *сапфір* зводиться до дінд. *śanipriya-* „сапфір” (букв. „улюбленець Сатурна”) [Преобр., II: 251; Ф., III: 566; Черных, II: 139; ЕСУМ, V: 180]. У геологічному словнику висловлене припущення про острів в Аравійському морі під назвою Сапфір, де знайшли цей камінь [МС, 1975: 468]. Отже,

існують правомірні гіпотези, які стосуються внутрішньої форми цієї назви – мотивація особистим ім'ям або назвою місцевості.

Іменник *сапфиръ (сапъфиръ)* у значенні „дорогоцінний камінь, сапфір" зафіксований у таких релігійних текстах, як Ізборник 1073 року, „Исход", „Книга одкровення Авраамова": „*Сапъ҃фиръ* \багъ ~сть, бъва~ть же въ Индии" [*1073, Ізб., 153]; „По ногама его аки камыкъ *сапфиру* і аки і образу тьверди нб(е)сны" чистотою"; „Б#ше видѣни~ тѣла ~го *сапфиръ* и взоръ лица ~му, "ко хрусолитъ" [Срезн., III (1): 262]. Писемний матеріал засвідчує, що сапфір привозили в Київську Русь з Індії. Також наведено відомості про його забарвлення – кольору тверді небесної, тобто блакитне. Фіксація словотвірного варіанта *сапфиронъ* обмежена одним прикладом – із пам'ятки XI ст. „Книга пророка Ієзекіїля": „Весь камень цѣньныи навязалъ си еси: сардіон' …, и *сапфирон'*, и іаспинъ" [Срезн., III (1): 262].

Вивчення функціонування слів у реченні, тексті, мовленні дозволяє визначити комплексність його семантичного складу [213, с.17]. Розглядаючи зв'язки досліджуваного іменника в тексті, у межах загального значення можна виокремити конкретні значення для певного контексту. На позначення дорогоцінного каменю сапфіру варіант *самфиръ* знайдений у переспіві візантійської легенди „Сказання про Вавилон": „Бяху бо вѣнци тѣ от камени *самфира*, измарагды и жемчюга великаго и злата аравита" [XIV, СкВ, 52]. У значенні „дорогоцінний камінь, сапфір" іменник зафіксований у тексті XIII ст. „Сказання про Індійське царство": „драгий камень акинф и *самфиръ*, и памфиръ, и измарагдъ, сардикъ и аспидъ, тверд же и аки угль горящь" [XIII, СкІЦ, 396]. Із цим же значенням варіант *самфуръ* реверберований у перекладній пам'ятці: „.(в). же анфракса, аспиди, *самфуро*" [XI, ГА, арк.27 б].

У XIX ст. р. *сафиръ* та *сапфиръ* зафіксовані зі значенням „блакитний яхонт, синій рубін або лал"; уживалися також словосполучення: *сафировый перстень* та *сафирный цвет* [Даль, IV: 227]. Досліджуване слово збереглося в багатьох сучасних слов'янських мовах: Словник української мови в статті *сапфір* подає 2 рубрики, перша з яких розкриває значення самого мінералу:

„різновид мінералу корунду прозоро-синього або волошково-синього кольору, коштовний”, але, окрім того, задля розрізнення закінчення цієї назви в різних значеннях – -у або -а – додатково наведено, як і в інших статтях подібної семантики, значеннєва рубрика: „окремий камінець цього матеріалу, що використовується як ювелірна прикраса” [СУМ, IX: 57]. Цю ж семантику розкривають р. *сапфир* „тс.” [ССРЛЯ, XIII: 181], блр. *сапфір* „сапфір” [РБСл, II: 317], ч. *safír* „тс.” [ČRSl, II: 288], слц. *zafir* „тс.” [РСлцСл, 1989: 560], болг. *смарагд* „тс.” [УБС, 2001: 226], срхв. *сафир* „тс.” [РСхСл, 1988: 758].

Топазии, тѹмпазии, топазионъ. Іменник *топаз* „мінерал із класу силікатів; коштовний камінь” запозичений із грецької мови через посередництво французької (фр. *topaze*) і латинської (слат. *topazus*) [Ф., IV: 77; ЕСУМ, V: 598]. Є припущення про його санскритське походження: сскр. *topas* „вогонь” [МС, 1975: 536]. Дгр. *τοπάζος*, яке сягає більш давнього *τόπαζος*, можливо, східного походження, пов’язане із назвою острова *Topazus* у Червоному морі, де вперше знайшли цей камінь [ДГРС, II: 1636], отже, в основі внутрішньої форми досліджуваного іменника лежить позначення топонімічної назви – острова Топазус. В. І. Даль відзначає, що два різних дорогих камені мають цю назву. Першим він називає *індійський* топаз, який супроводжує синонімами жовтий яхонт, рубін, тоді як друга назва, що її він передає як: *сибирский тяжеловес*, у доступних джерелах не знайдена. У відповідній статті подано ілюстративне словосполучення *топазовый перстень* [Даль, IV: 689].

На позначення дорогоцінного каменю топазу слово *топазии* вжите в „Хроніці Георгія Амартола”: „·(а)· же стихъ се имяше сардонихъ, и *топазия*” [XI, ГА, арк.27 б]. Словотвірний варіант *топазионъ* з цим же значенням виявлено в тексті XIII ст. „Записки Ігнатія”: „И тамо есть потиръ *топазіонъ* камени многоцѣннаго” [Срезн., III (2): 979]. Сема ‘коштовний’ актуалізує описане значення. За матеріалами словника І. І. Срезневського, варіант *тѹмпазии* вжитий у тексті XIII ст. „Псалтир”: „Сего ради възлюбихъ заповѣді тво" паче зла и *тоумпази"*” [Срезн., III (2): 1037].

Іменник *топаньзи~* належав до лексичного складу старослов'янської мови [СтСл, 1999: 699]. У словнику І. І. Срезневського найменування *топазии* не представлене. Давнє найменування знаходить продовження в сучасній українській та інших слов'янських мовах: укр. *топаз* „мінерал із класу силікатів, звичайно прозорий, безколірний або блакитний, солом'яно-жовтий, червонуватий, окремі камені якого завдяки своїй красі використовуються як коштовні" [СУМ, X: 197], р. *топаз* „тс." [ССРЛЯ, XV: 630], блр. *тапаз* „топаз" [РБСл, II: 484], п. *topaz* „тс." [ПУС, II (2): 178], ч. *topas, topaz* „тс." [ČRSl, II: 437], слц. *tonas* „тс." [РСлцСл, 1989: 639], болг. *топаз* „тс." [УБС, 2001: 243], срхв. *топаз* „тс." [РСхСл, 1988: 858].

Пазнонъ, паньзии. Слова *пазнонъ, паньзии* синонімічні до розглянутих вище лексем, виступають у текстах пам'яток Київської Русі з частотою, достатньою, щоб можна було зробити про них певні висновки. Найменування *пазнонъ* уважають запозиченням із грецької мови. Контекст дає підстави для думки, що в основі внутрішньої форми цього найменування лежить назва міста Паза. У значенні „дорогоцінний камінь, топаз" слово *пазнонъ* двічі вжите в перекладних пам'ятках: „*Пазнон* рьдръ же есть паче анъфракса камыка, бываеть же въ Пазе граде индиисцемъ" [*1073, Ізб., 121 зв.]; „*Пазнон'* рьдръ же ~сть паче анъфраξа камыка; быва~ть же въ Пазh градh Индиисцhмь" [*1073, Ізб., 152 зв.]. Писемне джерело вказує на те, що це каміння видобувалося в Індії або з неї завозилося. Варіант *паньзии* реверберований у тексті „Шестиднів" Іоана екзарха болгарського: „быва~тъ добро · где змарагдъ · где уакинтъ · где *паньзии* · где различны~ вещи бецhнныихъ" [XII, Шестид. (II), 246]. Варіант *паньзии* не зафіксований у словнику І. І. Срезневського. Досліджувані лексеми не збереглися в сучасній українській та інших слов'янських мовах, тоді як континуанти спорідненого слова *топазии,* як було показано вище, активно вживаються в більшості сучасних слов'янських мов зі значенням „дорогоцінний камінь, топаз".

Фарсисъ. В основі внутрішньої форми досліджуваного іменника лежить топонімічна назва. Грецьке місто Фарсіс славилося своїми коштовностями й

дорогоцінними металами, і численні кораблі заходили в Середземне море, аби купити різноманітне коштовне каміння та метали [322].

Семантичним компонентом є окрема частина лексичного значення, менша за значення загалом, і стосується це компонентів будь-якого типу [244, с.40]. До таких семантичних компонентів можна, зокрема, зарахувати виявлене в Іпатіївському літописі образне порівняння доглянутого тіла заможної людини із каменем *фарсисъ*: „и се мужь wдhнъ въ пъстро. и л#дви" его припо"сани(#) златомъ чистомъ. и тhло его аки *фарсисъ*. и лице ему аки молнь"” [*1111, ЛІ, ст. 272]. Очевидно, літописець хотів підкреслити красу, ніжність, так би мовити, порцеляновість шкіри, оскільки обрав для порівняння камінь *фарсисъ,* що є ще одним синонімом *топазу*. Топаз, а значить, і *фарсисъ*, за наведеною нижче дефініцією СУМ, – це прозорий, безколірний або блакитний, солом’яно-жовтий, червонуватий мінерал [СУМ, Х: 197], окремим його відмінам притаманний світло-рожевий колір і скляний блиск, а це дає підстави ототожнювати його з тілесним відтінком шкіри. Слово з нечітким значенням, скоріше за все, виявилося б нежиттєздатним і не могло б бути в активному вжитку в мові ні в розмовному її варіанті, ні тим паче в писемному, літературному [141, с.71]. Такий підхід дозволяє розширити семантику слова *фарсисъ,* що виходить із наведеної фіксації, до обсягу гіпотетично притаманного йому в тогочасній мові загального значення „дорогоцінний камінь, топаз”. Незважаючи на семантичну близькість іменників *топазии* та *фарсисъ*, останнє не зафіксоване в словнику І. І. Срезневського і не знайшло продовження в сучасних слов’янських мовах. Найменування *фарсисъ* не входить до лексичного складу жодної із сучасних слов’янських мов.

Хрусолифъ. Іменник *хрусолифъ* пов’язують із гр. композитом *χρῡσόλιθος*, де *χρῡσός* – „золото”, а *λιθος* – „камінь” [ДГРС, ІІ: 1790], це дає підстави визначити внутрішню його форму на ґрунті складників як позначення каменю золотистого кольору. Із грецької мови досліджуване слово було запозичене в латинську – *chrzsolithus* „хризоліт” [Ф., IV: 279;

Черных, II: 356]. У геологічному словнику наведені дані про те, що хризоліт, який використовували в ювелірній справі з глибокої давнини, видобували на острові Червоного моря під назвою Топазіон (тепер Земергед) [СКС, 1982: 129]. Фіксація лексеми *хрусолифъ* зі значенням „дорогоцінний камінь, хризоліт” обмежена двома прикладами з пам’яток XI ст.: „·(д)· же *хрусолифъ* онухионъ” [XI, ГА, арк.27 б]; „*хрусолиѣъ* акы златы ~сть” [*1073, Ізб., 153 зв.]. Матеріал свідчить про те, що досліджуваний камінь мав золотисто-жовтий колір.

Іменник *хрусолифъ* не представлений у словнику І. І. Срезневського. У XIX ст. р. *хризолит* вживалося на позначення коштовного камінця зелено-жовтуватого кольору. Відповідно до гніздової будови статей цього словника в ньому вміщено назви інших коштовних каменів з тією ж першою основою: *хризопраз* „цінний камінь, халцедон яблуневого кольору” та *хризоберил* „зеленуватий берил” [Даль, IV: 933]. Як відзначено в словниках іншомовних слів, грецький компонент *χρυσό* в складних словах відповідає поняттям „золотий колір”, „золотий відтінок” [СлІС, 1974: 733]. Континуанти досліджуваного слова представлені в сучасних східнослов’янських, а також сербохорватській мовах: укр. *хризоліт* „загальна назва золотисто-жовтих або зелених прозорих коштовних каменів, яка об’єднує різновиди двох мінералів – олівіну і вапнисто-залізистого гранату” [СУМ, XI: 144], р. хризоліт „тс.” [ССРЛЯ, XVII: 452], блр. *хрызатыл* „хризоліт” [РБСл, II: 575], срхв. *хризолит* „тс.” [РСхСл, 1988: 926].

±хонтъ, "хить. За етимологічними словниками, слово *яхонт* запозичене з польської мови, куди досліджувана лексема потрапила із срнм. *jāchant, jachant*, яке походить від лат. *Hyacinthus* або гр. *Ὑάκινθος*, що вважають егейським елементом [Преображенский, II (додатки): 142; Ф., IV: 570].

Зі значенням „коштовний камінь, яхонт” іменник *"хонть* зафіксований у різножанрових пам’ятках XI–XIV ст.: „Жемчюгомъ и каменьемъ драгимъ,

яханты и лалы обнизаны”; „А лалъ противъ *синево яхонту* купять, а добрh красенъ и чистъ лалъ” [Срезн., II (1): 7]; „На шіяхъ жемчюгъ, много *яхонтовъ*, да на рукахъ обручи да перстьни златы”; „Кучма соболіа, на неи запона золота съ травами, а въ неи изумрудъ зеленъ, да 2 *яхонта червчаты*, да *яхонтъ лазаревъ*”; „За ворворки мhсто *яхонтъ лазоревъ*”; „Камушки *яхонты червчаты* и лалики и берюзы”; „А камени бауса за *голубои яхонтъ* не купите: яхонтъ ево еметь” [Срезн., III (2): 1674]. Контекст містить відомості, що різноманітні прикраси (сережки, намисто тощо) були оздоблені яхонтом червого або синього кольору різних відтінків. Варіант *"хитъ* на позначення дорогоцінного каменю яхонту виявлений у „Ходінні Афанасія Нікітіна” за списками XVI ст.: „Каменье дорогое: маникъ, да *"хитъ*, да кырпукъ” [Срезн., III (2): 1675].

У словнику В. І. Даля також відзначена двоїста природа цього каменю і використані відповідні синоніми: „*яхонт* – лал, рубін. *Яхонт багряний, червоний* – рубін. *Яхонт блакитний, синій* – сафір”. Підкреслено хибність віднесення до яхонтів таких каменів, за висловом автора – „зовсім не яхонтів”: ~ *вишневий* – аметист; ~ *жовтий* – гіацинт. Наведена в словниковій статті ілюстрація засвідчує використання мінералу для виготовлення прикрас: *Яхонтове намисто*” [Даль, IV: 1121]. Це найменування збереглося в деяких сучасних мовах – східнослов’янських та чеській, при цьому в сучасних українській та російській мовах слово *яхонт* кваліфікують як застаріле: укр. *яхонт* „прозорий різновид мінералу корунду; сапфір, рубін”, виокремлено (через відмінність у закінченні родового відмінка) також значення: „окремий камінець цього матеріалу, що використовувався як ювелірна прикраса” [СУМ, XI: 660]; р. *яхонт* „стар. назва рубіна або сапфіра” [ССРЛЯ, XVII: 2117]; блр. *яхант* „яхонт” [РБСл, II: 633]; ч. *jachát* „яхонт” [РЧС, 1968: 881].

Отже, тематична група „назви дорогоцінного каміння” в XI–XIV ст. була досить численною, налічувала сорок іменників: *адамантъ, адамантинъ, адамантистъ, адамасъ, акинфъ, акинтъ, уакинфъ, уакинтъ, акунтъ,*

уакунтъ, анфраксъ (анъфраксъ, анъфракъсъ), антраксъ, анотракъсъ, ануфраксъ, варилионъ, вирилионъ, вирелъ, вирулионъ, ливирионъ, измарагдъ, изморагдъ, исмарагдъ, змарагдъ, *кармакаулъ, лалъ, лигоурионъ (лигурионъ)*, *легуринъ, сапфиръ (сапъфиръ), сапфиронъ, самфиръ (самъфиръ), памфиръ, топазии, тимпазии, топазионъ, пазнонъ, паньзии, фарсисъ, хрусолифъ, "хонть, "хить*. Іменники *адамантъ, измарагдъ, сапфиръ* утворюють ядро досліджуваної тематичної групи. Ці слова є частовживаними в текстах XI–XIV ст. Більшість лексем запозичена з грецької мови, окремі назви дорогоцінного каміння є тюркськими або латинськими утвореннями. В основі внутрішньої форми назв каміння лежить найменування кольору, форми або місцезнаходження покладів. Ядерним загальним значенням досліджуваних слів є „дорогоцінне каміння”. Семи ‘коштовний’ та ‘твердий’ є інтегральними для цих найменувань. Текстовий матеріал дає відомості про колір каміння, його локалізацію та призначення. Лексичний склад найменувань розширено за рахунок функціонування в пам’ятках XI–XIV ст. великої кількості варіантів (*акинфъ – акинтъ*, *адамантъ – адамантистъ*). Значна частина назв дорогоцінного каміння не зафіксована в історичних словниках досліджуваного періоду. СДРЯ не фіксує слів *адамасъ, акинтъ, антраксъ, анотракъсъ, вирилионъ, вирелъ, вирулионъ, ливирионъ, изморагдъ, исмарагдъ, кармакаулъ, лалъ, легуринъ*. Іменники *адамантистъ, адамасъ, акинтъ, уакинфъ, уакинтъ, уакунтъ, антраксъ, анотракъсъ, ануфраксъ, варилионъ, вирилионъ, вирелъ, вирулионъ, ливирионъ, кармакаулъ, лигоурионъ (лигурионъ)*, *легуринъ, памфиръ, топазии, паньзии, фарсисъ, хрусолифъ* не представлені в словнику І. І. Срезневського. Лексеми *адамантистъ, акинфъ, акунтъ, акинтъ, анотракъсъ, ануфраксъ, варилионъ, вирулионъ, ливирионъ, изморагдъ, исмарагдъ, кармакаулъ* відсутні в СлРЯ. Більшість слів на позначення дорогоцінного каміння не збереглася в сучасних слов’янських мовах через невиправдане дублювання назв тих самих денотатів та наявність великої кількості варіантів.

3.4. Назви напівдорогоцінного каміння

Напівдорогоцінне каміння – група матеріалів, яка виокремлена у вартісній класифікації від дорогоцінного каміння [СКС, 1982: 71]. Матеріал дослідження дозволяє в межах тематичної групи „назви напівдорогоцінного каміння” виділити такі найменування: *аметист, амѣфустонъ, амъфусии, амефусакии, аметоусонъ, амефистъ, ахатъ, ахатинь, ахатисъ, магнитъ, ониксъ, онухионъ, сардикъ, сардионъ (съардион), сардонихъ, сардоникии, хроусталь.*

Аметист, амѣфустонъ, амъфусии, амефусакии, аметоусонъ, амефистъ. Лексема *аметист* (синоніми й варіанти *амѣфустонъ, амъфусии, амефусакии, аметоусонъ, амефистъ)* через посередництво старослов’янської (Àмåòîóñòú) та латинської (*amethystys)* мов запозичена з грецької мови. М. Фасмер уважає прямими посередниками запозичення нім. *Amethyst* або франц. *Améthyste.* Буквальне значення гр. *ἀμέθυστος* – “не п’яний” пов’язують із тим, що цей камінь вважали дієвим проти сп’яніння, однак, швидше за все, назвою він завдячує своєму червоно-фіолетовому кольору, притаманному також червоному вину, настільки розбавленому, що сп’яніти від нього вже неможливо [ЕСУМ, I: 67; Ф., I: 76].

Зі значенням „напівдорогоцінний камінь, аметист” іменник *аметист* виявлений у пам’ятці XII ст. „Апокаліпсис”: „Основание стѣнъ града всячемь драгымь камениемь украшенъ … *Аметистъ* же … яко б(и)я огня образъ и раздѣления языкъ огньныхъ приятъ” [СлРЯ, I: 35].

На позначення напівдрогоцінного каменю аметисту зафіксовані словотвірні варіанти *амѣфустонъ, аметоусонъ*: „·(а)· же стихъ се им#ша сардонихъ […] *амѣфоустонъ*” [XI, ГА, арк.27 б]; „Ты весь камень цѣньныи нав#залъ си еси … и *аметусонъ* и златой камыкъ” [Срезн., I (1): 21]. Варіант *амефусакии* з цим значенням знайдений один раз: „*амефусакии* пламєни~зѣло въ горахъ” [*1073, Ізб., 153]. Контекст свідчить про притаманний цьому каменю вогняний відтінок. У той же час за геологічними відомостями

аметист має фіолетовий колір [МС, 1975: 41]. На позначення напівдорогоцінного каменю аметисту найменування *амъфусии* вжите в пам'ятці візантійського походження „Палея": „.(е). камыкъ убо именемь *амъфусии*" [*1406, Палея, арк.139 в]. Із цим самим значенням реверберований варіант *амефистъ*: „ахатъ и *амефистъ*" [Срезн., I (1): 21].

У СДРЯ лексеми *аметист, амефусакии, аметоусонъ, амефистъ* не зафіксовані. СлРЯ не подає відомостей про іменники *амѣфустонъ, амъфусии, амефусакии, аметоусонъ, амефистъ*. Слова *амъфусии, амефусакии* не представлені в словнику І. І. Срезневського. У XIX ст. р. *аметист* уживалося зі значенням „камінь кварцової (кременевої) породи, забарвлений природою гірський кришталь, синьо-червоного (фіолетового) кольору різних відтінків". Серед ілюстрацій у статті наведено словосполучення *аметистовые серьги* [Даль, I: 23]. У сучасній українській та інших слов'янських мовах збереглися континуанти др. *амефистъ*: укр. *аметист* „коштовний камінь, різновид кварцу фіолетового або блакитнувато-фіолетового кольору, що використовується для ювелірних та художніх виробів" [СУМ, I: 39], р. *аметист* „напівдорогоцінний камінь фіолетового кольору, різновид кварцу" [ССРЛЯ, I: 115], п. *ametyst* „аметист" [ПУС, I: 12], ч. *ametyst* „тс." [ČUSl, I: 31], слц. *ametyst* „тс." [РСлцСл, 1989: 21], болг. *аметист* „тс." [УБС, 2001: 11], м. *аметист* „тс." [УМС, 2008: 14], срхв. *аметист* „тс." [РСхСл, 1988: 23].

Ахатъ, ахатинь, ахатисъ. Іменники *ахат* та *ахатинь, ахатисъ* є спільнокореневими. За етимологічним словником М. Фасмера, найменування *агат* зводиться до ст.-франц. *acate*, яке сягає лат. *achates* [Ф., I: 60]. В основі внутрішньої форми досліджуваного іменника лежить грецька назва річки Дірілло (гр. Ахатес) на Сицилії, де віддавна знаходили цей камінь [ЭДКМ, 2000: 10; МС, 1975: 24].

Із загальним значенням „напівдорогоцінний камінь, агат" лексема *ахатъ* зафіксована в пам'ятці XI ст. „Ісход" за списком XIV ст.: „Нашиеши швение каменое. р#дъ третии. лигѹрии и *ахатъ* и амефистъ" [Срезн., I (1):

33]. Контекст вказує на те, що агатом прикрашали дорогий урочистий одяг. Із цього матеріалу виготовляли намисто, вставки до каблучок, сережки тощо [СКС, 1982: 13]. Уживання словотвірного варіанта *ахатинь* у значенні „напівдорогоцінний камінь, агат” обмежене одним прикладом із „Хроніки Георгія Амартола”: „·(а)· же стихъ се им#ша сардонихъ, и топази", измарагда […] ·(г)· же лігоуриwнъ, амhфоустонъ, *ахатинь*” [XI, ГА, арк.27 б]. Найменування *ахатись* із цим значенням зафіксоване в перекладах із грецької мови XI ст.: „*Ахатис*. акы \синь ~сть” [*1073, Ізб., 153 зв.]; „Ахатис оусекание въстаапляеть скорьпионо и ехидьньно” [*1073, Ізб., 153 зв.]. Писемний матеріал містить відомості про те, що згаданий камінь мав лікувальні властивості. В енциклопедичному виданні зазначено, що *агат* був талісманом, який оберігав людей від різних видів отрути, зокрема – зміїної [ЭДКМ, 2000: 11].

У СлРЯ не зафіксовані іменники *ахатъ, ахатинь, ахатисъ*. Іменник *ахатъ* не представлений у СДРЯ. Лексема *ахатинь* відсутня в словнику І. І. Срезневського. На позначення коштовного каміння іменник *ахатисъ* міститься в українській мові XVI–XVII ст. [СУМ XVI–XVII, І: 147]. Слово *агатъ* зафіксоване також у російській мові XVII ст. [СлРЯ, І: 20]. Російська мова XVIII ст. успадкувала лексеми *агат* та *ахат* на позначення напівдорогоцінного каміння різних кольорів і відтінків породи кварців [СРЯ XVIII, І: 21, 119]. У XIX ст. р. *агáт* уживалося на позначення каміння різних кольорів та відтінків, природного сплаву кварцу та яшми, сердоліку, халцедону та ін. [Даль, І: 6]. Др. *ахатъ* має продовження в сучасній українській, російській, білоруській та сербохорватській слов’янських мовах: укр. *агат* „твердий мінерал, напівдорогоцінний кварцовий камінь, що використовується для прикрас, а також для виготовлення хімічного посуду” [СУМ, І: 15], р. *агат* „тс.” [ССРЛЯ, І: 40], блр. *агат* „агат” [РБСл, І: 20], слц. *achát* „тс.” [РСлцСл, 1989: 19], срхв. *ахат* „тс.” [РСхСл, 1988: 19].

Магнитъ. Іменник *магнитъ* запозичений із грецької мови (гр. *λιθος Μαγνῆτῖς* „магнесійський камінь, магніт”, прикметникова форма, пов’язана з

назвою півострова і міста в Лідії) спочатку з голосним *-е,* який згодом – під впливом західних мов – змінено на *–и (і).* Твердження про утворення досліджуваного слова від лат. *magnetus* етимологи спростовують [Преобр., I: 500; Ф., II: 556; ЕСУМ, III: 355].

Лексема *магнитъ* рідковживана в східнослов'янських текстах XI–XIV ст. На позначення напівдорогоцінного каменю магнетиту це найменування зафіксоване в пам'ятці XIII ст. „Девгенієве діяння": „а сапоги его вси златы, сажены драгымъ жемчюгомъ и камениемъ *магнитомъ*" [XIII, ДД, 46]; „а лице ея покрыто драгимъ *магнитомъ*" [XIII, ДД, 46]. Матеріал засвідчує, що магнетитом прикрашали урочистий одяг та взуття князів. Це значення є похідним, первинним та ядерним для іменника *магнитъ* є „шматок жовтої руди, який може притягати залізо". Із цим значенням слово вжите в таких текстах, як „Хроніка Георгія Амартола" та „Лествиця пророка Іоана Синайського": „тоу идеже велиции Индіистии wphси ражражають(с) и неоудобь сh"на" нами и преогодна" вон# и *магнитъ* камень" [XI, ГА, арк.31 а]; „Камень есть *магнитъ* глаголемыи, иже имать естьственное дhло влещи къ себh желhзо"; „*Магнита*" [Срезн., II (1): 100–101]. У „Хроніці Георгія Амартола" зазначено, що цей камінь привозили з Індії.

Аналіз подальшої долі розглянутої лексеми виявив, що в сучасних слов'янських мовах збереглося лише первинне значення іменника *магнитъ*. Для російської мови кінця XIX ст. характерне вживання лексеми *магнит* зі значенням „магнітний камінь, залізняк, руда, яка притягує залізо" [Даль, II: 469]. Очевидно, із цим самим значенням його фіксує і словник Б. Д. Грінченка, що відображає стан української мови на початок XX ст., оскільки російське *магнит* просто перекладене в ньому українським відповідником *магніт* без поділу на окремі значення [Гр., II: 395–396]. Досліджуване слово зафіксоване в сучасній українській мові: укр. *магніт* „тіло, що має властивість притягати до себе або відштовхувати від себе деякі інші тіла" [СУМ, IV: 591]. Давнє *магнитъ* успадковане такими сучасними слов'янськими мовами: р. *магнит* „тс." [ССРЛЯ, VI: 479], блр. *магніт*

„магніт” [БУСл, 2006: 228], п. *magnes* „тс.” [ПУС, I: 524], ч. *magnet* „тс.” [ČUSl, I: 301], слц. *magnet* „тс.” [РСлцСл, 1989: 244], болг. *магнит* „тс.” [УБС, 2001: 120], м. *магнет* „тс.” [УМС, 2008: 138], срхв. *магнет* „тс.” [РСхСл, 1988: 336].

Ониксъ, онухионъ. Стсл. оникъсъ через церковнослов’янське посередництво запозичене з грецької мови: гр. ὄνυξ „напівдорогоцінний камінь онікс” і є результатом перенесення на матеріал назви ὄνυξ „ніготь” (за подібністю кольору), спорідненої з лат. *unguis* „тс.”, лит. *nagùtis* „ніготь, кіготь”, псл. **nogъtь*, **noga* [Преобр., I: 650; Ф., III: 141; ЕСУМ, IV: 192]. В основі внутрішньої форми слова *онухионъ* лежить найменування кольору нігтя.

На позначення напівдорогоцінного каменю оніксу слово *ониксъ* виявлене в пам’ятці XI ст. „Історія іудейської війни” Флавія Полонського: „Висяху ... на четвертꙋи [стороне] *ониксъ*, вирелъ” [СлРЯ, XII: 375]. Єдине вживання словотвірного варіанта *онухионъ* зафіксоване в перекладі з грецької мови „Хроніки Георгія Амартола”: „·(а)· же стихъ се им#ша сардонихъ […] *онухионъ*” [XI, ГА, арк.27 б]. На жаль, скупий контекст не дозволяє точно визначити семантичне наповнення досліджуваного найменування. Якщо враховувати, що словотвірні варіанти мають значення, тотожне із семантикою основи, від якої вони утворені, можна стверджувати, що обидва іменники *ониксъ* та *онухионъ* уживані в писемних пам’ятках зі спільним значенням „напівдорогоцінний камінь, онікс”.

СлРЯ не фіксує найменування *онухионъ*. У словнику І. І. Срезневського відсутні обидва слова – *ониксъ* і *онухионъ*. У XIX ст. р. *оникс, онихий* позначали „рід агату з очком, очковий агат: очко це складається з різнокольорових шарів, якими давні греки користувалися для грубої різьби на каменях”, при цьому В. І. Даль пише про оніксові персні [Даль, II: 1104], тобто онікс одночасно є виробним і дорогоцінним каменем [УРЕ, VIII: 18]. Іменник *ониксъ* зберігся в сучасній українській мові: укр. *онікс* „мінерал,

різновид агату; складається з шарів білого та чорного забарвлення” [СУМ, V: 697]. Континуанти досліджуваного слова знайшли продовження в окремих сучасних слов’янських мовах: р. *оникс* „мінерал, різновид агату” [ССРЛЯ, VIII: 868], п. *onyks, oniks* „тс.” [ПУС, II (1): 82], ч. *onyx* „тс.” [ČUSl, I: 455], срхв. *оникс* „тс.” [РСхСл, 1988: 467].

Сардикъ, сардионъ (съардион). Досліджувані іменники походять від гр. *σαρδόνυξ*, зменшене від *σαρδόνύχιον*, утвореного з основ іменників *σάρδιον* „камінь із Сард (у Лідії), сердолік” і *ὄνυξ* „коштовний камінь, тотожне з ніготь”, споріднене з псл. **nogъtь* [Преобр., II: 277; Ф., III: 562; ЕСУМ, V: 218]. Назва походить від гр. *σαρδόνυχεζ* „сардонікс”, що первісно означало „онікс із Сардікса” [ЭДКМ, 2000: 145]. В основі внутрішньої форми цього найменування лежить позначення місцевості, де знайдено камінь сердолік.

Лексеми на позначення напівдорогоцінного каменю сердоліку є рідковживаними в східнослов’янських текстах XI–XIV ст. Іменник *сардикъ* зі значенням „напівдорогоцінний камінь, сердолік” реверберований в слов’яноруському перекладі з латинської мови: „драгий камень акинф и самфиръ, и памфиръ, и измарагдъ, *сардикъ* и аспидъ, тверд же и аки угль горящь” [XIII, СкІЦ, 396]. За словами С. Рябцевої, сердоліковими вставками оздоблювали різноманітні ювелірні прикраси, серед них виокремлено плетені браслети [224, с.295].

Із цим же загальним значенням словотвірний варіант *сардионъ (съардион)* зафіксований у перекладі з грецької мови: „*Съардион* вавоулоньскыи нарицаемыи. оучрьмьнь есть акы кръвъ … прозрачьнъ же есть” [*1073, Ізб., 121 зв.]. Контекст свідчить про те, що камінь цей прозорий та має червоний колір, відзначено і те, що камінь сердолік був завезений з Вавилону або видобувався там. У статті Ю. Д. Аксентона зроблено висновок: „Писемні пам’ятки засвідчують факт добування найкращого сорту сарду у Вавилоні” [5, с.282].

За матеріалами словника І. І. Срезневського, слово *сардионъ* із загальним значенням „напівдорогоцінний камінь, сердолік” вжите лише раз у

пам’ятці XI ст. „Книга пророка Ієзекеїля”: „Весь камень цѣньнъи навязалъ си еси: *сардіон’* и панзиоwн’, измарагдон и акѵнтон” [Срезн., III (1): 263]. У грамотах XIV ст. знаходимо відомості про оздоблення елементів поясів сердоліком: „пояс *сердоничен*, золотом окован ... коропка *сердонична*” [XIV, ДДГ, 7]. Н. Л. Пушкарьова звертає увагу на те, що в добу Середньовіччя на одязі ще не робили кишень, їх роль виконував поясний гаманець – *калита*, який нерідко прикрашали дорогоцінним камінням [212, с.169]. Ймовірно, що „коропка *сердонична*” – це і є калита.

У словнику І. І. Срезневського найменування *сардикъ* не зафіксоване. У словнику В. І. Даля *сардий, сард* має дефініцію „камінь сердолік, корналін або карнеол, напівпрозорий, м’ясного кольору” [Даль, IV: 228]. Нині досліджуване слово у формі *сердолік* входить до складу стилістично нейтральної загальновживаної лексики східнослов’янських мов: укр. *сердолік* „напівдорогоцінний камінь червоного або оранжевого кольору, різновид халцедону” [СУМ, IX: 133], р. *сердолик* „тс.” [ССРЛЯ, XIII: 679], блр. *сердалік* „сердолік” [РБСл, II: 377].

Сардонихъ, сардоникии. Іменник *сардонихъ* споріднений із найменуванням *сардикъ*. В основі внутрішньої форми досліджуваного найменування лежить назва міста Сардікс. На позначення напівдорогоцінного каменю сардоніксу іменник *сардонихъ* знайдений в перекладній пам’ятці XI ст.: „пригвож(д)ени бяху *сардонихъ* на обою раму” [XI, ГА, арк.27 а]; „.(а). же стихъ се имяше *сардонихъ*” [XI, ГА, арк.27 б]. Із досліджуваним значенням словотвірний варіант *сардоникии* зафіксований у „Сказанні святої Софії”: „Амбонъ отъ камени сътвори, ~моу же имя *сардоникии*” [Срезн., III (1): 263].

Слово *сардонихъ* відсутнє в словнику І. І. Срезневського. За словником В. І. Даля, стар. *сардонікс* – „сердоліковий онікс, халцедон, із прошарком сердоліку, з кільцями, очком” [Даль, IV: 228]. Досліджуване найменування збереглося в сучасних східнослов’янських мовах: укр. *сардонікс* „різновид мінералу агату буро-червоного або молочно-білого кольору із смугастим

малюнком, коштовний” (задля розрізнення закінчення цієї назви в різних значеннях – -у або -а – додатково наводено, як і в інших статтях подібної семантики, значеннєва рубрика: „окремий камінець цього матеріалу, що використовується як ювелірна прикраса” [СУМ, IX, 59]; р. *сардоникс* „різновид мінералу агату – дорогоцінний камінь з білими та коричневими смужками” [ССРЛЯ, XIII: 188]; блр. *сарданікс* „сардонікс” [РБСл, II: 354].

Хроусталь. Досліджуване слово запозичене з лат. *crzstallus* „кришталь”, яке має грецькі витоки [ЕСУМ, III: 96; Ф., IV: 279]: гр. *χρύσταλλος* „кришталь, лід”, *χρῡσίου* „золото, золота руда, самородне золото” [ДГРС, II: 1788]. Одиничне вживання іменника *хроусталь* на позначення гірського кришталю відзначене в берестяних грамотах. Контекст засвідчує, що з цього матеріалу виробляли намисто: „ожерьлие другое съ *хрустаю*” [Срезн., III (2): 1408]. Очевидно, мова йде про кришталеве намисто, характерне для поселень новгородських словенів [16, с.206]. Гірським кришталем були оздоблені стіни Софії Київської, підтвердження цьому знаходимо в „Сказанні святої Софії” за списком XVI ст.: „Стол’пници(ж) сътвори вси златы и съ аспи(д)ны(м) каменїе(м) и с *х’роустали* и с самъфиро(м)” [Срезн., III (2): 1408].

Російська мова XIX ст. успадкувала нім. *хрусталь* зі значенням „чисте біле скло, особ. грановане” [Даль, IV: 935]. У сучасній українській та окремих слов’янських мовах зафіксовані континуанти досліджуваного слова: укр. *кришталь* „дуже прозоре скло вищого ґатунку, якому властива гра барв і мелодійний дзенькіт” [СУМ, IV: 355; Гр., II: 308], р. *хрусталь* „особливий різновид свинцевого скла, який вирізняється своєю прозорістю” [ССРЛЯ, XVII: 496], блр. *хрусталь* „кришталь” [РБСл, II: 576], слц. *krištál’* „тс.” [РСлцСл, 1989: 700], болг. *кристал* „тс.” [УБС, 2001: 111], м. *кристал* „тс.” [УМС, 2008: 131], срхв. *кристал* „тс.” [РСхСл, 1988: 927].

Отже, до тематичної групи „назви напівдорогоцінного каміння” належить сімнадцять слів: *аметист, амѣфустонъ, амъфусии, амефусакии, аметоусонъ, амефистъ, ахатъ, ахатинь, ахатисъ, магнитъ, ониксъ, онухионъ, сардикъ, сардионъ (съардион), сардонихъ, сардоникии, хроусталь.*

Усі найменування досліджуваного угруповання є рідковживаними в оригінальних та перекладних текстах XI–XIV ст. Більшість слів є грецькими запозиченнями, лише іменник *ахатъ* має латинське коріння. Внутрішня форма деяких із досліджуваних іменників пов'язана з позначенням місця, де вони були знайдені або з їхнім забарвленням. Кількісний склад досліджуваної групи поповнюють варіанти (*аметист – амефистъ*, *ахатъ – ахатинь*). Іменники *аметист, амефусакии, аметоусонъ, амефистъ, ахатъ* не зафіксовані в СДРЯ. У СлРЯ не представлені слова *амѣфустонъ, амъфусии, амефусакии, аметоусонъ, амефистъ, ахатъ, ахатинь, ахатисъ, онухионъ*. Словник І. І. Срезневського не містить лексем *амъфусии, амефусакии, ахатинь, ониксъ, сардикъ, сардонихъ*. Ядерним загальним значенням цієї групи лексем є „напівдорогоцінне каміння". Семи 'палаючий', 'прозорий', 'золотий', 'червоний', 'вавилонський' та інші подібні до них уточнюють лексичні значення досліджуваних найменувань. Матеріал свідчить про те, що коштовне каміння нашивали на урочистий одяг та використовували у виготовленні прикрас. У процесі історичного розвитку лексичний склад групи значно зменшився, насамперед за рахунок варіантів.

3.5. Назви прикрас органічного походження

Тематична група „назви прикрас органічного походження" не відзначена численністю, до її складу входили п'ять іменників: *жемцюгъ, жемчоугъ, жомчоугъ, женчоугъ* та їхній синонім *бисеръ*. Проте слова ці були полісемічними та частотними в пам'ятках XI–XIV ст., що визначає коректність розгляду їх як таких, що належать до периферійних континуентів у розгляданій групі „назв прикрас".

Жемцюгъ, жемчоугъ, жомчоугъ, женчоугъ. В етимологічних словниках російської та української мов превалює думка про давньотюркське походження лексеми *жемчоугъ*: д.-тюрк. *jänčü* перли", „давня назва річки Сир-Дар'я", чагат. *jändžü*, тур. *јенчӱ, јенджӱ*, кар. *жиндчи, джинджи* „перли", тат.-азерб. *инджи* „тс.". Імовірним першоджерелом іменника

жемчуг у східних мовах уважають китайське *чжэньчжу : чончу* „тс.”. За одним із припущень, слово *жемчуг*, як і позначуваний ним предмет, прийшло із Середньої Азії з ордами кочових народів, нащадки яких після розгрому гунів оселилися на рівнині Північного Причорномор’я. Досліджуване найменування, на думку етимологів, слов’янські мови запозичили не раніше XI ст. [Преобр., I: 227–228; Ф., II: 46; Черных, I: 29; ЕСУМ, II: 192; ЭСБМ, III: 270]. Ф. де Соссюр справедливо вважає, що „реконструкція можлива лише через порівняння” [241, с.219]. У статті *жемчуг,* поданій в ЕСУМ, широко наведені споріднені форми цього найменування: уг. *gyöngy* „перлина”, уйг. *jinžü*, полов. *інджі*, аз. *инчи*, тур. *incі*, ст. *jenčü* „тс.” [ЕСУМ, II: 192]. У словнику І. І. Срезневського зафіксовані такі варіанти, як *жемчигъ, женьчюгъ, жомчигъ* [Срезн., I (2): 855].

Як відомо, окремо взяте слово нерідко виражає не одне, а два або більше значень. Досліджуване найменування характеризується наявністю розгалуженої семантичної структури. Аналіз східнослов’янських пам’яток XI–XIV ст. переконує, що ядерним для найменування *жемчоугъ* є значення „перли”. У міру конкретизації семантики слова виокремлено такі периферійні значення, як „перлинні разки на прикрасах та елементах одягу”, „прикраса церковних приміщень у вигляді перлів”, „прикраса оправи ікон”, „прикраса княжих палат”. Із загальним значенням „перли” іменник *жемчоугъ* зафіксований у пам’ятках „Повість про вбивство Андрія Боголюбського” та „Сказання про Вавилон”: „выимаша золото и каменье дорогое, и *жемчюгъ*, и всяко узорочье” [XII, АБ, 212]; „Бяху бо вhнци тh от камени самфира, измарагды и *жемчюга* великаго и злата аравита” [XIV, СкВ, 52]; „и камение драгое и *жемчюгъ* великый” [XIV, СкВ, 54].

За словами М. Я. Аристова, „найулюбленішою та найрозповсюдженішою прикрасою наших пращурів був *жемчуг*. В основному, ним прикрашали різноманітні речі разом з дорогоцінним камінням; перевагу надавали великим перлам. Перлами та коштовним камінням прикрашали наші пращури престоли в церквах, ікони, хрести” [7,

с.129]. Серед курганних знахідок трапляються комбіновані намиста з різних матеріалів і серед них шийні золоті прикраси з перлами [212, с.167]. На позначення перлів на ювелірних прикрасах або елементах княжого одягу лексему *жемчоугъ* вжито в таких оригінальних текстах XI–XIV ст., як „Слова і повчання Кирила Туровського”, „Девгенієве діяння”, Київський літопис „пленица златы, растворены *жьньчюгомъ*, съ многоцнньнымь каменьемь” [XII, КТур, 158]; „и предрукавие драгимъ *жемчюгомъ* сажены” [XIII, ДД, 46]; „а сапоги его вси златы, сажены драгымъ *жемчюгомъ* и камениемъ магнитомъ” [XIII, ДД, 46]; „На отце моемъ брони златы и шеломъ златъ з драгимъ камениемъ и *жемчюгомъ* саженъ” [XIII, ДД, 54]; „жуковины многоценны с драгимъ камениемъ и *жемчюгом*” [XIII, ДД, 56]; „20 кожуховъ, шиты сухимъ златомъ з драгимъ камениемъ и *жемчюгомъ*” [XIII, ДД, 58]; „и гривну зл(т)ую възложи на(н) съ *же(м)чюгw(м)*” [*1289, ЛГВ-1, ст.927]. З вищезгаданим значенням варіант *жемцоугъ* знайдений в пам’ятці XI ст. „Житіє Андрія юродивого”: „в руцн держа 3 вннца. Да единъ бнаше украшенъ златомь чистомь и каменьемь чьстьным, а вторыи *жемцюгомь* великымъ драгымъ блискающимся, а 3-и велми болни обою от всякого цвнта чьрвьлена” [XI, ЖАЮ, 332]. Варіант *жомчоугъ* зафіксований у грамоті XIV ст. зі значенням „перли на княжих прикрасах”: „А (с)ну моему кн#зю юрью по"съ золо(т) новыи с каменье(м) съ *жомчюго(м)*” [*1339, Гр. № 26 (моск.), 177]. Матеріал засвідчує, що перли були поширеним елементом оздоблення урочистого вбрання, взуття та прикрас, серед них: вінці, жуковини, ланцюжки, гривни тощо.

На позначення оздоби церковних приміщень досліджуване найменування вжито в літописних текстах та „Повісті про вбивство Андрія Боголюбського”: „Кн<зь б(л)говнрныи Андрни и створи цр(к)вь […] и оукраси ю иконами многоцнньными. златомъ. и каменьемь драгымъ. и *жемчюгомъ* великимь” [*1175, ЛК, ст.581]; „и украси ю дивно паче иныхъ церквей многими чюдными иконами, и церковными сосуды(ф) златыми и сребряными съ каменіемъ драгимъ и *жемчюгомъ*, и многими книгами, и

паволоки и запоны, и вещми всякими священными чуднh устрои” [*1160, ЛНик, 220]; „Б(о)г(о)любом, златомъ ж(е) и каменьем драгим, и *жемчюгом* украси ю, и *иконами* бесцhнными, и всякими удиви узорочьи” [*1175, ЛР, 137]; „и соборная ц(е)рк(о)вь с(вя)тая Б(огоро)д(и)ца Золотоверхая […] и каменьем драгим и *жемчюгом* великим, имже нhсть числа” [*1185, ЛР, 149]; „створи церковь сию […] украси ю иконами многоцhньными, златомъ и камениемъ драгымъ, и *жемчюгомъ* великымъ безцhньнымъ” [XII, АБ, 206]; „Каменьемъ дорогымъ и *жемчюгомъ* украси ю мьногоцhньнымъ” [XII, АБ, 208]. Як матеріал, яким оздоблено оправу ікони слово *жемчоугъ* зафіксоване в Іпатіївському літописі: „Том же лhтh. иде Андрhи. ^ w(ц)а своего из Вышегорода в Суждаль. безъ wтнh волh/. и вз< из Вышегорода. икону с(т)оh Б(ц)и […] проче камени дорогого. и великого *жемчюга*. оукрасивъ постави ю въ цр(к)ви своеи” [*1155, ЛК, ст.482]. На позначення елементу прикраси шатра іменник *жемчоугъ* ужитий у „Девгенієвому діянні”: „а по шатру златомъ и сребромъ и *жемчюгомъ* украченъ и драгимъ камениемъ украшенъ” [XIII, ДД, 32].

Варіант *женчоугъ* з ядерним значенням „перли” виявлений у Написах XII ст., „Сказанні про Індійське царство” та „Повісті про Тохтамиша”: „а кованьˇ его. злото. и серебро. и камhнье и *жьнчюгъ*” [СДРЯ, III: 248]; „драгый камень четьи и *женчюгъ*” [XIII, СкІЦ, 398]; „и *женчюгом* и бисеромъ, и камениемь драгымъ” [XIV, Пов. Тохт., 198].

М. І. Толстой радить досліджувати історію давньослов’янської мови та окремих її слів за допомогою синхронних зрізів, тобто розглядати пам’ятки, написані або переписані в один період [261, с.34]. Аналізуючи семантику досліджуваної лексеми в різножанрових пам’ятках XI–XIV ст., виокремлено такі периферійні значення іменника *женчоугъ*, як „перлинні разки на прикрасах та елементах одягу”, „прикраса церковних приміщень”, „прикраса оправи ікон”. Найменування *женчоугъ* на позначення перлів на прикрасах або елементах княжого одягу відзначено в таких східнослов’янських пам’ятках, як „Напис на хресті княгині Єфросинії”, Радзивілівський,

Суздальський та Галицько-Волинський літописи, „Слова і повчання Кирила Туровського”, „Повість про Тохтамиша” та ін.: „а ковань~ его. злото и серебро и камнь~. и *жьнчюгъ*” [*1161, Нап.-1, 35]; „и портъ золотом шитых и *женчюгом*” [*1185, ЛР, 149]; „и портъ золото(м) шиты(х) и *женчюго(м)*” [*1185, ЛС, ст.392]; „платци оксамиты шиты золотом съ *женчюгом*” [XIII, ЛГВ, 346–348]; „гривну златую възложи на нь съ *женчюгом*” [XIII, ЛГВ, 348]; „Пленица златы растворены *женьчюгомъ*” [XII, КТур, 158]; „и пелены, златомъ шитыя и *женчюгомъ* саженыа” [XIV, Пов. Тохт., 198].

У літописах досліджуваний іменник ужитий на позначення оздоблення перлами церковних приміщень: „златом же и каменье(м) драгымъ· и *женчугомъ* оукраси ю· иконами безцнньнами· и вс<кыми оузорочь" оудиви” [*1175, ЛС-1, ст.367]; „Заутра же, солнчю въсходящю, вънидоша въ святую Софию […] и тряпезу чюдьную одьраша драгыи камень и велии *жьньчюгь*” [*1204, ЛНс, 48–49]. Що *женчоугъ* прикрашав святковий посуд князів, засвідчують „Сказання про Індійське царство” та грамоти XIV ст.: „блюдо несут другое злато, на немже драгий камень и четей *женчюг*” [XIII, СкІЦ, 398]; „далъ ~смь (с)ну своему […] ·(в)· чаши золоты с *женчуги*. блюдце золото с *женчугомь* с камень~мь” [*1339, Гр. № 26 (моск.), 177].

На позначення оздоблення перлами оправи ікон, церковних книг, стягів та хрестів слово *женчоугъ* зафіксоване в таких пам’ятках, як Суздальський, Галицько-Волинський літописи та „Сказання про Індійське царство”: „чюдны(х) иконъ золотомъ кованы(х). и камень~(м) драгымъ и *женчюгомъ* велики(м)” [*1185, ЛС, ст. 392]; „изъ Ц(а)р#града· и вкова в нюболе трии дес#ть гривенъ золота· кромн серебра· и камень" драгаго· и *женчюга·* и оукрасивъ ю постави и в ц(р)кви своєи Володимери” [*1154, ЛС, ст.346]; „Еуаглие опракос, окованно сребром съ *женчюгом*” [XIII, ЛГВ, 346]; „Еуглие списа опракос, окова е все золотом и камениемь дорогым съ *женчюгом*” [XIII, ЛГВ, 348]; „кресты и стязи велици злати с драгими каменми и с великыми *женчюги* зднлани” [XIII, СкІЦ, 398]. Лексема *женчоугъ* образно

вжита стосовно морально-духовних людських цінностей у пам'ятці „Пролог" 1383 року: „ни свинь" бо весть что ~сть *женчюгъ*" [*1383, Пролог, арк.79 г].

Досліджуване найменування належало до активної лексики української мови в XVI–XVII ст.: *жемчугъ, женчугъ, жемчюгъ* „перли" [СУМ XVI–XVII, IX: 142]. Іменники *жемчуг, жемчужок, жемчужина* зі значенням „перли", очевидно, були в українській мові першої половини XX ст. досить поширеними, про що свідчать наведені в словнику Б. Д. Грінченка уривки з народних пісень: *„Ой там Ганночка гуляла, жемчуг намисто порвала"*, а також *„Золотеє коріннячко, жемчужнеє насіннячко"* [Гр., I: 478]. Проте з часом це гніздо поступилося місцем похідним від *перла.* СУМ подає лише два слова: *жемчуг* і його похідне *жемчужний*, обидва з ремарками *рідко: Жемчуг* „дорогоцінна перламутрова речовина у вигляді зерен білого, рожевого, жовтуватого, зрідка чорного кольору, яку добувають з черепашок деяких молюсків; перли" [СУМ, II: 519]. У російській мові XVI–XVII ст. зафіксовані такі слова, як *жемчугъ, жьнчюгъ* „перли", *жемчужина* „перлина", зменш. *жемчужинка* „тс.", зменш. *жемчужишко* „перли", зменш. *жемчужокъ* „тс." [СлРЯ, V: 86–87]. У словнику В. І. Даля, *жемчугъ,* як і його застарілий варіант *женчюг,* характеризується як збірне поняття (на позначення одного зерна самородного жемчуга наводиться слово *жемчужна).* У цій словниковій статті детально описано самородні кульки, які розвиваються в черепашках насамперед перлівниць, і те, що утворення ці зараховують до дорогоцінних прикрас і використовують то як намисто, то в різних оправах як камені [Даль, I: 879]. Давнє *жемчоугъ* успадковане як літературне слово без будь-яких обмежень у вживанні рештою сучасних східнослов'янських мов: р. *жемчуг* „тс." [ССРЛЯ, IV: 73], блр. *жэмчуг* „тс." [РБСл, I: 242]. Досліджуване найменування локалізувано в окремих діалектах російської мови з певними структурно-семантичними зсувами: діал. *жемчужка* „жемчуг", фольк. *жемчужина* „тс." [СРНГ, IX: 124].

Бисьръ. Досліджуваний іменник є синонімом (лексичним варіантом) слова *жемчоугъ*, *бисеръ* – це різновид перлів. Стсл. бисеръ, бисъръ,

бисьръ „перли” запозичене з араб. *busra*, мн. *buser* „підробні перли, стеклярус” через тюрк. *büsrä* [Преобр., I: 26; Ф., I: 168; ЕСУМ, I: 202; ЭСБМ, I: 352–353]. Про його штучне походження згадано в мистецтвознавчій літературі: „*Бісер* виготовляли ще в Стародавньому Єгипті та Сирії, звідти він і потрапив до Європи” [ДУМ, 2000: 69]. Однак В. І. Даль наголошує на відмінності розуміння цієї лексеми в побутовій і церковній (тобто церковнослов’янській) мові: „на церковн. языке *жемчуг*” [Даль, I: 158], отже, цю лексему можна до певної міри розглядати як синонім до *жемчоугъ*, *женчоугъ*.

У цьому плані цікаво відзначити, що в „Словнику каменів-самоцвітів” *бісер* визначено як дрібні річкові перли [СКС, 1982: 36]. Це знаходить підтвердження в дослідженнях суміжних галузей знань. За словами Н.Л. Пушкарьової, прикрашання одягу річковими перлами було характерним додатком до урочистого одягу багатих жінок [212, с.174]. Г. Ф. Корзухіна відзначає, що в давньоруських похованнях нерідко виявляють обнизане дрібними перлами жіноче вбрання [105, с.52].

Текстові та словникові матеріали свідчать, що в досліджуваний період слово *бисьръ* було частовживаним. СДРЯ XI–XIV ст. фіксує 56 уживань цього найменування [СДРЯ, I: 161]. З ядерним загальним значенням „перли” лексема *бисьръ* ужита в Никонівському літописі, „Синайському патерику” і „Києво-Печерському патерику” та деяких інших пам’ятках: „почте похвалившаго не каменіемъ, ни *бисеромъ*, но царскою высотою одаривъ его” [*867, ЛНик, 10]; „имы камень мъногоцнньнъ и *бисьръ*” [XII, СП, 328]; „Не акы снгъ сияющааго *бисьра* приимуть нъ” [СлРЯ, I: 185]; „яко нкы *бисер* многоценный и дарь” [XII, КПП, 300]; „*бисеромъ* покыданн” [XII, Шестид. Іо. Екз., 192]. Ядерні семи ‘коштовний’ та ‘сяючий’ уточнюють лексичне значення. В епоху Київської Русі урочисте княже вбрання, як правило, прикрашали перлами. Писемне підтвердження цього знаходимо в літописах, „Житії Костянтина-Кирила”, пролозі „Лобковському” та „Бджолі”: „и *бисеромъ* обнизаныма одежами” [*1085, ЛНик, 113]; „украшену велми

монисты златыми и *бисьромъ* и всею красотою” [XI, ЖКК, 24]; „блоудьница […] мимо ид#ше […] оукрашена камени~мь драгымь. и *бисъромь* и златомь” [СДРЯ, I: 161]; „каменьемь драгымъ и *бисеромъ* златымъ” [XIII, ЛГВ, 284]; „Ап(с)лъ. Велю же вамъ въ w<д>ежh смиренhи […] оукрасити себе, а […] ни златомъ, ни *бисеро(м)*, ни многоцhнъными ризами” [СДРЯ, I: 161].

Типовим для книжної лексеми *бисьръ* є уживання її в переносному значенні. На позначення людських духовно-моральних цінностей іменник *бисьръ* зафіксований в Ізборнику 1076 року, „Святковій службовій мінеї”, „Муки святої Ірини”, „Житії Кирила та Мефодія”, „Збірнику молитов”, „Пролозі березневої половини”: „Дражьша *бисьра* соуть с(т)а" словеса” [*1076, Ізб., 29]; „±ко *бисьра* тя ис поучины изялъ ~си” [Срезн., I (1): 89]; „ю "ко *бисьръ* многоцhнь” [XII, МСІ, 108]; „"ко *бисьръ* многоцhнь” [XII, ЖКМ, арк.115]; „толика тво~" [Христа] мл(с)ти и ч(л)вколюби" сила. "ко w(т) смрадны" тины *бисеръ* створить”; „се бо проповhда г(с)ь. въ еуа(г)лии гл#. подобно ~сть ц(с)тво нб(с)ное ч(л)вку ищющю на търгу добра *бисера*. обрhтъ ~динъ многочьненъ. *бисеръ*” [СДРЯ, I: 161]. Як уже зазначено, В. І. Даль таке вживання пов’язує з церковною практикою, даючи уточнення до його основного значення: „на церковн. языке *жемчуг*” [Даль, I: 88]. Загалом для досліджуваного найменування таке значення є похідним, до певної міри переносним.

За спостереженням Г. В. Межжеріної, „говорячи про семантику давнього слова, дослідники відзначають семантичну ускладненість, поліфункціональність, розгалуженість та деяку неконкретність значень” [145, с.188]. Семантику слова *бисьръ* розширено за рахунок появи таких периферійних лексичних значень, як „прикраса церковних приміщень” та „прикраса оправи ікон”. У перекладі пам’ятки болгарської агіографії „Житіє Костянтина-Кирила” виявлено одиничне вживання лексеми *бисьръ* на позначення оздоблення стін церкви перлами: „храмины утворены златомъ и сребромъ и камениемъ драгымъ и *бисеромъ*” [XI, ЖКК, 32]. На позначення оздоблення оправ ікон перлами вживання найменування *бисьръ* обмежене

двома прикладами з текстів XIII–XIV ст. – Галицько-Волинського літопису та „Повісті про нашестя Тохтамиша”: „оукраси же иконы(и) […] и *бисеромъ* златымъ” [*1259, ЛГВ-1, ст.844]; „и кресты честныа и иконы чюдные одрашя, украшеныя златомъ и сребромъ и женчюгомъ и *бисеромъ*, и камениемь драгымъ” [XIV, Пов. Тохт., 198]. В останній з наведених ілюстрацій звертає на себе увагу розмежування синонімічних лексем: „украшеныя златомъ и сребромъ и женчюгомъ и *бисеромъ*”. Семи ‘золотий’ та ‘коштовний’ актуалізують описане значення.

В українській мові XVI–XVII ст. іменник *бисеръ* уживався на позначення перлів, а також виробів із дорогоцінного каміння, прикрас [СУМ XVI–XVII, II: 85]. У російських текстах XV–XVII ст. слово *бисеръ* виступає зі значенням „виріб із перлів” [СлРЯ, I: 185]. У Словнику української мови за редакцією Б. Д. Грінченка (початок XX ст.) лексема *бісер* не наведена. У російській мові XVIII ст. найменування *бисер* зафіксоване зі значенням „перли” [СРЯ XVIII, II: 25], тоді як характерним для побуту росіян XIX ст. було вживання лексеми *бисер* на позначення дрібного скляного намиста або дрібних разків, для вбрання та прикраси низками, також для різних жіночих робіт [Даль, I: 158]. Як акцентує Н. І. Ашиток, „наявність спільних для східнослов’янських систем лексичних одиниць – суттєвий фактор мовної інтеграції” [22, с.180]. Досліджуване слово є лексичною одиницею, спільною для української та цілого ряду сучасних слов’янських мов, а також їхніх діалектів: укр. *бісер* „дрібне різнокольорове скляне намисто, що застосовується у вишиванні” [СУМ, I: 189], пол. *бусери* „тс.” [СноСП, 2002: 28], р. *бисер* „дрібні з наскрізними отворами скляні кульки різного кольору, які застосовуються для прикрашання та вишивки; перли” [ССРЛЯ, I: 459], пск. *бисер* „намисто”, сх.-казах. *бисерки* „тс.”, тул. *бисеринки* „тс.” [СРНГ, II: 296], блр. *бісер* „тс.” [ТСБМ, I: 376], п. *bisior* „тс.” [SEJP, 1957: 27], м. *бисер* „тс.” [МРР, II: 79], срхв. *би́сер* „тс.” [СХРСл, 2006: 33]. Давня семантика „перли, перлове намисто” відзначається в слова *бисер* у сучасній болгарській мові [Стоянов, 1988: 51].

Отже, тематична група „назви прикрас органічного походження” налічує п’ять лексем: *жемцюгъ, жемчоугъ, жомчоугъ, женчоугъ* і *бисеръ*. У результаті дослідження історичного матеріалу було з’ясовано, що іменники *жемчоугъ* та *женчоугъ* є дублетами. Ці слова запозичені з арабської мови. У межах загального ядерного значення „перли” виокремлено такі основні периферійні значення, як „перлинні разки на прикрасах та елементах одягу”, „прикраса церковних приміщень у вигляді перлів”, „прикраса оправи ікон”, „прикраса княжих палат”. Інтегральні семи ‘золотий’, ‘коштовний’, ‘сяючий’ уточнюють лексичне значення розглянутих іменників. Найменування *бисеръ*, *жемчоугъ, женчоугъ* є частовживаними в різножанрових текстах XI–XIV ст. Іменник *бисеръ* представлений у більшості сучасних слов’янських мов, найменування *жемчоугъ* частково успадковане лише східнослов’янськими мовами.

ВИСНОВКИ

1. У третьому розділі дисертаційного дослідження проаналізовано сімдесят лексем, які належать до периферії лексико-семантичного поля „назви прикрас”. Досліджувані іменники поділяються на п’ять тематичних груп: „назви дорогоцінних металів” (*злато, золото, злото, сребро (срѣбро, съребро, сьребро), серебро*), „родові назви коштовного каміння” (*камѣнь, камени~, камыкъ*), „назви дорогоцінного каміння” (*адамантъ, адамантинъ, адамантистъ, адамасъ, акинфъ, акинтъ, уакинфъ, уакинтъ, акунтъ, уакунтъ, анфраксъ (анъфраксъ, анъфракъсъ), антраксъ, анотракъсъ, ануфраксъ, варилионъ, вирилионъ, вирелъ, вирулионъ, ливирионъ, измарагдъ, изморагдъ, исмарагдъ, змарагдъ, кармакаулъ, лалъ, лигоурионъ (лигурионъ), легуринъ, сапфиръ (сапъфиръ), сапфиронъ, самфиръ (самъфиръ), памфиръ, топазии, тѵмпазии, топазионъ, пазнонъ, паньзии, фарсисъ, хрусолифъ, "хонть, "хѵть*), „назви напівдорогоцінного каміння” (*аметист, амѣфустонъ, амъфусии, амефусакии, аметоусонъ, амефистъ, ахатъ, ахатинь, ахатисъ, магнитъ, ониксъ, онухионъ, сардикъ, сардионъ (съардион), сардонихъ, сардоникии, хроусталь*), „назви прикрас органічного походження” (*жемцюгъ, жемчоугъ, жомчоугъ, женчоугъ, бисеръ*).

2. Значна частина виявлених назв дорогоцінного каміння не зафіксована в деяких історичних словниках. „Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)” не подає слова *адамасъ, акинтъ, антраксъ, анотракъсъ, аметист, амефусакии, аметоусонъ, амефистъ, ахатъ, вирилионъ, вирелъ, вирулионъ, жемцоугъ, жомчоугъ, ливирионъ, изморагдъ, исмарагдъ, кармакаулъ, лалъ, легуринъ*. Іменники *адамантистъ, адамасъ, акинтъ, уакинфъ, уакинтъ, уакунтъ, амъфусии, амефусакии, антраксъ, анотракъсъ, ануфраксъ, ахатинь, варилионъ, вирилионъ, вирелъ, вирулионъ, ливирионъ, жемцоугъ, кармакаулъ, лигоурионъ (лигурионъ), легуринъ, ониксъ, памфиръ, сардикъ, сардонихъ, топазии, паньзии, фарсисъ, хрусолифъ* не представлені в

словнику І. І. Срезневського. Лексеми *адамантистъ, акинфъ, акунтъ, акинтъ, амhфустонъ, амъфусии, амефусакии, аметоусонъ, амефистъ, ахатъ, ахатинь, ахатисъ, онухионъ, анотракъсъ, ануфраксъ, варилионъ, вирулионъ, жемцоугъ, жомчоугъ, ливирионъ, изморагдъ, исмарагдъ, кармакаулъ* відсутні в „Словаре русского языка XI–XVII вв.”.

3. Переважна більшість назв каміння є кальками з грецької (*адамантъ, топазии* тощо) мови. Деякі найменування запозичені з тюркських (*измарагдъ, бисьръ*) та латинської (*кармакаулъ, сапфиръ*) мов. Іменники, які належать до тематичної групи „назви дорогоцінних металів”, та родові назви коштовного каміння мають індоєвропейське коріння (*злато, сребро, камhнь*).

4. В основі внутрішньої форми більшості назв коштовного каміння лежить позначення кольору: *акинфъ* – „червоний”, *аметист* – „червоно-фіолетовий”, *анфракъ* – „колір вугілля”, *змарагдъ* – „зелений”, *лалъ* – „червоний”, *онухионъ* – „колір нігтя”, *хрусолифъ* – „золотий” тощо. Внутрішня форма значної частини досліджуваних іменників мотивована позначенням місцевості. Лексеми *ахатъ, лигоурионъ, магнитъ, памфиръ, сардикъ, топазии, пазнонъ, фарсисъ* отримали назви від таких топонімічних об’єктів, як річка Ахатес, острів Топазус, гора Магнезія, держава Памфілія, міста Лігурія, Сарди, Паза, Фарсіс.

5. Зі структурного погляду для аналізованого історичного періоду виявився продуктивним морфологічний спосіб творення слів розглянутих лексико-семантичних угруповань. Поява великої кількості варіантів призвела до лексичної надлишковості. Засвідчена значна кількість словотвірних варіантів, при цьому найбільшою активністю позначена суфіксація (*адамантъ – адамантинъ – адамантистъ* тощо).

6. Описані в цьому розділі слова відзначаються багатозначністю. Досліджувані іменники власне не є назвами прикрас, проте розряд слів, що об’єднує назви коштовного каміння та дорогоцінних металів, має безпосередній стосунок до прикрас, оскільки в епоху Київської Русі предмети з цих матеріалів прикрашали урочистий одяг, оправи ікон, предмети побуту,

споруди, були оздобами тіла тощо. Аналіз семантичної структури лексем із загальними значеннями „дорогоцінні метали” та „дорогоцінне каміння” дозволить виділити низку таких лексико-семантичних варіантів, як „прикраса тіла” (перстень, браслет, намисто, сережка, пояс тощо), „прикраса одягу” (пряжка, комірець, візерунок, вишивка та ін.), „прикраса церкви”, „прикраса оправи ікони”, „прикраса окладу книги” тощо. Семи ‘червоний’, ‘золотий’, ‘зелений’ ‘прикраса’ та інші актуалізують значення представлених найменувань.

7. Найширше в пам’ятках XI–XIV ст. представлені слова *злато, бисьръ* та *жемчоугъ*. Більшість назв дорогоцінного та напівдорогоцінного каміння в текстах досліджуваного періоду обмежена спорадичною фіксацією в писемних текстах, що дійшли до нас, і водночас значна частина з представлених там іменників не збереглася в сучасних українській та інших слов’янських мовах, що пояснюється великою кількістю варіантів та дублетів, пов’язаною з неусталеністю на той час лексичного складу мови і відсутністю механізмів його унормовування.

ВИСНОВКИ

1. Лексико-семантичне поле іменників зі значенням „прикраса” представляє досить розвинену історично сформовану систему слів, що характеризується активністю вживання, багатством семантичної наповненості, поліфункціональністю, структурною різноманітністю. Досліджуване поле має складну структуру, складаючись із цілого ряду тематичних груп і підгруп. Аналізуючи тематичні групи в діахронії, доцільно спиратися на основні ознаки формування тематичних груп, враховувати те, що межі їх рухомі; зміни в їхньому складі зумовлені семантичними змінами; кожна група має спільне значення; у межах кожної групи відзначено лексичний зв’язок між значеннями і поняттями. Для виявлення системних зв’язків усередині лексико-семантичного поля давніх лексем цілком можливо застосовувати польовий підхід до вивчення лексики, спираючись на методику аналізу, розроблену Й. А. Стерніним, З. Д. Поповою, М. В. Нікітіним та ін. Для аналізу особливостей функціонування периферійних компонентів виявилося ефективним застосування поняття *реверберація* на позначення епізодичного відбиття в писемних пам’ятках факту існування в давній мові лексеми або одного з її значень. Під час опису лексичного значення варто зосереджувати увагу на таких важливих питаннях, як синтагматичний зв’язок лексем, семантика словосполучень, значення та відтінок, лексико-семантичні варіанти. Загалом семантичні дослідження на зрізі XI–XIV ст. пов’язані з певними труднощами не тільки лінгвального (розвинута варіантність), а й екстралінгвального (архаїзація певних артефактів) характеру.

2. У мові пам’яток східних слов’ян XI–XIV ст. лексика на позначення назв прикрас становила солідне за обсягом і виразно окреслене лексико-семантичне поле. Досліджуване поле утворюють 120 найменувань та їхніх варіантів. Матеріал дослідження охоплює понад 4,5 тисячі уживань іменників зі значенням „прикраса” у східнослов’янських писемних пам’ятках XI–

XIV ст. Ці слова представлені в різножанрових пам’ятках епохи Київської Русі (літописи, повісті, сказання, патерики, ізборники, прологи, мінеї, грамоти тощо). Переважна більшість назв прикрас зафіксована в літописних текстах. Назви коштовного каміння найширше представлені в перекладних пам’ятках. Унаслідок дослідження виявлено лексеми, наявність яких дотепер не отримала відображення в історичних словниках навіть із найповнішим реєстром: 24 найменування з розглянутого лексико-семантичного угруповання не зафіксовано в „Словаре древнерусского языка XI–XIV вв.” (*манисто, огърли~, перепелъ* та ін.), 25 слів не наведено в „Словаре русского языка XI–XVII ст.” (*кълътъкъ, исмарагдъ, кармакаулъ* та ін.), 31 лексему не згадує словник І. І. Срезневського (*адамантистъ, акинфъ, петало* та ін.).

3. Іменники аналізованого лексико-семантичного поля в текстах XI–XIV ст. ужиті на позначення різних видів жіночих і чоловічих прикрас, називаючи предмети для прикрашання руки, шиї, вуха тощо (*кольце, серьга, чепь*). Назви окремих прикрас або дорогоцінних матеріалів (*адамантъ, жемчоугъ, золото, хроусталь*), які нашивали на урочистий одяг для його оздоблення (*аламъ, бармы*), часто зустрічаються у досліджуваних пам’ятках. Важливу структурну частину лексико-семантичного поля „назви прикрас” становлять збірні іменники та іменники з загальним значенням „прикраса” (*богатьство, доброта*).

4. Лексико-семантичне поле „назви прикрас” має чітку ієрархічно організовану структуру. 35% (43 одиниці) від загального обсягу поля становить ядерна частина, відповідно 65% (77 одиниць) – периферійна частина. Специфічною рисою структурної будови ядерного шару виступає наявність усередині нього *суб’ядра*, що охоплює лексеми *гривьна, жоуковина, кольце, монисто, по"съ, пьрстьнь*. У межах ядра і периферії поля виділяються макро- та мікрокомпоненти – тематичні групи й підгрупи. Аналіз виявив, що парадигматичні відношення в них розвинуті меншою мірою, ніж синтагматичні. Іменники розглянутого лексико-семантичного поля утворили складне структурне ціле, яке об’єднує одинадцять

взаємопов'язаних тематичних груп. Поділ лексем на групи є певною мірою умовним, оскільки частина з лексем може бути віднесена до двох та більше тематичних груп *(кольце, обричь, пленица, притъкъ)*.

5. Ядро лексико-семантичного поля „назви прикрас" становлять п'ять тематичних груп, до складу яких входять назви прикрас руки, шиї, грудей, вуха, пояса. Багатокомпонентними є тематичні групи „назви шийних прикрас" (14 одиниць) та „назви нагрудних прикрас" (10 одиниць), тоді як решта груп особистих прикрас об'єднує по декілька одиниць: „назви прикрас руки" (6 одиниць), „назви поясів та поясних прикрас" (5 одиниць), „назви прикрас вуха" (3 одиниці). Серед периферійних тематичних груп найбільше семантичне навантаження припадає на групу „назви дорогоцінного каміння" (40 одиниць) і „назви напівдорогоцінного каміння" (17 одиниць), а найменше – на „назви дорогоцінних металів" (5 одиниць), „назви прикрас органічного походження" (5 одиниць), „родові назви коштовного каміння" (3 одиниці). У структурі дослідженого лексико-семантичного поля належить збірним іменникам та іменникам з загальним значенням „прикраса". Усередині цієї лексичної групи наявні ядерні та периферійні одиниці. Периферійні елементи поля „назви прикрас" за своєю основною семантикою входять до ядра інших лексико-семантичних полів.

6. Аналізовані іменники різняться за походженням. 36 % (44 найменування) мають спільнослов'янське походження, сягаючи праслов'янських або індоєвропейських часів. У праслов'янську епоху утворилася більшість ядерних лексем. 64 % (78 найменувань) розглянутих іменників, насамперед периферійного лексичного шару, становлять запозичення з інших мов. Серед них є грецизми, латинізми, тюркізми, германізми, зафіксовані одиничні запозичення з турецької, калмицької, монгольської мов. Основним джерелом лексичних запозичень для поля назв прикрас стала грецька мова, грецизмами передусім є назви дорогоцінного та напівдорогоцінного каміння.

7. Внутрішня форма іменників *гривьна, обричь, ожерели~, монисто, пьрстьнь* пов’язана із найменуваннями окремих частин тіла – шиї, руки, пальця тощо. Внутрішня форма слів *кольце, обедь, ободъ* мотивована позначенням предметів у формі кола або дуги. В основі внутрішньої форми лексем *разнизано, Ив#зени~, Ив#сло, чепь,* а також слова *коузнь (кизнь)*, що виступає в пам’ятках на позначення збірного поняття „прикраса”, лежить позначення окремих дій – способів виготовлення або носіння: рознизувати, в’язати, чіпляти, кувати тощо. Внутрішня форма більшості назв коштовного і напівкоштовного каміння пов’язана із найменуваннями кольорів: зеленого, червоного, жовтого тощо *(акинфъ, амефистъ, змарагдъ, лаль, хрусолифъ* та ін.), а деякі з них мотивовані топонімами – назвами місць їх залягання: річок, гір, міст тощо *(ахатъ, памфиръ, сардикъ, топазии, фарсисъ* тощо).

8. Характерною особливістю досліджуваної лексики є співіснування в семантичній структурі одного слова кількох значень. Так, серед розглянутих лексем виявлені одиниці, які в різних пам’ятках доби Київської Русі виступають з такими лексико-семантичними варіантами, як „шийна прикраса”, „прикраса ікони”, „прикраса будівлі”, „грошова одиниця” тощо. Окремі іменники виявляють певну семантичну близькість, перебувають у відношеннях часткової (*жоуковина – пьрстьнь*) або повної синонімії *("хонтъ – акинфъ)*. Розширення семантики ядерних іменників пов’язане з утворенням відтінків значень („перстень з каменем”, „перстень з печаткою”, „перстень з гравіюванням”). Інтегральними для іменників лексико-семантичного поля „назви прикрас” є архісема ‘прикраса’ та семи ‘коштовний’, ‘яскравий’. У писемних пам’ятках значення досліджуваних лексем конкретизують такі диференційні семи, як ‘золотий’, ‘печатка’, ‘маленький’, ‘плетений’, ‘палаючий’, ‘зелений’ та ін.

9. Іменники лексико-семантичного поля „назви прикрас” мають різну частоту вживання в східнослов’янських писемних пам’ятках XI–XIV ст. Досліджувані найменування характеризуються широкою лексичною сполучуваністю, здатністю вступати у зв’язки з іншими словами в тексті.

Найбільшою частотністю вирізняється сполучення іменників – назв прикрас із прикметником *золотыи.* Найуживанішими в досліджуваних текстах є іменники *гривьна, злато, бисеръ*, тоді як назви коштовного (дорогоцінного та напівдорогоцінного) каміння й абстрактних іменників здебільшого є реверберованими, обмежуючись одиничними фіксаціями в пам’ятках тієї доби.

10. Тексти XI–XIV ст., які дійшли до наших часів, зберегли лише деяку частину лексем, що були в ужитку в епоху Київської Русі. Про те, що обсяг найменувань прикрас був набагато ширшим за число наявних у текстах лексем, свідчать матеріали і висновки археологічних, мистецьких та етнографічних розвідок. У сучасних слов’янських мовах функціонує лише третина давніх найменувань. Значна частина досліджуваних іменників більшістю слов’янських мов на сьогодні втрачена. Це спричинене, зокрема, тим, що в мові доби Київської Русі, за свідченням пам’яток, спостерігається надзвичайно розвинута варіативність лексичних одиниць, що порушує кількісне співвідношення ужитих іменників і значень, з якими вони виступають у текстах.

11. Реконструкція лексико-семантичного поля „назви прикрас” східнослов’янських іменників XI–XIV ст. дає цінний матеріал з історії мови давнього періоду і розкриває нові перспективи в дослідженні культурної спадщини Київської Русі.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

1. Назви писемних пам’яток

Повні дані про пам’ятки див. у списку використаних джерел

АБ – Повість про Андрія Боголюбського.

Апокр. – Апокрифи.

Бдж.; Бдж. (2) – Бджола.

Варл. – Повість про Варлаама та Іоасафа.

ГА –Хроніка Георгія Амартола.

Гр. XIV – Грамоти XIV століття.

Гр. № 15 – Рязанський князь Олег Іванович дарує Арсенію монастир.

Гр. № 16 – Пан Петро Радціовський купує майно у Ганни Радивонкової.

Гр. № 20 – Пан Петро Радціовський купує дідицтво Пнеколт.

Гр. № 21 – Пан Ганько Сварц купує дідицтво на Щирці.

Гр. № 27 – Пані Хонька Васкова продає панові Івану Губці Калеників монастир.

Гр. № 36 – Пан Михайло Іванович заставляє своє село.

Гр. № 38 – Суддя перемишльський Костько повідомляє короля про збір податей.

Гр. № 53 – Воєвода Фебрун свідчить, що владика Афанасій продав дворища.

Гр. № 71 – Староста Бенко свідчить про те, що пан Гервас дає дружині Варварі 100 гривень.

Гр. № 73 – Єпископ Іван обіцяє королю Владиславу 200 гривень і 30 коней.

Гр. № 16 (моск.); Гр. № 26 (моск.) – Грамота духовна в. кн. Івана Калити.

Гр. Новг. и Пск. – Грамоти великого Новгорода і Пскова.

Гр. № 42 (новг.) – Проект договору Новгорода з Любеком, Готським берегом та заморським купецтвом.

Гр. № 81 (новг.) – Грамота в. кн. Мстислава Володимировича та сина його Всеволода.

Гр. № 331 (пск.) – Рядна грамота Тешати та Якима.

Гр. (смол.) 1150 – Уставна грамота князя Ростислава, грамота єпископа Мануїла 1150 р. і додаткова грамота.

Гр. (смол.) 1229 – Торговий договір Смоленська з Ригою та Готським берегом.

ГрБ; ГрБ (Арц.) – Берестяні грамоти.

Гр. 1195 – Мирний договір князя Ярослава Володимировича та Новгородців.

ДД – Девгенієве діяння.

ДДГ – Духовні та договорні грамоти великих та удільних князів XIV–XVI ст.

ЄЄ – Євсевієве євангеліє.

ЄКорм. – Давньослов'янська кормча XIV ст.

ЄМст. – Мстиславове євангеліє.

ЄО – Остромирове євангеліє.

ЖАС – Житіє Авраамія Смоленського.

ЖАЮ – Житіє Андрія юродивого.

ЖВВ – Житіє святого Василія Великого.

ЖДС – Житіє Димитрія Солунського.

ЖКК – Житіє Костянтина-Кирила.

ЖКМ – Житіє Кирила та Мефодія.

ЖМ – Житіє Мефодія.

ЖММ – Житіє і чудеса св. Миколая Мирлікійського.

ЖММор. – Житіє св. Мефодія архієпископа Моравського.

ЖМТ – Житіє Михайла Тверського.

ЖПН – Житіє преподобного Нифонта.

ЖС – Житие св. Сави.

ЖХІБ – Житіє і ходіння Іоана Богослова.

ЖХН – Житіє і ходіння святого отця Нифонта.

ЖФП; ЖФП-1 – Житіє Феодосія Печерського.

ЖФСт – Житіє Феодора Студита.

Зл. – Слово Іоана Златоустого на воскресіння.

Зл.-1 – Слово Іоана Златоустого про Адама, муки Господа і про душу.

Зл.-2 – Слово Іоана Златоустого про вічне життя.

Ізб. 1073 – Ізборник 1073 року.

Ізб. 1076 – Ізборник 1076 року.

Ієрем. – Повість пророка Ієремії.

Іов. – Читання та пам’ять святого Іова.

Іс. – Видіння св. пророка Ісайї.

Кн. Єноха – Книга Єноха Праведного.

КПП – Києво-Печерський патерик.

КТур – Слова і повчання Кирила Туровського.

ЛГВ; ЛГВ-1 – Галицько-Волинський літопис.

Лег.ЦА – Легенда про царя Авгара.

ЛІ – Іпатіївський літопис.

ЛК – Київський літопис.

ЛЛ; ЛЛ-1 – Лаврентіївський літопис.

ЛН; ЛН-1 – Новгородський перший літопис молодшого зводу.

ЛНс; ЛНс-1 – Новгородський перший літопис старшого зводу.

ЛНик; ЛНик-1 – Никонівський літопис.

ЛР – Радзивілівський літопис.

ЛС; ЛС-1 – Суздальський літопис за Лаврентіївським списком.

ЛСа – Суздальський літопис за академічним списком.

МДЗ – Моління Даниїла Заточеника.

МСІ – Муки святої Ірини.

МСХ – Муки святого Христофора.

МСК – Муки святого Климента.

Нап. 1161; Нап. 1161-1 – Напис на хресті княгині Єфросинії.

Палея – Палея.

Панд. Ант. – Пандект ченця Антіоха.

ПВЛ – Повість врем’яних літ.

Пов. АП – Повість про Акіра Премудрого.

Пов. БЦ – Повість про Благовіщинську церкву.

Пов. про Ряз. – Повість про спустошення Рязані Батиєм.

Пов. Тохт. – Повість про Тохтамиша.

Повч. ВМ – Повчання Володимира Мономаха.

Повч. ФП – Повчання Феодосія Печерського.

Посл. КС – Послання Климента Смолятича.

Посл. ЧЯ – Послання ченця Якова.

Похв. КМ – Похвальне слово св. Кирилу та Мефодію.

Пролог; Пролог-1 – Пролог 1383 р.

ПЦ – Повість про взяття Царгорода.

РПр – Руська правда.

СкБГ; СкБГ-1 – Сказання про Бориса та Гліба.

СкВ – Сказання про Вавилон.

СкВІБ – Сказання про чудеса Володимирської ікони Богородиці.

СкІЦ – Сказання про Індійське царство.

Сл. ДЗ; Сл. ДЗ-1 – Слово Даниїла Заточеника.

Сл. Ілар. – Слово про закон та благодать митрополита Іларіона.

Сл. МВ – Слово Моісея Видубецького.

Сл. ПІ – Слово о полку Ігоревім.

Сл. СС – Слово Серапіона Володимирського.

Смол. гр. – Смоленські грамоти XIII–XIV ст.

СП – Синайський патерик.

СС; СС-1 – Суди Соломона.

СЯ – Статут князя Ярослава про церковні суди.

УС – Успенський збірник.

Фізіолог; Фізіолог-1 – Фізіолог.

Флавій – „Історія іудейської війни” Флавія Полонського.

Ход. ІД – Ходіння ігумена Даниїла.

Ход. ФС – Ходіння на Флорентійський собор.

Ход. СН – Ходіння Стефана Новгородця.

Хр. Малали – Хроніка Іоана Малали.

ЧГ – Чудо Георгія.

Шестид. Іо. Екз.; Шестид. (II) – „Шестиднів” Іоана екзарха болгарського.

2. Словники

Аркушин – Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : в 2 т. / Г. Л. Аркушин. – Л. : Ред.-вид. відділ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000– .–

Бунина – Бунина И. К. Словарь говоров ольшанских болгар / И. К. Бунина. – М. : АН СССР, 1954. – 164 с.

БУСл – Білорусько-український словник = Беларуска-ўкраінскі слоўнік / Г. П. Півторак, О. І. Скопненко ; Національна академія наук України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Довіра, 2006. – 722, [1] с. – (Словники України).

Гр. – Гринченко Б. Д. Словарь украинского языка : в 4 т. / Б. Д. Гринченко. – К. : АН УРСР, 1958–1959– .–

Даль – Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В. И. Даль. – М. : АСТ, 2006– .–

ДГРС – Древнегреческо-русский словарь : Около 70 000 слов : в 2 т. / [сост. И. Х. Дворецкий, ред. С. И. Соболевский]. – М. : ГИС, 1958– .–

ДУМ – Декоративно-ужиткове мистецтво : словник : в 2 т. / [редкол. Я. П. Запаско, І. В. Голод, В. І. Білик]. – Л. : Афіша, 2000– .–

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : в 7 т. / [редкол. О. С. Мельничук та ін.] ; АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1983–2006– .–

ЛРСл – Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь : Около 200000 слов и словосочетаний / И. Х. Дворецкий. – 6-е изд., стереот. – М. : Русск. яз., 2000. – 845 с.

МРР – Македонско-руски речник : в 3 т. / [ред. Рина Усикова]. – Скопје : Детска радост, МАНУ, 1997– .–

МС – Лазаренко Є. К. Мінералогічний словник / Є. К. Лазаренко, О. М. Винар. – К. : Наук. думка, 1975. – 728 с.

Піпаш – Піпаш Ю. О. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області) / Ю. О. Піпаш. – Ужгород : Ужг. нац. ун-т, 2005. – 266 с.

Преобр. – Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка : в 2 т. / А. Г. Преображенский. – М. : ГИС, 1958–1959– .–

ПУС – Польсько-український словник : в 3 т. / [редкол. А. І. Генсьорський, Л. Л. Гумецька та ін.]. – К. : АН УРСР, 1958– .–

РБСл – Русско-беларусский словарь : в 2 т. / [ред. К. К. Атрахович]. – 2-е изд., доп. – Минск : БСЭ, 1982– .–

РПСл – Русско-польский словарь / [ред. И. Х. Дворецкий]. – 4-е изд., испр. и доп. – М. : Сов. энц., 1953. – 856 с.

РСлцСл – Русско-словацкий словарь / [редкол. В. Доротьякова, М. Филкусова и др.]. – М. : Русск. яз. ; Братислава : Словен. пед. изд-во, 1989. – 747 с.

РСхСл – Русско-сербохорватский словарь / [ред. Боголюд Станкович]. – М. : Русск. яз., 1988. – 984 с.

РЧС – Русско-чешский словарь : Около 40 000 слов / [сост. Й. Влчек]. – М. : Сов. энц., 1968. – 896 с.

Сбг – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : в 2 ч. / М. Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984– .–

СБук – Словник буковинських говірок / [ред. Н. В. Гуйванюк]. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.

СгНН – Чабаненко В. Л. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини : в 4 т. / В. Л. Чабаненко. – Запоріжжя : Запор. ун-тет, 1992– .–

СДРЯ – Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : в 10 т. / [редкол. Р. И. Аванесов, В. Б. Крысько и др.]. – М. : Русск. яз., 1988–2008– .–

СКС – Куликов Б. Ф. Словарь камней-самоцветов / Б. Ф. Куликов. – М. : Недра, 1982. – 159 с.

СлІС – Словник іншомовних слів / [ред. О. С. Мельничук]. – К. : АН УРСР, 1974. – 776 с.

СлРЯ – Словарь русского языка XI–XVII вв. : в 27 т. / [редкол. С. Г. Бархударов, Г. А. Богатова и др.]. – М. : Наука, 1975–2002– .–

СноСП – Гримашевич Г. І. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок / Г. І. Гримашкевич. – Ж. : ЖДПУ ім. І. Франка, 2002. – 184 с.

СПГ – Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 260 с.

Срезн. – Срезневский И. И. Словарь древнерусского языка : в 3 т. / И. И. Срезневский. – М. : Книга, 1989– .–

СРНГ – Словарь русских народных говоров : в 29 т. / [редкол. Ф. П. Филин и др.]. – М.–Л., 1965–1995– .–

СРЯ XVIII – Словарь русского языка восемнадцатого века : в 6 вып. / [редкол. Ю. С. Сорокин и др.]. – Л. : Наука, 1984– .–

ССРЛЯ – Словарь современного русского литературного языка : в 17 т. / [редкол. С. Г. Бархударов и др.]. – М.–Л., 1954– .–

ССуМ XIV–XV – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : в 2 т. / [уклад.: Д. Г. Гринчишин, У. Я. Єдлінська, В. Л. Карпова, І. М. Керницький, Л. М. Полюга, Р. Й. Керста, М. Л. Худаш]. – К. : Наук. думка, 1977–1978– .–

Стоянов – Стоянов І. А. Болгарсько-український словник : Близько 43 000 слів / І. А. Стоянов, О. Р. Чмир. – К. : Наук. думка, 1988. – 776 с.

СтСл – Старославянский словарь (по рукописям X–XI вв.) / [редкол. Р. Цейтлин, Р. Вечерко и др.]. – 2-е изд., стереот. – М. : Русск. яз., 1999. – 842 с.

СУМ – Словник української мови : в 11 т. / [редкол. І. К. Білодід та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970–1980– .–

СУМ XVI–XVII – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : в 6 вип. / [редкол. Д. Гринчишин та ін.]. – Л. : Відродження, 1994– .–

СХРСл – Српскохрватскоруски речник / [сост. И. И. Толстой]. – М. : Русск. яз., 2006. – 722 с.

ТСБМ – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : в 5 т. / [ред. К. К. Атраховіч].– Мінск, 1977–1983– .–

УБС – Українсько-болгарський словник = Украинско-български речник : Близько 20 000 слів / [уклад. К. К. Потапенко]. – К. : Либідь, 2001. – 288 с.

УМС – Українсько-македонський словник : 20 тис. загальновживаних слів / [редкол. О. С. Онищенко та ін.]. – К. : Укр. м.-інф. фонд, 2008. – 328 с. – (серія „Словники України”).

УРЕ – Українська радянська енциклопедія : в 17 т. / [редкол. М. П. Бажан та ін.]. – К. : Гол. ред. Укр. рад. енц., 1959–1965– .–

Т. 8: Лань-Мащення. – 1962. – 576 с.

Ф. – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / Макс Фасмер. – М. : Прогресс, 1986–1987– .–

Черных – Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка : в 2 т. / П. Я. Черных. – М. : Русск. яз., 1999– .–

ЭДКМ – Баландин Р. К. Энциклопедия драгоценных камней и минералов / Р. К. Баландин. – М. : Вече, 2000. – 416 с.

ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков : Праславянский лексический фонд / [ред. О. Н. Трубачев]. – М. : Наука, 1974– .–

ЭСБМ – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы : в 11 т. / [рэд. Г. А. Цыхун]. – Мн. : Акадэмія навук БССР (Беларусі), 1978–2006– .–

ČUSl – Česko-ukrajinsky slovnik : в 2 т. / [редкол. В. М. Русанівський та ін.]. – К. : Наук. думка, 1988– .–

SEJP – Brűckner A. Slownik etymologiczny jezyka polskiego / [A. Brűckner]. – W. : Wiedza Powszechna, 1957. – 805 s.

SlRSl – Slovensko-ruskỷ slovnik / [сост. Д. Коллар и др.]. – 2-е изд., стереот. – М. : Совр. энц., 1973. – 527 с.

SRS – Slovensko-ruski slovar = Словенско-русский словарь / [sost. J. Kotnik]. – Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1950. – 735 s.

3. Мови і діалекти

ав. – авестійська

аз. – азійський

азерб. – азербайджанська

алб. – албанська

англ. – англійська

араб. – арабська

арханг. – архангельський

блр. – білоруська

бойк. – бойківський

болг. – болгарська

бук. – буковинський

бурят. – бурятська

вірм. – вірменська

вл. – верхньолужицька

ворон. – воронезький

гол. – голландська

гот. – готська

гр. – грецька

гуц. – гуцульський

д.-євр. – давньоєврейська

дангл. – давньоанглійська (англосаксонська)

двн. – давньоверхньонімецька

днн. – давньонижньонімецька

дінд. – давньоіндійська

дірл. – давньоірландська

дісл. – давньоісландська

др. – давньоруська

дфриз. – давньофризька

забайк. – забайкальський

закарп. – закарпатський

зах.-пол. – західно-поліський

іє. – індоєвропейська

ірк. – іркутський

ірл. – ірландська

калм. – калмицька

кар. – караїмська

кипч. – кипчацька

крим.-тат. – кримсько-татарська

лат. – латинська

лит. – литовська

лтс. – латиська

м. – македонська

наддн. – наддніпрянський

нвн. – нижньоверхньонімецька

нл. – нижньолужицька

новг. – новгородський

ольш. – ольшанський

п. – польська

перс. – перська

півд. – південний

півн.-зах. – північно-західний

под. – подільський

пол. – поліський

полаб. – полабська

полов. – половецька

прус. – прусська

пск. – псковський

псл. – праслов’янська

р. – російська

свн. – середньоверхньонімецька

сірл. – середньоірландська

сиб. – сибірський

слат. – середньолатинська

слн. – словенська

слов. – слов’янські

слц. – словацька

смол. – смоленський

снідерл. – середньонідерландська

срдінд. – середньодавньоіндійська

сскр. – санскритська

стсл. – старослов’янська

ср.-гр. – середньогрецька

срнм. – середньонімецька

срхв. – сербохорватська

ст.-франц. – старофранцузька

сх.-казах. – східноказахський

сх.-лит. – східнолитовський

тат.-азерб. – татарсько-азербаджанська

твер. – тверський

тул. – тульський

тур. – турецька

тюрк. – тюркські

уг. – угорська

уйг. – уйгурська

укр. – українська

фр. – французька

франк. – франкська

церк. – церковне

цсл. – церковнослов’янська

ч. – чеська

чаг. – чагатайська

шв. – шведська

шумер. – шумерська

БІБЛІОГРАФІЧНІ СКОРОЧЕННЯ

БЛДР – Библиотека литературы Древней Руси. – СПб. : Наука, 1997. – Т. I–VI.

Изд. ОЛДП – Издания Общества любителей древней письменности. – СПб.

Изд. ОРЯС – Издания Отделения русского языка и словесности Академии наук. – СПб.

ПДПИ – Памятники древней письменности и искусства. – СПб.

ПСРЛ – Полное собрание русских летописей. – СПб.–М. : Яз. русск. культуры, 1843–1998.

ПЛДР – Памятники литературы Древней Руси. – М. : Худож. лит., 1978–1981. – Вып. I–IV.

Чт. ОИДР – Чтения Общества истории и древностей российских. – М.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

АБ – Повесть об убиении Андрея Боголюбского // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. IV. – С. 206–217.

Апокр. – Апокрифы // ПЛДР. – М. : Худож. лит., 1980. – Вып. II. – С. 136–182.

Бдж. – Пчела // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. V. – С. 414–447.

Бдж. (2) – Плела // ПЛДР. – М. : Худож. лит., 1981. – Вып. III. – С. 486–520.

Варл. – Повесть о Варлааме и Иоасафе // Повесть о Варлааме и Иасафе. Памятник древнерусской переводной литературы XI–XII вв. – Л. : Наука, 1985. – С. 112–267.

ГА – Истрин В. М. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе : [текст, исслед. и словарь] / Василий Михайлович Истрин // Изд. ОРЯС. – 1920–1930. – Т. I–III.

Гр. XIV – Грамоти XIV ст. / [упор. М. М. Пещак]. – К. : Наук. думка, 1974. – 255 с. – (Пам’ятки української мови).

Гр. № 15 – Рязанський князь Олег Іванович дарує Арсенію монастир святої богородиці на Ольгові, після 1356 р. // Гр. XIV. – С. 32–33.

Гр. № 16 – Пан Петро Радціовський купує майно у Ганни Радивонкової, 1359 р. // Гр. XIV. – С. 34–35.

Гр. № 20 – Пан Петро Радціовський купує дідицтво Пнеколт у братів Шулжичів, 1366 р. // Гр. XIV. – С. 39–41.

Гр. № 21 – Пан Ганько Сварц купує дідицтво на Щирці у Олешка Мелешковича, 1 січня 1368 р. // Гр. XIV. – С. 41–42.

Гр. № 27 – Пані Хонька Васкова продає панові Івану Губці Калеників монастир, 1378 р. // Гр. XIV. – С. 56–59.

Гр. № 36 – Пан Михайло Іванович заставляє своє село Черепин Осташкові Григоровичу Давидовському, 27 липня 1386 р. // Гр. XIV. – С. 67–68.

Гр. № 38 – Суддя перемишльський Костько повідомляє короля польського Владислава про збір податей у Перемишльській волості, між 1386–1418 рр. // Гр. XIV. – С. 72–74.

Гр. № 53 – Перемишльський воєвода Фебрун свідчить, що владика Афанасій продав два дворища у Бишковичах панові Яшкові Іспрувському, 1 січня 1391 р. // Гр. XIV. – С. 106–107.

Гр. № 71 – Галицький староста Бенко свідчить про те, що пан Гервас дає своїй дружині Варварі 100 гривен, 13 вересня – 15 листопада 1398 р. // Гр. XIV. – С. 133.

Гр. № 73 – Луцький єпископ Іван обіцяє польському королю Владиславу 200 гривен і 30 коней за Галицьку митрополію, 1398 р. // Гр. XIV. – С. 135–136.

Гр. № 16 (моск.) – Грамота духовная московского в. кн. Ивана Даниловича Калиты, ок. 1339 г. // Обнорский и Бархударов, 1976. – С. 176.

Гр. № 26 (моск.) – Грамота духовная московского в. кн. Ивана Даниловича Калиты, ок. 1339 г. // Обнорский и Бархударов, 1976. – С. 177.

Гр. Новг. и Пск. – Грамоты великого Новгорода и Пскова / [ред. С. Н. Валка]. – М.–Л. : Изд-во АН СССР, 1949. – 407 с.

Гр. № 42 (новг.) – Проект договора Новгорода с Любеком, Готским берегом и заморским купечеством, 1371 г. // Гр. Новг. и Пск. – С. 74–76.

Гр. № 81 (новг.) – Грамота великого князя Мстислава Владимировича и сына его Всеволода новгородскому Юрьеву монастирю на село Буйцы, полюдье и серебряное блюдо, 1130 г. // Гр. Новг. и Пск. – С. 140–141.

Гр. № 331 (пск.) – Рядная Тешаты и Якима, 1266–1291 гг. // Гр. Новг. и Пск. – С. 317–318.

Гр. (смол.) 1150 – Уставная грамота князя Ростислава, подтвердительная грамота епископа Мануила 1150 г. и дополнительная грамота // Смол. гр. – С. 75–79.

Гр. (смол.) 1229 – Торговый договор Смоленска с Ригою и Готским берегом, 1229 г. // Смол. гр. – С. 20–45.

ГрБ – Берестяные грамоты // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. IV. – С. 518–529.

ГрБ № 676 – Грамота № 676 // ГрБ. – С. 522.

ГрБ № 723 – Грамота № 723 // ГрБ. – С. 522.

ГрБ (Арц.) – Арциховский А. В. Новгородские грамоты на Бересте (из раскопок 1952 г.) / Артемий Владимирович Арциховский. – М. : АН СССР, 1952. – 152 с.

ГрБ (Арц.) № 30 – Грамота № 30 // ГрБ (Арц.). – С. 31.

ГрБ (Арц.) № 35 – Грамота № 35 // ГрБ (Арц.). – С. 36.

ГрБ (Арц.) № 36 – Грамота № 36 // ГрБ (Арц.). – С. 36.

ГрБ (Арц.) № 61 – Грамота № 61 // ГрБ (Арц.). – С. 62–63.

ГрБ (Арц.) № 78 – Грамота № 78 // ГрБ (Арц.). – С. 78.

Гр. 1195 – Мирный договоръ князя Ярослава Владиміровича и Новгородцевъ // Грамоты касающіеся до сношеній chверозападной Россіи, въ XII, XIII и XIV вhкь. – СПб., 1857. – С. 1–7.

ДД – Девгениево деяние // ПЛДР. – М. : Худож. лит., 1981. – Вып. III. – С. 28–65.

ДДГ – Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв. / [отв. ред. С. В. Бахрушин]. – М. : АН СССР, 1950. – 148 с.

ЄЄ – Євсевієве Євангеліє / [вид. підгот. Г. П. Арполенко, З. Г. Козирєва, Г. І. Лиса та ін. ; відп. ред. В. В. Німчук]. – К. : Київський славіст. ун-тет, 2001. – 320 с. – (Пам'ятки української мови XIII ст.).

ЄКорм. – Древнеславянская кормчая XIV титулов без толкований, труд В. Н. Бенешкевича // Изд. ОРЯС. – 1906. – Т. I. – Вып. 2. – С. 229–456.

ЄМст. – Апракос Мстислава Великого (XI–XII вв.) / [ред. Л. П. Жуковская]. – М. : Наука, 1983. – 527 с.

ЄО – Остромирово евангелие 1056–1057 года. – 2-е изд. – СПб., 1889. – 288 с.

ЖАС – Житие Авраамия Смоленского // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. V. – С. 30–65.

ЖАЮ – Житие Андрея юродивого // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. II. – С. 330–359.

ЖВВ – Житіе святого Василія Великаго // Соболевский А. И. Житие святых по древнерусским спискам. – ПДПИ. – СПб., 1903. – С. 19–57.

ЖДС – Житие Димитрия Солунского // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. II. – С. 176–189.

ЖКК – Житие Константина-Кирилла // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. II. – С. 22–65.

ЖКМ – Житие Кирилла и Мефодия. – М.–София, 1986. – (Факсимильное издание).

ЖМ – Житие Мефодия // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. II. – С. 66–81.

ЖММ – Житіе и чудеса св. Николая Мирликійскаго // ПДПИ. – СПб., 1881. – № 34. – С. 27–78.

ЖММор. – Житіе св. Меѳодія архіепископа Моравськаго // УС. – С. 148–159.

ЖМТ – Житие Михаила Ярославича Тверского // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. VI. – С. 68–91.

ЖПН – Житие преподобного Нифонта. Из рукописи, принадлежащей кн. П. П. Вяземскому // Изд. ОЛДП. – 1879–1885. – Вып. I–III.

ЖС – Житие св. Саввы освященного, составленное св. Кириллом Скифопольським в древнерусском переводе // Изд. ОЛДП. – СПб., 1890. – № 96. – С. 1–533.

ЖХІБ – Житие и хождение Іоанна Богослова // ПДПИ. – СПб., 1878. – 179 с.

ЖХН – Жити~ и хождени~ с(т)аго ^ца нашего Нифѡнта // Выголексинский сборник. – М. : Наука, 1977. – С. 69–133.

ЖФП – Житіє Феодосія ігумена Печерського по сп. XII века. – М., 1913. – (Синодальная версия).

ЖФП-1 – Житие преподобнааго отьца нашего Феодосия, игумена Печерьскаго // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. I. – С. 352–433.

ЖФСт – Житие Феодора Студита // Выголексинский сборник. – М. : Наука, 1977. – С.134–409.

Зл. – Слово Іоанна Златоустаго на воскресеніе // ПДПИ. – СПб., 1908. – С. 1–26.

Зл.-1 – Слово Іоанна архиепископа Констянтина града // Изд. ОРЯС. – Десять слов златоструя XII вѣка / [ред. В. Н. Малинин]. – СПб., 1910. – С. 1–19.

Зл.-2 – Іоана Златоустааго слово // Изд. ОРЯС. – Десять слов златоструя XII вѣка / [ред. В. Н. Малинин]. – СПб., 1910. – С. 82–86.

Ізб. 1073 – Изборник Святослава 1073 года.– М. : Книга, 1983. – 266 с. – (Факсимильное издание).

Ізб. 1076 – Изборник 1076 года / [ред. С. И. Котков]. – М. : Наука, 1965. – 1055 с.

Ієрем. – Повѣсть прор. Иереміи // УС. – С. 1–7.

Іов. – Чтеніе и память св. Іова // УС. – С. 121–124.

Іс. – Видѣніе св. пророка Исаіи // УС. – С. 129–137.

Кн. Єноха – Соколовъ М. И. Славянская книга Еноха Праведнаго / [тексты, лат. пер. и исслед. приг. М. Сперанский] // Чт. ОИДР. – 1910. – Кн. 4. – С. 1–162.

КПП – Киево-Печерский патерик // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. IV. – С. 296–489.

КТур – Слова и поучения Кирилла Туровского // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. IV. – С. 142–205.

ЛГВ – Галицко-Волынская летопись // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. V. – С. 184–357.

ЛГВ-1 – Летопись Галицко-Волынская // ПСРЛ. – М. : Яз. русск. культуры, 1998. – Т. II : Ипатьевская летопись. – С. 717–938.

Лег.ЦА – Легенда о царе Авгаре // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. III. – С. 276–283.

ЛI – Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – М. : Яз. русск. культуры, 1998. – Т. II. – С. 1–283.

ЛК – Летопись Киевская // ПСРЛ. – М. : Яз. русск. культуры, 1998. – Т. II : Ипатьевская летопись. – С. 284–711.

ЛЛ – Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – М. : Яз. русск. культуры, 1997. – Т. I. – 496 с.

ЛЛ-1 – Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – М. : Яз. русск. культуры, 1962. – Т. I. – 496 с.

ЛН – Новгородская первая летопись младшего извода. По Комиссионому списку // ПСРЛ. – М. : Яз. русск. культуры, 2000. – Т. III : Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – С. 101–564.

ЛН-1 – Новгородская первая летопись младшего извода. По Комиссионому списку // Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.–Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – С. 101–564.

ЛНс – Новгородская первая летопись старшего извода. По Синодальному списку XIII–XIV вв. // ПСРЛ. – М. : Яз. русск. культуры, 2000. – Т. III : Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – С. 13–100.

ЛНс-1 – Новгородская первая летопись старшего извода. По Синодальному списку XIII–XIV вв. // Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.–Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – Т. III. – С. 13–100.

ЛНик – Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // ПСРЛ. – М. : Яз. русск. культуры, 1965. – Т. IX–X. – 244 с.

ЛНик-1 – Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // ПСРЛ. – М. : Яз. русск. культуры, 2000. – Т. IX–X. – 244 с.

ЛР – Радзивиловская летопись // ПСРЛ. – Л. : Наука, 1989. – Т. XXXVIII. – 162 с.

ЛС – Суздальская летопись по Лаврентьевскому сп. 1377 г. // ПСРЛ. – М. : Яз. русск. культуры, 1962. – Т. I : Лаврентьевская летопись. – 289–488 с.

ЛС-1 – Суздальская летопись по Лаврентьевскому сп. 1377 г. // ПСРЛ. – М. : Яз. русск. культуры, 1997. – Т. I : Лаврентьевская летопись. – 289–488 с.

ЛСа – Суздальская летопись по Академическому списку сер. XV в. // ПСРЛ. – М. : Яз. русск. культуры, 1997. – Т. I : Лаврентьевская летопись. – 489–540 с.

МДЗ – Моление Даниила Заточника / ПЛДР. – М. : Худож. лит., 1981. – Вып. II. – С. 388–399.

МСI – Мученіе св. Ирины // УС. – С. 97–119.

МСХ – Мученіе св. Христофора // УС. – С. 137–148.

МСК – Мученіе святого Климента, папы римскаго // Соболевский А. И. Житие святых по древнерусским спискам. – ПДПИ. – СПб., 1903. – С. 7–16.

Нап. 1161 – Надписи на кресте Полоцкой княжны Ефросинии, 1161 г. – Рыбаков, 1964. – № 17. – С. 5.

Нап. 1161-1 – Надпись на кресте Ефросинии Полоцкой, 1161 г. // Обнорский С. П., Бархударов С. Г. Хрестоматия по истории русского языка. – М. : Уч.-пед. изд. мин-ва просвещ., 1952. – 416 с.

Палея – Палея Толковая по списку сделаному в Коломне в 1406 г. / [труд Н. С. Тихонравова]. – М., 1982. – 164 с.

Панд. Ант. – Пандектъ монаха Антіоха. По рукописи XI в. принадлежащей Воскресенскому монастырю / [ред. О. М. Бодянский] // Изд. ОИДР. – М. : Синодальная типография, 1913. – 53 с.

ПВЛ – Повѣсть временныхъ лѣт // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. I : Лаврентьевская летопись. – С. 62–315.

Пов. АП – Повесть об Акире Премудром // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. III. – С. 28–57.

Пов. БЦ – Повесть о Благовещенской церкви // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. VI. – С. 460–463.

Пов. про Ряз. – Повесть о разорении Рязани Батыем // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. V. – С. 140–155.

Пов. Тохт. – Повесть о нашествии Тохтамыша // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. VI. – С. 190–205.

Повч. ВМ – Поучение Владимира Мономаха // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. I. – С. 456–475.

Повч. ФП – Поучения и молитва Феодосия Печерского // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. I. – С. 434–455.

Посл. КС – Послание Климента Смолятича // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. II. – С. 118–141.

Посл. ЧЯ – Послание Якова-черноризца к князю Дмитрию Борисовичу // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. V. – С. 386–393.

Похв. КМ – Похвальное слово св. Кириллу и Меѳодію первоучителямъ славянскимъ // УС. – С. 159–167.

Пролог – Пролог 1383 г. // Рукоп. ЦГАДА, ф. 381. – № 172.

Пролог-1 – Из Пролога // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. II. – С. 406–479.

ПЦ – Повесть о взятии Царьграда крестоносцами в 1204 году // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. V. – С. 66–73.

РЗ X–XX – Российское законодательство X–XX вв. : в 9 т. – М. : Юрид. лит-ра, 1984. – Т. 1. – 432 с.

РПр – Русская правда : Тексты на основании 7 списков и 5 редакций / [ред. С. В. Юшков]. – К. : Укр. АН, 1935. – 193 с.

СкБГ – Сказание о Борисе и Глебе. – М. : Книга, 1985. – 165 арк. – (Факсимильное издание).

СкБГ-1– Сказание о Борисе и Глебе // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. I. – С. 328–351.

СкВ – Сказание о Вавилоне // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. VI. – С. 50–55.

СкВІБ – Сказание о чудесах Владимирской иконы Богородицы // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. IV. – С. 218–225.

СкІЦ – Сказание об Индийском царстве // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. V. – С. 396–401.

Сл. ДЗ – Слово Даниила Заточника. Извод XII века / [ред. И. А. Шляпкина] // Изд. ОЛДП. – СПб., 1889. – С. 2–70.

Сл. ДЗ-1 – Слово Даниила Заточника // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. II. – С. 268–283.

Сл. Ілар. – Слово о законе и благодати митрополита Илариона // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. I. – С. 26–61.

Сл. МВ – Слово Моисея Выдубецкого // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. IV. – С. 292–295.

Сл. ПІ – Слово о Полку Игореве // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. IV. – С. 264–268.

Сл. СВ – Слова и поучення Серапиона Владимирского // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. V. – С. 370–385.

Смол. гр. – Смоленские грамоты XIII–XIV вв. – М. : АН СССР, 1963. – 142 с.

СП – Из Синайского патерика // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. II. – С. 312–329.

СС – Суды Соломона // ПЛДР. – М. : Худож. лит., 1981. – Вып. IV. – С. 66–87.

СС-1– Суды Соломона // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. III. – С. 172–191.

СЯ – Устав князя Ярослава о церковных судах // РЗ X–XX. – С. 168–170.

УС – Сборникъ XII вѣка Московскаго Успенскаго собора. / [ред. А. А. Шахматов]. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – 168 с.

Фізіолог – Физиолог // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. V. – С. 402–413.

Фізіолог-1 – Физиолог // ПЛДР. – М. : Худож. лит., 1981. – Вып. III. – С. 474–485.

Флавій – Мещерский Н. А. История иудейской войны Иосифа Флавия Полонского в древнерусском переводе / Н. А. Мещерский ; [редкол. В. В. Данилов, Р. П. Дмитриева]. – М.–Л. : Изд-во АН СССР, 1958. – 584 с.

Ход. ІД – Хождение игумена Даниила // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. IV. – С. 26–117.

Ход. ФС – Хождение на Флорентийский собор // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. VI. – С. 464–487.

Ход. СН – Хождение Стефана Новгородца // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. VI. – С. 30–41.

Хр. Малали – Истрин В.М. Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе // Сб. ОРЯС. – 1914. – Кн. 15–18. – С. 3–29.

ЧГ – Чудо Георгия о змие // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. V. – С. 448–455.

Шестид. Іо. Екз. – Из „Шестиднева” Иоанна Экзарха Болгарского // ПЛДР. – М. : Худож. лит., 1980. – Вып. II. – С. 184–194.

Шестид. (II) – Шестоднев, составленный Иоанном экзархом Болгарским // Чт. ОИДР. – 1879. – Кн. 3. – 254 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абаев В. И. Вопросы методики сравнительно-исторического изучения индоевропейских языков / В. И. Абаев, Б. В. Горнунг и др. – М. : Изд-во АН СССР, 1956. – 324 с.

2. Абаев В. И. Понятие идеосемантики / В. И. Абаев // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. – Т. XI. – Вып. 1. – М., 1948. – С. 13–18.

3. Адамчук Н. В. Лексико-семантический анализ названий хищных животных в русском языке донационального периода (в сопоставлении с украинским) : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01; 10.02.02 / Адамчук Наталья Владимировна. – К., 1993. – 259 с.

4. Аксентон Ю. Д. „Дорогие камни” в культуре Древней Руси : (по памятникам прикладного искусства и литературы XI–XV вв.) : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 „Русский язык” / Ю. Д. Аксентон. – М., 1974. – 19 с.

5. Аксентон Ю. Д. Сведения о драгоценных камнях в Изборнике Святослава 1073 года и некоторых других памятниках / Ю. Д. Аксентон // Изборник Святослава 1073 г. – М. : Наука, 1977. – С. 280–292.

6. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика / Юрий Дереникович Апресян. – М. : Наука, 1974. – С. 3–274.

7. Аристов Н. Я. Промышленность Древней Руси / Николай Яковлевич Аристов. – Біла Церква : Пшонківський О. В., 2010. – 258 с.

8. Арнольд И. В. Потенциальные и скрытые семы и их актуализация в английском художественном тексте / И. В. Арнольд // Иностранные языки в школе. – 1979. – № 5. – С. 10–14.

9. Артикуца Н. В. Джерела історичного вивчення юридичної термінології української та російської мов ХУII–ХУIII ст. / Н. В. Артикуца // Система і структура східнослов’янських мов : зб. наук. праць – К. : УДПУ, 1997. – С. 3–20.

10. Артикуца Н. В. Історія лексеми *закон* у контексті слов'янської цивілізації та культури / Н. В. Артикуца // Мова і культура. – 1997. – С. 10–15.

11. Артикуца Н. В. Юридична термінологія в пам'ятках ділової писемності російської та української мов XVII ст. / Н. В. Артикуца // Наукові записки : матеріали звітно-наукової конференції викладачів УДПУ ім. М. П. Драгоманова за 1992 рік. – К., 1993. – С. 297–299.

12. Арутюнова Н. Д. Проблемы морфологии и словообразования / Нина Давидовна Арутюнова. – М. : Яз. слав. культур, 2007. – 288 с.

13. Архангельська А. М. Методи компонентного аналізу і компонентного синтезу в сучасних ономасіологічних дослідженнях / А. М. Архангельська // Мовознавство. – 2010. – № 1. – С. 45–53.

14. Археологічний музей / [редкол. І. Г. Шовкопляс та ін.]. – К. : Наук. думка, 1971. – 108 с.

15. Археологічні дослідження стародавнього Києва / [редкол. Н. Г. Айролетова та ін.]. – К. : Наук. думка, 1976. – 224 с.

16. Арциховский А. В. Древнерусские миниатюры как исторический источник / Артемий Владимирович Арциховский. – М. : МГУ, 1944. – 216 с.

17. Арциховский А. В. Курганы вятичей / Артемий Владимирович Арциховский. – М. : РАНИОН, 1930. – 164 с.

18. Аспекты лексического значения / [ред. З. Д. Попова]. – В. : Изд-во Ворон. ун-та, 1982. – 160 с.

19. Астахина Л. Ю. Группа слов со значением „игра, развлечение" в русском языке XI–XVII веков / Л. Ю. Астахина // Актуальные проблемы исторической лексикологии и лексикографии восточнославянских языков. – Днепропетровск, 1988. – Ч. 2. – С. 124–126.

20. Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу / Александр Николаевич Афанасьев. – М. : Индрик, 1997. – 456 с.

21. Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии / Ольга Сергеевна Ахманова. – М. : Гос. уч.-пед. изд-во, 1957. – С. 71–108.

22. Ашиток Н. І. Деривація багатозначного слова в говорах східнослов'янських мов / Надія Іванівна Ашиток. – К. : Півд.-Зах. Залізн., 2001. – 203 с.

23. Ашиток Н. Моделі формування багатозначного слова в українських говорах / Надія Ашиток. – Дрогобич, 2007. – 306 с.

24. Ашиток Н. И. Разновидности связи между лексико-семантическими вариантами / Н. И. Ашиток // Система і структура східнослов'янських мов : зб. наук. праць. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2000. – С. 129–133.

25. Балашова Л. В. Глаголы и существительные *жизни – смерти* в истории русского языка / Л. В. Балашова // Актуальные проблемы исторической лексикологии и лексикографии восточнославянских языков. – Днепропетровск, 1988. – Ч. 1. – С. 165–167.

26. Белошапкова В. А. Современный русский язык / Вера Арсеньевна Белошапкова ; [редкол. В. А. Белошапкова и др.]. – М. : Высш. шк., 1981. – 800 с.

27. Беркович Т. Л. Формирование тематической группы „головные уборы" в русском языке (XI–XX вв.) : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 „Русский язык" / Т. Л. Беркович. – М., 1981. – 25 с.

28. Білоусенко П. І. Нариси з історії українського словотворення (суфіксація) / П. І. Білоусенко, В. В. Німчук. – Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – 205 с.

29. Богатова Г. А. История слова как объект русской исторической лексикографии / Галина Александровна Богатова. – М. : Наука, 1984. – 284 с.

30. Болдырев Р. В. Некоторые вопросы историко-этимологического изучения тюркских языков / Р. В. Болдырев // Тюркизмы в восточнославянских языках. – М. : Наука, 1969. – С. 10.

31. Брагина А. А. Лексика языка и культура страны / Алла Алексеевна Брагина. – М. : Русск. яз., 1981. – 176 с.

32. Брагина А. А. Синонимы в литературном языке / Алла Алексеевна Брагина ; [отв. ред. Н. В. Ярцева]. – М. : Наука, 1986. – 124 с.

33. Брицын В. М. Из истории медицинских терминов Древней Руси / В. М. Брицын // Вопросы теории и истории словарного состава русского языка. – К., 1972. – С. 74–90.

34. Брицын М. А. Из истории восточнославянской лексики / Михаил Акимович Брицын. – К. : Вищ. шк., 1965. – 235 с.

35. Брицын М. А. Юридическая терминология в восточнославянской письменности до XV в. : дис. ... доктора филол. наук : 10.02.01 / Михаил Акимович Брицын. – Камянец-Подольский, 1966.

Т. 1. – 1966. – 411с.

Т. 2. – 1966. – 414 с.

36. Бублейник Л. В. Міжмовні співвідношення в лексичній синоніміці / Л. В. Бублейник // Мовознавство. – 2007. – № 6. – С. 20–25.

37. Бублейник Л. В. Про значення способу номінації в міжмовних лексико-семантичних співвідношеннях / Л. В. Бублейник // Мовознавство. – 1992. – № 2. – С. 29–33.

38. Будагов Р. А. Введение в науку о языке / Рубен Александрович Будагов. – М. : Просвещ., 1965. – 544 с.

39. Будагов Р. А. Сравнительное-семасиологические исследования / Рубен Александрович Будагов. – М. : Изд-во Моск. унив., 1963. – 304 с.

40. Булаховський Л. А. Питання походження української мови / Леонід Арсенійович Булаховський. – К. : АН УРСР, Ін-т мовозн. О. О. Потебні, 1956. – 220 с.

41. Буніятова І. Р. Еволюція гіпотаксису в германських мовах (IV–XIII ст.) / Ізабелла Рафаїлівна Буніятова. – К. : Вид. центр КНЛУ. – 2003. – 327 с.

42. Вакуров В. Н. Производственная предметная лексика в русском языке XIV–XVI вв. (По материалам памятников деловой письменности) : автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. филол. наук : спец. 10.02.01 „Русский язык” / В. Н. Вакуров. – М., 1960. – 28 с.

43. Варбот Ж. Ж. О словообразовательной структуре этимологических гнезд / Ж. Ж. Варбот // Вопросы языкознания. – 1967. – № 4. – С. 67–74.

44. Варбот Ж. Ж. Праславянская морфология, словообразование и этимология / Жанна Жановна Варбот. – М. : Наука, 1984. – 255 с.

45. Варина В. Г. Лексическая семантика и внутренняя форма языковых единиц / В. Г. Варина // Принцыпы и методы семантических исследований. – М., 1976. – С. 233–244.

46. Васильев Л. М. Теория семантических полей / Л. М. Васильев // Вопросы языкознания. – 1971. – № 5. – С. 105–113.

47. Верещагин Е. М. Тысячелетние истоки русской философской терминологии / Е. М. Верещагин // Актуальные проблемы исторической и диалектной лексикологии и лексикографии русского языка. – Вологда, 1988. – С. 23–25.

48. Винник В. О. Історія української мови : Лексика і фразеологія / В. О. Винник, В. Й. Горобець, В. Л. Карпова, Л. І. Коломієць, Л. Т. Масенко, В. В. Німчук, Л. С. Понамарчук та ін. – К. : Вищ. школа, 1983. – 743 с.

49. Виноградов В. В. Избранные труды. Лексикология и лексикография / Виктор Владимирович Виноградов. – М. : Наука, 1977. – 312 с.

50. Виноградов В. В. О некоторых вопросах русской исторической лексикологии / В. В. Виноградов // Изв. АН СССР Отд. лит. и яз. – М., 1953. – Т. XII. – Вып. 3. – С. 185–210.

51. Виноградов В. В. Основные проблемы изучения образования и развития древнерусского литературного языка / Виктор Владимирович Виноградов. – М. : АН СССР, 1958. – 140 с.

52. Виноградов В. В. Основне этапы истории русского языка : избр. тр. / Виктор Владимирович Виноградов. – М., 1978. – С. 1–193.

53. Висоцький С. О. Давньоруські написи Софії Київської XI–XIV ст. / Сергій Олександрович Висоцький. – К. : Наук. думка, 1968. – 39 с.

54. Висоцький С. О. Про що розповіли давні стіни / Сергій Олександрович Висоцький. – К. : Наук. думка, 1978. – 143 с. – (Науково-популярна література).

55. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології / Хведір Вовк. – К. : Мист., 1995. – 336 с.

56. Войтів Г. В. Назви одягу в пам’ятках української мови XIV–XVIII ст. : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Ганна Володимирівна Войтів. – Львів, 1995. – 209 с.

57. Востоков А. Х. Рассуждения о славянским языке / А. Х. Востоков // Труды Общества любителей российской словесности. – СПб., 1865. – Вып. XVII. – М., 1820. – С. 5–61.

58. Врочинська Г. В. Народні жіночі прикраси на Україні XIX–XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознав. : спец. 17.00.05 „Декоративно-прикладне мистецтво” / Г. В. Врочинська. – Л., 1994. – 16 с.

59. Врочинська Г. Українські народні жіночі прикраси XIX – початку XX ст. / Ганна Врочинська. – К. : Родовід, 2007. – 232 с.

60. Вялкина Л. В. Изучение славянской лексики и „Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.” / Л. В. Вялкина, В. Ф. Коннова, Г. Н. Лукина // Общеславянский лингвистический атлас : материалы и исследования. – М. : Наука, 1969. – С. 19–26.

61. Вященко Л. С. О лексико-семантических и тематических группах слов и семантическом поле / Л. С. Вященко // Исследование проблем романо-германской филологии в высшей школе. – Брянск, 2001. – С. 5–14.

62. Гак В. Г. Языковые преобразования / Владимир Григорьевич Гак. – М. : Яз. русск. культ., 1998. – 768 с. – (Studia philologica).

63. Гальченко О. М. Оправа східнослов’янських рукописних книг та стародруків в Україні : історія, структура, опис / Олена Михайлівна Гальченко. – К. : НБУВ, 2005. – 375 с.

64. Гамкрелидзе Т. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры / Т. В. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов. – Тбилиси : Изд-во Тбилисск. ун-та, 1984. – 1328 с.

65. Гнатюк Л. П. Українська мова / Л. П. Гнатюк, О. В. Кононенко. – К. : Феміна, 1995. – 192 с.

66. Головин Б. Н. Введение в языкознание / Борис Николаевич Головин. – М. : Высш. шк., 1977. – 312 с.

67. Гончаров В. И. Лексика промыслов в русском языке XVII в. (рыбная ловля, охота) : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 „Русский язык” / В. И. Гончаров. – К., 1983. – 24 с.

68. Гончаров В. И. Общеславянская и восточнославянская лексика в словарном составе древнерусского языка / В. И. Гончаров // Система і структура східнослов’янських мов : зб. наук. праць. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2000. – С. 83–90.

69. Гончаров В. И. Очерки становлення и развития русского языка / Владимир Иванович Гончаров. – К. : ФАДА, ЛТД, 2002. – 425 с.

70. Горбач О. Лексикографія й лексикологія : зібрані статті / Олекса Горбач. – Мюнхен, 1992. – 321 с.

71. Горбачевич К. С. Изменения норм русского литературного языка / Кирилл Сергеевич Горбачевич. – Л. : Просвещ., 1971. – 272 с.

72. Горобець В. Й. Процеси демократизації й оновлення літературних норм мови в актовій писемності XVIII ст. / В. Й. Горобець // Актуальні проблеми української лінгвістики : теорія і практика / [відп. ред. Л. І. Шевченко] : зб. наук. праць. – Вип. V. – К. : ВПЦ „Київський університет”, 2002. – С. 53–62.

73. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-ті рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.) / Володимир Андрійович Глущенко. – Донецьк : НАН України, Ін-т мовознавства О. О. Потебні, 1998. – 222 с.

74. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / Вильгельм фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 2000. – 400 с.

75. Дарманський П. П. Нове життя – нові обряди / Павло Федорович Дарманський. – К. : Політвидав України, 1984. – 88 с.

76. Дядечко Л. П. Крылатые слова как объект лингвистического описания. История и современность / Людмила Петровна Дядечко. – К. : Киевский университет, 2002. – 294 с.

77. Дядечко Л. П. Крилаті слова в російській мові : системно-функціональний та лексикографічний аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.02 „Російська мова” / Л. П. Дядечко. – К., 2003. – 34 с.

78. Ениосова Н. В. „От Грек *злато* … из Чех же, из Игорь *сребро*” (Пути поступлення ювелирного сырья на Север и Юг Древней Руси) / Н. В. Ениосова, Т. Г. Сарачева // Русь в IX–XIV вв. Взаимодействия Севера и Юга. – М. : Наука, 2005. – С. 11–19.

79. Євсєєв Ф. Т. З обрядової термінології часів Київської Русі / Ф. Т. Євсєєв // Східні слов’яни. Мова. Історія. Культура : за матеріалами пам’яток писемності XI–XVII ст. – Київ–Ніжин, 2002. – Вип. IV. – С. 34–41.

80. Єрмоленко С. Я. Норма мовна / С. Я. Єрмоленко // Українська мова. Енциклопедія. – К. : Укр. енц. ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 420.

81. Жайворонок В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / Віталій Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.

82. Житецький П. Г. Вибрані праці / Павло Гнатович Житецький. – К. : Наук. думка, 1987. – 327 с.

83. Жуковская Л. П. Лексические варианты в древних славянских рукописях / Л. П. Жуковская // Исследования по исторической лексикологии древнерусского языка. – М. : Наука, 1964 – С. 5–17.

84. Забелин И. Е. Домашний быт русских царей / Иван Егорович Забелин. – 2-е изд. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1915. – 311 с.

85. Завадська В. 100 найвідоміших образів української міфології / В. Завадська, Я. Музиченко, О. Таланчук, О. Шалак. – К. : Орфей, 2002. – 448 с.

86. Иванов В. В. История славянских и балканских названий металлов / Вячеслав Всеволодович Иванов. – М. : Наука, 1983. – 200 с.

87. Илиади А. И. Основы славянской этимологии / Александр Иванович Илиади. – К. : Довіра, 2005. – 270 с.

88. Ицкович В. А. Языковая норма / Виктор Александрович Ицкович. – М. : Просвещ., 1968. – 94 с. – (Вопросы советского языкознания).

89. Історія України від найдавніших часів до сьогодення : зб. докум. і матер. / [редкол. А. Ц. Коцура та ін.]. – К.–Чернівці, 2008. – 1100 с.

90. Історія української культури : в 5 т. / [редкол. П. П. Толочко, Д. Н. Козак, Р. С. Орлов]. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. І. – 1134 с.

91. Капская А. И. Семантико-словообразовательная структура названий цветов в украинском языке : автореф. на соиск. уч. степени канд. филол. наук : 10.02.02 „Языки народов СССР (украинский язык)” / А. И. Капская. – К., 1970. – 24 с.

92. Карпенко Ю. О. Українська гіпотеза / Ю. О. Карпенко // Мовознавство. – 1993. – № 5. – С. 8–12.

93. Касьянова В. М. Русская метеорологическая лексика (история и функционирование) : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 „Русский язык” / В. М. Касьянова. – М., 1985. – 16 с.

94. Киселева М. С. Учение книжное : текст и контекст древнерусской книжности / Марина Сергеевна Киселева. – М. : Индрик, 2000. – 256 с.

95. Кияк Т. Р. О „внутренней форме” лексических единиц / Т. Р. Кияк // Вопросы языкознания. – 1987. – № 3. – С. 58–67.

96. Клименко Л. П. К вопросу о системной организации лексики в старославянском языке X–XI вв. / Л. П. Клименко // Разноуровневые характеристики лексических единиц. – Смоленск, 2001. – Ч. 2. – С. 16–23.

97. Клименко Н. Ф. Формалізовані основи семантичної структури лексики / Н. Ф. Клименко, М. М. Пещак, І. Ф. Савченко. – К. : Наук. думка, 1982. – 250 с.

98. Ковалів П. Лексичний фонд літературної мови Київського періоду X–XIV ст. / Пантелеймон Ковалів. – Нью-Йорк : Наук. тов-во ім. Т. Шевченка, 1964. – Т. II. – 323 с.

99. Ковалик І. І. Методика лінгвістичного аналізу тексту / І. І. Ковалик, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ. – К. : Вищ. шк., 1984. – 120 с.

100. Козырева З. Г. История названий продуктов питания и пищи в украинском языке : автореф. на соиск. уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02. „Языки народов СССР (украинский язык)” / З. Г. Козырева. – К., 1984. – 25 с.

101. Колесов В. В. Лексическое варьирование в литературном языке XVII в. / В. В. Колесов // Вопросы исторической лексикографии восточнославянских языков. – М., 1974. – С. 130–157.

102. Колесов В. В. Мир человек в слове Древней Руси / Владимир Викторович Колесов. – Л. : Изд-во Ленингр. унив., 1986. – 312 с.

103. Колчин Б. А. Черная металлургия и металообробка в Древней Руси / Борис Александрович Колчин. – М. : АН СРСР, 1953. – 260 с.

104. Кондаков Ю. Е. Российская православная церковь и государство от Киевской Руси до 1917 года / Юрий Евгеньевич Кондаков. – СПб. : Акад. проект, 2001. – 12 с.

105. Корзухина Г. Ф. Русские клады IX–XIII вв. / Галя Федоровна Корзухина. – М.–Л. : АН СССР, 1954. – С. 1–76.

106. Коць Т. А. До проблеми лексичної норми сучасної української літературної мови / Т. А. Коць // Мовознавство. – 2009. – № 1. – С. 80–75.

107. Кочерган М. П. Зіставне мовознавство: історія становлення і розвитку / М. П. Кочерган // Мовознавство. – 2006. – № 2–3. – С. 78–89.

108. Кочерган М. П. Зіставне мовознавство : методи, принципи, аспекти й рівні дослідження / М. П. Кочерган // Мовознавство. – 2006. – № 5. – С. 34–51.

109. Кочерган М. П. Компонентний аналіз / М. П. Кочерган // Українська мова. Енциклопедія. – К. : Укр. енц. ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 264–265.

110. Кочерган М. П. Лексико-семантична система / М. П. Кочерган // Українська мова. Енциклопедія. – К. : Укр. енц. ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 305–306.

111. Кочерган М. П. Сема / М. П. Кочерган // Українська мова. Енциклопедія. – К. : Укр. енц. ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 575.

112. Кочерган М. П. Слово і контекст (Лексична сполучуваність і значення слова) / Михайло Петрович Кочерган. – Л. : Вищ. шк., 1980. – 184 с.

113. Кочерган М. П. Теорія функціонально-семантичного поля і її застосування в зіставному мовознавстві / М. П. Кочерган // Мовознавство. – 2007. – № 4–5. – С. 13–19.

114. Кримський А. Ю. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася / А. Ю. Кримський // Короткий нарис історії української мови. – К., 1924. – С. 94–95, 97–112.

115. Крип'якевич І. П. Історія України / Іван Петрович Крип'якевич. – Львів : Світ, 1990. – 519 с. – (Пам'ятки іст. думки України).

116. Ларин Б. А. История русского языка и общее языкознание : избр. работы / Борис Александрович Ларин. – М. : Просвещение, 1977. – 224 с.

117. Левицкий В. В. О причинах семантических изменений / В. В. Левицкий // Семантические процессы в системе языка. – Воронеж : Воронеж. ун-т, 1984. – С. 3–9.

118. Левковская К. А. Теория слова, принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала / Ксения Аристарховна Левковская. – М. : Высш. шк., 1962. – С. 119–200.

119. Леута О. І. Старослов'янська мова : підручник / Олександр Іванович Леута. – К. : Фірма „ІНКОС", Центр навчальної літератури, 2007. – 256 с.

120. Лингвистический энциклопедический словарь / [ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Сов. энц., 1990. – 686 с.

121. Лиса Г. І. Деякі особливості текстів східнослов'янської редакції старослов'янської мови / Г. І. Лиса // Матеріали наукової конференції пам'яті Л. П. Жуковської „Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI–XVII століть". – К., 1995. – С. 236–241.

122. Лисенко С. С. Прикраси населення України доби пізньої бронзи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.04 „Археологія” / С. С. Лисенко. – К., 2006. – 21 с.

123. Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы / Дмитрий Сергеевич Лихачев. – Л. : Наука, 1967. – С. 1–45.

124. Лихачев Д. С. Развитие русской литературы X–XVII веков : эпохи и стили / Дмитрий Сергеевич Лихачев. – Л. : Наука, 1973. – 254 с.

125. Ломтев Т. П. Сравнительно-историческая грамматика восточнославянских языков (Морфология) / Тимофей Петрович Ломтев. – М. : Высш. шк., 1961. – 324 с.

126. Лукина Г. Н. Грецизмы с начальным о/а в языке древнерусских памятников XI–XIV веков / Г. Н. Лукина // Исследования по словообразованию и лексикологии древнерусского языка. – М. : Наука, 1969. – С. 187–193.

127. Лукина Г. Н. Драгоценные камни в Древней Руси / Г. Н. Лукина // Русская речь. – 1968. – № 5. – С. 8–13.

128. Лукина Г. Н. Названия одежды в древнерусском языке XI–XIV вв. / Г. Н. Лукина // Исследования по словообразованию и лексикологии древнерусского языка. – М. : Наука, 1978. – С. 221–256.

129. Лукина Г. Н. О признаках отдельных групп и подгрупп древнерусской лексики (XI–XIV вв.) / Г. Н. Лукина // Лексические группы в русском языке XI–XVII вв. – М. : Наука, 1991. – С. 12–23.

130. Лукина Г. Н. Предметно-бытовая лексика древнерусского языка / Галина Николаевна Лукина ; [ред. Л. П. Жуковская]. – М. : Наука, 1990. – 180 с.

131. Лукінова Т. Б. Створення „Етимологічного словника української мови” – важливий етап порівняльно-історичного вивчення слов’янської лексики / Т. Б. Лукінова // Мовознавство. – 2008. – № 2–3. – С. 25–39.

132. Львов А. С. Очерки по лексике памятников старославянской письменности / Андрей Степанович Львов. – М. : Наука, 1966. – С. 3–38.

133. Мазуров А. Б. Древнерусские кресты-энколпионы XII–XIII вв. из Коломны / А. Б. Мазуров // Русь в IX–XIV веках. Взаимодействие Севера и Юга. – М. : Наука, 2005. – С. 78–84.

134. Максимович М. О. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України / Михайло Олександрович Максимович ; [уклад., коротка біогр. та комент. П. Г. Марков]. – К. : Вищ. шк., 2004. – 502 с.

135. Маркова Е. М. Структурно-семантические и стилистические особенности общеславянской лексики русского языка (в сопоставлении с чешским языком) : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 „Русский язык” / Е. М. Маркова. – М., 1990. – 19 с.

136. Мароевич Е. Торгово-экономическая лексика в памятниках Древней Руси XI–XVII вв. в сопоставлении с сербскими источниками : дис. … канд. филол. наук : 10.02.01 / Елена Мароевич – М., 2004. – 194 с.

137. Мартынов В. В. Становление праславянского языка по данным славяно-иноязычных контактов / Виктор Владимирович Мартынов. – Минск : Ин-тут языкознания им. Якуба Коласа, 1982. – 116 с.

138. Мартынов В. В. Язык в пространстве и времени. К проблеме глотогенеза славян / Виктор Владимирович Мартынов. – 2-е изд. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 112 с.

139. Маслова Г. С. Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах XIX – нач. XX вв. / Галина Сергеевна Маслова. – М. : Наука, 1984. – 212 с.

140. Маслова Г. С. Народные одежды русских, украинцев и белорусов / Г. С. Маслова // Восточнославянский этнографический сборник. – М., 1956. – Т. XXXI. – С. 730–739.

141. Межжеріна Г. В. Людина в мовній картині світу часів Київської Русі / Ганна Валентинівна Межжеріна. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2006. – 448 с.

142. Межжеріна Г. В. Мовна картина світу часів Київської Русі (на матеріалах писемних пам’яток XI–XIII ст.) : автореф. дис. на здобуття наук.

ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Г. В. Межжеріна. – К., 2006. – 36 с.

143. Межжеріна Г. В. Польова організація лексики : історія дослідження (XIX–XX ст.) / Г. В. Межжеріна // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 22–30.

144. Межжерина Г. В. Прилагательные со значеним моральной оценки лица (на древнерусском хронологическом срезе) : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 „Русский язык” / А. В. Межжерина. – К., 1992. – 17 с.

145. Межжеріна Г. В. Синкретизм семантики давнього слова та східнослов’янські лексеми XI – XIII ст. / Г. В. Межжеріна // Проблеми зіставної семантики. – К., 2003. – Вип. 6. – С. 188–193.

146. Межжеріна Г. В. Структурна організація семантичних одиниць (поле – лексико-семантична група – слово) / Г. В. Межжеріна // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. – К., 2002. – Вип. 5. – С. 114–126.

147. Мейе А. Сравнительный метод в историческом языкознании / Антуан Мейе. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1954. – 100 с.

148. Мельничук А. С. Порядок слов и синтагматическое членение предложений в славянских языках. Краткая характеристика общих закономерностей / Александр Савич Мельничук. – К., 1958. – 64 с.

149. Мельничук О. С. Диглосія / О. С. Мельничук // Українська мова. Енциклопедія. – К. : Укр. енц. ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 141.

150. Меркулова В. А. О некоторых принципах этимологии названий растений / В. А. Меркулова // Этимология. – М., 1965. – С. 72–87.

151. Міфи України. За кн. Георгія Булашева „Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях” / [пер. Ю. Буряк]. – К. : Довіра, 2003. – 383 с.

152. Миронова Г. М. Названия одежды в древнерусском языке : автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. филол. наук : спец. 10.02.01 „Русский язык” / Г. М. Миронова. – К., 1978. – 21 с.

153. Миронова Г. М. Названия одежды в древнерусском языке : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Галина Михайловна Миронова. – К., 1978. – 205 с.

154. Михайловская Н. Г. Системные связи в лексике древнерусского книжно-письменного языка XI–XIV вв. (нормативный аспект) / Наталья Георгиевна Михайловская. – М. : Наука, 1980 – 253 с.

155. Мозолевський Б. М. Скіфський степ / Борис Миколайович Мозолевський . – К. : Наук. думка, 1983. – 198 с.

156. Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст. / Віктор Михайлович Мойсієнко. – Ж. : ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – 448 с.

157. Мотузенко Е. М. Этимология и семантика / Евгений Михайлович Мотузенко. – Кишинев : Vector, 2006. – 368 с.

158. Музей исторических драгоценностей УССР / [авт. сост. О. Д. Ганина]. – К. : Мистецтво, 1984. – 191 с.

159. Невойт В. И. Названия пищи и продуктов питания в древнерусском языке : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 „Русский язык” / В. И. Невойт. – К., 1986. – 23 с.

160. Невойт В. И. Названия пищи и продуктов питания в древнерусском языке : дис. … канд. филол. наук : 10.02.01 / Валентина Ивановна Невойт. – К., 1986. – 246 с.

161. Невойт В. І. Семантична реконструкція давньоруських лексем / В. І. Невойт // Мовознавство. – 1988. – № 5. – С. 54–58.

162. Нечитайло І. М. Метафоричне вживання дієслів фізичної дії у пам’ятках давньоруської писемності (X – п. пол. XIII ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / І. М. Нечитайло. – К., 1997. – 26 с.

163. Никитин М. В. Лексическое значение в слове и словосочетании / Михаил Васильевич Никитин. – Владимир : ВГПИ, 1974. – 222 с.

164. Никитин М. В. Основы лингвистической теории значения / Михаил Васильевич Никитин. – М. : Высш. шк., 1988. – 168 с.

165. Ніколаєва Т. Історія українського костюма / Тамара Ніколаєва. – К. : Либідь, 1996. – 176 с.

166. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / Василь Васильович Німчук. – К. : Вища шк., 1992. – 310 с.

167. Німчук В. В. Літературні мови Київської Русі / В. В. Німчук // Історія української культури. – Т. І. – К. : Наук. думка, 2001. – С. 905.

168. Німчук В. В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови / В. В. Німчук // Мовознавство. – 1998. – № 1. – С. 3–12.

169. О принципах и методах лингвостилистических исследований / [ред. О. С. Ахманова]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1966. – 184 с.

170. Обнорский С. П. „Русская Правда” как памятник русского литературного языка / Сергей Петрович Обнорский // Изв. АН СССР, Сер. 7 отд. общ. наук.– 1934. – №10. – С. 770–786.

171. Обнорский С. П. Очерки по истории русского литературного языка старшего периода / Сергей Петрович Обнорский. – М.–Л., 1946. – 199 с.

172. Общее языкознание. Методы лингвистического исследования / [ред. Б. А. Серебренников]. – М. : Наука, 1973. – 318 с.

173. Огієнко І. І. Історія української літературної мови / Іван Іванович Огієнко ; [упор. М. Тимошик]. – К. : Наша культура і наука, 2001. – 440 с.

174. Огуй А. Д. Тенденции развития прилагательных со значением „мужественный” в славянских языках (в сопоставлении с другими родственными и неродственными языками) / А. Д. Огуй // Актуальные проблемы исторической лексикологии и лексикографии восточнославянских языков. – Днепропетровск, 1988. – Ч. 1. – С. 149–150.

175. Одинцов Г. Ф. История русских названий лошадей (на материале памятников XI–XVII вв.) : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 „Русский язык” / Г. Ф. Одинцов. – М., 1970. – 25 с.

176. Озерова Н. Г. Лексическая и грамматическая семантика существительного / Нина Григорьевна Озерова. – К. : Наук. думка, 1990. – 192 с.

177. Олещук Т. В. Медицинская лексика в древнерусском книжно-письменном языке (наименования болезней и болезненных состояний) : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. филол. наук : 10.02.01 „Русский язык” / Т. В. Олещук. – К., 1983. – 21 с.

178. Отин Е. С. Избранные работы / Евгений Степанович Отин. – Донецк : Донеччина, 1997. – 470 с.

179. Очерки по сравнительной семасиологии германских, балтийских и славянских языков / [подгот. А. П. Непокупный, Н. Н. Быховец, В. А. Пономаренко и др.]. – К. : Довіра, 2005. – С. 14–38.

180. Паршак К. Д. Формування і розвиток термінології суконного виробництва в російській мові XVIII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 „Російська мова” / К. Д. Паршак. – К., 1993. – 17 с.

181. Патралова З. С. Номинация терминологических единиц (на материале общественно-политической терминологии XI–XIV веков) / З. С. Патралова // Актуальные проблемы исторической лексикологии и лексикографии восточнославянских языков. – Днепропетровск, 1988. – Ч. 2. – С. 161–162.

182. Пеняк П. С. Ремесло Київської Русі : Структура і організація / Павло Степанович Пеняк. – Ужгород, 1998. – 137 с.

183. Пеняк П. С. Социальная организация древнерусского ремесла X–XIII вв. : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. истор. наук : спец. 07.00.06 „Археология” / П. С. Пеняк. – К., 1985. – 19 с.

184. Передрієнко В. А. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. / Віталій Аркадійович Передрієнко. – К. : Наук. думка, 1976. – 418 с.

185. Пещак М. М. Розвиток давньоруського і староукраїнського наукового тексту / Марія Михайлівна Пещак. – К. : Українознавство, 1994. – 277 с.

186. Пещак М. М. Стиль ділових документів XIV ст. (структура тексту) / Марія Михайлівна Пещак. – К. : Наук. думка, 1979. – 270 с.

187. Пизани В. Этимология. История – Проблемы – Метод / Витторэ Пизани ; [ред. В. И. Абаев, пер. Д. Э. Розенталь]. – М. : Изд-во иностр. лит., 1956. – 188 с.

188. Півторак Г. П. Деякі методологічні проблеми дослідження етногенезу і глотогенезу східних слов'ян на сучасному етапі / Г. П. Півторак // Мовознавство. – 2010. – № 2–3. – С. 8–29.

189. Півторак Г. П. Звідки ми і наша мова / Григорій Петрович Півторак ; [ред. В. Г. Скляренко]. – К. : Наук. думка, 1993. – 206 с.

190. Півторак Г. П. Міфи і правда про трьох братніх народів зі спільної колиски (Про походження українців, росіян та білорусів) / Григорій Петрович Півторак. – К. : Рідна мова, 1998. – 63 с.

191. Півторак Г. П. Мовна ситуація в Київській Русі та її вплив на давньоруську периферію / Г. П. Півторак // Мовознавство. – 1997. – №4–5. – С. 3–10.

192. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов / Григорій Петрович Півторак. – К. : Академія, 2001. – 152 с.

193. Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови : історико-фонетичний нарис / Григорій Петрович Півторак ; [ред. В. Г. Скляренко]. – К. : Наук. думка, 1988. – 288 с.

194. Плотников Б. О. Внутрішня форма мовних одиниць / Б. О. Плотников // Мовознавство. – 1988. – № 5. – С. 9–16.

195. Плющ М. Лінгвістичний аналіз тексту / Марія Плющ // Лінгвістичний аналіз художнього тексту. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2007. – С. 5–6.

196. Плющ М. Я. Українська мова : довідник / М. Я. Плющ, Н. Я. Грипас. – К. : Рад. шк., 1990. – 255 с.

197. Покровский М. М. Избранные труды по языкознанию / Михаил Михайлович Покровский. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – 384 с.

198. Полубояринова М. Д. Крест с эмалью из болгара / Марина Дмитриевна Полубояринова // Древности славян и Руси. – М. : Наука, 1988. – С. 52–55.

199. Полюга Л. М. Українська абстрактна лексика XIV–XVII ст. / Левко Михайлович Полюга. – К. : Наук. думка, 1991. – 240 с.

200. Полякова Н. Н. История наименований напитков в русском языке XI–XVII вв. : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. филол. наук : 10.02.01 „Русский язык” / Н. Н. Полякова. – М., 1983. – 23 с.

201. Пономарів О. Лексика грецького походження в українській мові / Олександр Пономарів. – К. : Просвіта, 2005. – 128 с.

202. Попова З. Д. Лексическая система языка / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – В. : Изд-во Ворон. унив., 1984. – С. 19–36.

203. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике : в 2 т. / Александр Апанасович Потебня. – М., 1958–. –

204. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / Александр Апанасович Потебня. – М. : Просвещ., 1985. – Т. IV. – 319 с.

205. Потебня А. А. Мысль и язык / Александр Апанасович Потебня. – Харьков, 1926. – 207 с.

206. Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка / Александр Григорьевич Преображенский. – М., 1958. – 1284 с.

207. Прискока О. В. Назви християнських споруд у писемності Київської Русі / О. В. Прискока // Християнство й українська мова. – Львів, 2000. – С. 172–180.

208. Прискока О. В. Кирило-Мефодіївські традиції в мові давньоруської писемності / О. В. Прискока, В. Ю. Франчук // Мовознавство. – 2008. – № 2–3. – С. 111–123.

209. Прискока О. В. Нове в методиці дослідження лексики писемності давньокиївської доби / О. В. Прискока, В. Ю. Франчук // Мовознавство. – 1998. – № 2–3. – С. 134–145.

210. Прискока О. В. Словотворчість давніх східнослов'янських письменників на південнослов'янському мовному тлі / О. В. Прискока, В. Ю. Франчук // Мовознавство. – 2003. – № 2–3. – С. 74–85.

211. Проценко Б. Н. История названий животных в славянских языках : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.03 „Славянские языки" / Б. Н. Проценко. – Минск, 1985. – 19 с.

212. Пушкарева Н. Л. Женщины Древней Руси / Наталья Львовна Пушкарева. – М. : Мысль, 1989. – 286 с.

213. Радзієвська Т. В. Ціннісні орієнтації у семантиці мовних одиниць / Т. В. Радзієвська // Мовознавство. – 1996. – № 1. – С. 14–23.

214. Реформатский А. А. Введение в языковедение / Александр Александрович Реформатский. – 4-е изд., доп. – М. : Госполитиздат, 1947. – 647 с.

215. Реформатский А. А. Введение в языкознание / Александр Александрович Реформатский. – М. : Учпедгиз, 1955. – 400 с.

216. Романова Г. Я. Из истории русской метрологической лексики (*локоть, аршин*) / Г. Я. Романова // Вопросы словообразования и лексикологии древнерусского языка. – М., 1974. – С. 226–245.

217. Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янських мов / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 3–28.

218. Русанівський В. М. Історія української літературної мови / Віталій Макарович Русанівський. – К. : АркЕк, 2002. – 415 с.

219. Русанівський В. М. Історія української мови / В. М. Русанівський // Українська мова. Енциклопедія. – К. : Укр. енц. ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 236.

220. Русанівський В. М. Походження і розвиток східнослов'янських мов (до 1500-річчя заснування міста Києва) / Віталій Макарович Русанівський. – К. : Наук. думка, 1980. – 62 с.

221. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / Віталій Макарович Русанівський. – К. : Наук. думка, 1988. – 240 с.

222. Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси / Борис Александрович Рыбаков. – М. : АН СССР, 1948. – 803 с.

223. Рыбаков Б. А. Рождение Руси / Борис Александрович Рыбаков. – М. : АнФПринт, 2004. – 447 с.

224. Рябцева С. Древнерусский головной убор. Основные тенденции формирования / Светлана Рябцева. – СПб. : Нестор-история, 2005. – 384 с.

225. Селігей П. О. Внутрішня форма назв емоцій в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / П. О. Селігей. – К., 2001. – 20 с.

226. Селігей П. О. Внутрішня форма назв емоцій в українській мові / П. О. Селігей // Мовознавство, 2001. – № 1. – С.24–33.

227. Сергеев Ф. П. Русская дипломатическая терминология XI–XVII вв. / Федор Павлович Сергеев. – Кишинев : Карта молдовянеско, 1971. – 291 с.

228. Сергеева З. М. Народные названия курганов на Северо-востоке Белоруссии / З. М. Сергеева // Древности славян и Руси. – М. : Наука, 1988. – С. 67–69.

229. Серебренников Б. А. Об относительной самостоятельности развития системы языка / Борис Александрович Серебренников. – М. : Наука, 1968. – 127 с.

230. Скляренко В. Г. Русь і варяги : історико-етимологічне дослідження / Віталій Григорович Скляренко. – К. : Довіра, 2006. – 119 с.

231. Слободянюк Т. В. Слово у поетичному тексті / Т. В. Слободянюк // Актуальні питання мовознавства у світлі праць Б. О. Ларіна і Ф. П. Філіна : тези наук. конфер. – К., 1993. – С.125–126.

232. Смирницкий А. И. Объективность существования языка : материалы к курсам языкознания / Александр Иванович Смирницкий ; [ред. В. А. Звегинцева]. – М. : МГУ, 1954. – 32 с.

233. Смолина К. П. Лексика имущественной сферы в русском языке XI–XVII вв. / Ксения Павловна Смолина ; [ред. В. В. Лопатин]. – М. : Наука, 1990. – 208 с.

234. Соболевский А. И. Труды по истории русского языка / Алексей Иванович Соболевский. – М. : Яз. слав. к-ры, 2004. – 138 с. – (Классики отечественной философии).

235. Соколовская Ж. П. Проблема лексической синонимики в современной лингвистике / Жанна Павловна Соколовская. – Кишинев : Изд-во Кишин. унив., 1970. – 67 с.

236. Соколовская Ж. П. Система в лексической семантике (анализ семантической структуры слова) / Жанна Павловна Соколовская. – К. : Вищ. шк., 1979. – 192 с.

237. Солнцев В. М. Вариант / В. М. Солнцев // Лингвистический энциклопедический словарь. – М. : Сов. энц., 1990. – С. 80–81.

238. Сопоставительная грамматика русского и украинского языков / Г. Д. Басова, А. В. Качура, А. В. Кихно и др. ; [ред. Н. Г. Озерова]. – К. : Наук. думка, 2003. – 534 с.

239. Сороколетов Ф. П. История военной лексики в русском языке XI–XVII вв. / Федор Павлович Сороколетов. – Л. : Наука, 1970. – 389 с.

240. Соссюр Ф. де Курс загальної лінгвістики / Фердінанд де Соссюр. – К. : Основи, 1998 – С. 266–278.

241. Соссюр Ф. де Курс общей лингвистики / Фердинанд де Соссюр. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.

242. Состав и структура словаря. Общая характеристика словаря // СДРЯ. – Т. I. – М. : Русск. яз., 1988. – С. 7–14.

243. Степанов Ю. С. Основы общего языкознания / Юрий Сергеевич Степанов. – М. : Просвещ., 1975. – 271 с.

244. Стернин И. А. Лексическое значение слова в речи / Иосиф Абрамович Стернин. – В. : Изд-во Ворон. унив., 1985. – 172 с.

245. Стернин И. А. Проблемы анализа структуры значений слова / Иосиф Абрамович Стернин. – В. : Изд-во Ворон. унив., 1979. – 146 с.

246. Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах (основные семантические процессы) / Александр Анисимович Тараненко. – К. : Наук. думка, 1989. – 256 с.

247. Тараненко О. О. Варіанти / О. О. Тараненко // Українська мова. Енциклопедія. – К. : Укр. енц. ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 62–63.

248. Тараненко О. О. Внутрішня форма слова / О. О. Тараненко // Українська мова. Енциклопедія. – К. : Укр. енц. ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 84–85.

249. Тараненко О. О. Лексичне значення / О. О. Тараненко // Українська мова. Енциклопедія. – К. : Укр. енц. ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 307.

250. Тараненко О. О. Полісемія / О. О. Тараненко // Українська мова. Енциклопедія. – К. : Укр. енц. ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 502–503.

251. Тараненко О. О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (на загальнослов'янському тлі) / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 2008. – № 2–3. – С. 159–189.

252. Тищенко О. В. Обрядова семантика слов'янських мов у зіставно-типологічному аспекті : автореф. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.15 „Загальне мовознавство" / О. В. Тищенко. – К., 2001. – 32 с.

253. Ткаченко О. Б. До ідеологічних основ української нації і української мови / О. Б. Ткаченко // Мовознавство. – 2010. – № 2–3. – С. 49–54.

254. Ткаченко О. Б. Запозичені слова / О. Б. Ткаченко // Українська мова. Енциклопедія. – К. : Укр. енц. ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 194.

255. Ткаченко О. Б. Сопоставительно-историческая фразеология славянских и финно-угорских языков / Орест Борисович Ткаченко. – К. : Наук. думка, 1979. – 300 с.

256. Ткаченко О. Б. Українська мова і мовне життя світу / Орест Борисович Ткаченко. – К. : Спалах, 2004. – 272 с.

257. Ткаченко О. Б. Українська фонетика на історико-етимологічному тлі / О. Б. Ткаченко // Мовознавство. – 1998. – № 2–3. – С. 15–25.

258. Толочко П. П. Древняя Русь / Петр Петрович Толочко. – К. : Наук. думка, 1987. – 248 с.

259. Толочко П. П. Київська Русь / Петро Петрович Толочко. – К. : Альтернатива, 1998. – Т. IV. – С. 1–352.

260. Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь / Петр Петрович Толочко. – К. : Абрис, 1999. – 200 с.

261. Толстой Н. И. История и структура славянских литературных языков / Никита Ильич Толстой. – М. : Наука, 1988. – 239 с.

262. Толстой Н. И. К реконструкции семантики и функции некоторых славянских изобразительных и словесных символов и мотивов / Н. И. Толстой // Фольклор и этнография. Проблемы реконструкции фактов традиционной культуры : сб. научн. трудов. – Л., 1990. – С. 39–76.

263. Толстой Н. И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Никита Ильич Толстой. – М. : Индрик, 1995. – 512 с.

264. Топоров В. Н. Исследования по этимологии и семантике / Владимир Николаевич Топоров. — М. : Яз. слав. культ., 2004. – 707 с.

265. Трубачев О. Н. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов / Олег Николаевич Трубачев. – М. : Изд-во Ин-та антропол. и этнол. РАН, 1998. – 448 с.

266. Трубачев О. Н. Реконструкция слов и их значений / О. Н. Трубачев // Вопросы языкознания. – 1980. – № 3. – С. 3–14.

267. Трубачев О. Н. Ремесленная терминология в славянских языках / Олег Николаевич Трубачев. – М. : Наука, 1966. – 415 с.

268. Трубачев О. Н. Серебро / О. Н. Трубачев // Восточнославянское и общее языкознание. – М. : Наука, 1978. – С. 95–102.

269. Трубачев О. Н. Этимологический словарь славянских языков (праславянский лексический фонд). Проспект. Пробные статьи / Олег Николаевич Трубачев. – М. : АН СССР, 1963. – 92 с.

270. Українська минувшина : ілюстрований етнографічний довідник / [редкол. А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюр, Т. В. Космічна та ін.]. – К. : Либідь, 1993. – 256 с.

271. Українська мова. Енциклопедія / [редкол. В. М. Русанівський та ін.]. – К. : Укр. енц. ім. М. П. Бажана, 2004 – 824 с.

272. Успенский Б. А. Избранные труды. Общее и славянское языкознание / Борис Андреевич Успенский. – 1996. – Т. III. – 800 с.

273. Успенский Б. А. Языковая ситуация Киевской Руси и ее значение для истории русского литературного языка : доклад на IX Междунар. съезде славистов / Борис Андреевич Успенский. – М., 1983. – 144 с.

274. Уфимцева А. А. Лексическое значение / Анна Анфилофьевна Уфимцева ; [ред. Ю. С. Степанов]. – М. : Наука, 1986. – 240 с.

275. Уфимцева А. А. Опыт изучения лексики как системы (на материале англ. яз.) / Анна Анфилофьевна Уфимцева. – М. : АН СССР, 1962. – 287 с.

276. Уфимцева А. А. Слово в лексико-семантической системе языка / Анна Анфилофьевна Уфимцева. – М. : Наука, 1968. – 272 с.

277. Федорчук О. С. Народні прикраси з бісеру Західної України XIX – першої пол. XX століття (історія, технологія, типологія, художні особливості) : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. мистецтвознавства : спец. 17.00.06 „Декоративне і прикладне мистецтво” / О. С. Федорчук. – Л., 2004. – 20 с.

278. Федорчук О. С. Українські народні прикраси з бісеру / Олена Степанівна Федорчук. – Л. : Свічадо, 2007. – 120 с.

279. Филин Ф. П. Историческая лексикология русского языка. Проспект / Федот Петрович Филин ; [ред. В. Я. Дерягин]. – М. : Наука, 1984. – 175 с.

280. Филин Ф. П. О лексике древнерусского языка / Ф. П. Филин // Вопросы языкознания. – 1982. – № 3. – С. 13.

281. Филин Ф. П. О лексико-семантических группах слов / Ф. П. Филин // Езиковедскиі изъследования в чест на академик Стефан Младенов. – София, 1957. – С. 523–538.

282. Филин Ф. П. О свойствах и границах литературного языка / Ф. П. Филин // Вопросы языкознания. – 1975. – № 6. – С. 3–12.

283. Филин Ф. П. Образование языка восточных славян / Федот Петрович Филин. – М.–Л. : АН СССР, 1962. – С. 83–129.

284. Филин Ф. П. Очерки по теории языкознания / Федот Петрович Филин. – М. : Наука, 1982. – 336 с.

285. Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и беларусского языков : историко-диалектологический очерк / Федот Петрович Филин. – 2-е изд., стереот. – М. : КомКнига, 2006. – 656 с.

286. Фомина Л. Ф. История русской астрономии (названия созвездий) : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Людмила Федоровна Фомина. – Одесса, 1981. – 217 с.

287. Фортунатов Ф. Ф. Избранные труды : в 2 т. / Филипп Федорович Фортунатов. – М., 1957–. –

288. Франчук В. Ю. Киевская летопись. Состав и источники в лингвистическом освещении / Вера Юрьевна Франчук. – К. : Наук. думка, 1986. – 186 с.

289. Харченко В. К. К проблеме развития лексических значений слова / В. К. Харченко, И. А. Стернин // Семантические процессы в системе языка. – В. : Изд-во Ворон. унив., 1984. – С. 9–18.

290. Хруцкая Н. В. Вариантность в морфологии. Родовые варианты имен существительных / Н. В. Хруцкая ; [ред. Е. С. Снитко] // Слово. Символ. Текст. – К., 2006. – С. 275–284.

291. Хруцкая Н. В. К вопросу о вариантах языкового знака в современном русском языке / Н. В. Хруцкая // Система і структура східнослов’янських мов. – К. : Знання України, 2005. – С. 268–284.

292. Хруцкая Н. В. Конкуренция сосуществующих вариантов языковых единиц в процессе эволюции литературной нормы (лингвопрогностический аспект) / Наталья Владимировна Хруцкая. – К. : Освита Украины, 2008. – 72 с.

293. Худаш М. Л. Украинская антропонимия XIV – начала XIX вв. /мужские именования/ : автореф. на соиск. уч. степени доктора филол. наук : спец. 10.02.02 „Языки народов СССР (украинский язык)” / М. Л. Худаш. – Ужгород, 1980. – 43 с.

294. Чепіга І. П. Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам’ятка української мови / І. П. Чепіга // Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. – К., 2001. – С. 13–54.

295. Черепанова О. А. Варианты слов в лексической системе одного автора / Ольга Александровна Черепанова. – М. : Высш. шк., 1975. – С. 78–79.

296. Черниш Т. О. Компаративно-зіставне дослідження слов’янської лексики у контексті етимологічних гнізд із близькозначними коренями / Т. О. Черниш // Мовознавство. – 1998. – № 2–3. – С. 168–179.

297. Черниш Т. О. Слов’янська лексика в історико-етимологічному висвітленні (гніздовий підхід) / Тетяна Олександрівна Черниш. – К. : КНУ ім. Т. Шевченка, 2003. – С. 29.

298. Чікало М. І. Назви кольорів у пам’ятках української мови XIV–XVIII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10. 02. 02 „Українська мова” / М. І. Чікало. – Львів, 1994. – 21 с.

299. Чмир О. Р. Лексика права у старослов’янській та давньоруській мовах : семантична мотивованість, шляхи концептуалізації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.03 „Слов’янські мови” / О. Р. Чмир. – К., 2005. – 20 с.

300. Чмир О. Р. Лексика права у старослов’янській та давньоруській мовах: семантична мотивованість, шляхи концептуалізації : дис. … канд. філол. наук : 10.02.03 / Олена Романівна Чмир. – К., 2005. – 179 с.

301. Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка / Николай Максимович Шанский. – М. : Просвещ., 1964. – 316 с.

302. Шахматов А. А. Историческая морфология русского языка / Алексей Александрович Шахматов. – Минск : ГУПИ МП РСФСР, 1957. – 400 с.

303. Шахматов О. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам’ятників письменської староукраїнщини XI–XIII ст. / О. Шахматов, А. Кримський // Укр. АН ; Збірник історично-філол. відділу № 12. – К., 1924. – С. 7.

304. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Юрій Шевельов ; [пер. з англ. С. Вакуленко]. – Жовква, 1924. – С. 7–14.

305. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Юрій Шевельов ; [пер. з англ. С. Вакуленко]. – Жовква, 1979. – С. 55.

306. Шевченко В. Т. Походження та семантичний розвиток української лексики, пов’язаної з весіллям : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Вікторія Тарасівна Шевченко. – К., 1998. – 186 с.

307. Шевченко Л. Л. Мотиваційні основи та базові моделі семантичного процесу термінологізації (на матеріалі словника української мови в 20-ти томах) / Л. Л. Шевченко, Л. М. Томіленко // Мовознавство. – 2010. – № 1. – С. 76–85.

308. Шмелев Д. Н. Русский язык и внеязыковая действительность / Дмитрий Николаевич Шмелев. – М. : Яз. слав. к-ры, 2002. – 496 с.

309. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка) / Дмитрий Николаевич Шмелев. – М. : Наука, 1973. – 210 с.

310. Шмелев Д. Н. Очерки по семасиологии русского языка / Дмитрий Николаевич Шмелев. – М. : Просвещ., 1964. – 244 с. – (научное издание).

311. Шовкопляс І. Г. Археологічні дослідження на Україні (1917–1957) / Іван Гаврилович Шовкопляс. – К. : АН УРСР, 1957. – 425 с. – (огляд вивчення археологічних пам’яток).

312. Шрамм А. Н. Очерки по семантике качественных прилагательных (на материале русского современного языка) / Александр Николаевич Шрамм. – Л. : ЛГУ, 1979. – 134 с.

313. Щапов Я. Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси / Ярослав Николаевич Щапов. – М. : Наука, 1972. – 39 с.

314. Щерба Л. В. Избранные работы по языкознанию и фонетике / Лев Владимирович Щерба. – Л. : Изд-во Ленингр. унив., 1958. – Т. I. – 182 с.

315. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность / Лев Владимирович Щерба. – М. : ЛКИ, 2008. – 428 с.

316. Этимология русских диалектных слов / [ред. А. К. Матвеев]. – Свердловск, 1978. – 194 с.

317. Язык как системно-структурное образование / [ред. В. М. Солнцев]. – 2-е изд., доп. – М. : Наука, 1977. – 341 с.

318. Языковая номинация (виды наименований) / [ред. Б. А. Серебренников]. – М. : Наука, 1977. – 357 с.

319. Якобсон Р. О. Избранные работы / Роман Осипович Якобсон ; [сост. В. А. Звегинцев]. – М. : Прогресс, 1985. – 455 с.

320. Карбункул [Електронний ресурс] // Словари и энциклопедии на Академике. – Режим доступу до статті : http:/dic.academic.ru/dic.nsf/enc2p/253938

321. Карбункул [Електронний ресурс] // Словари и энциклопедии на Академике. – Режим доступу до статті : http:/dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/49412

322. Фарсис [Електронний ресурс] // Словопедия. Полная популярная библейская энциклопедия.– Режим доступу до статті : http:/www.slovopedia.com/13/212/1008813.html

323. Benthem J. Linguistic Universals in Logical Semantics // Johan van Benthem // Semantic universals and universals semantic. – Berlin, New-York : Foris. Publ., 1991. – P. 17–36.

324. Geeraerts D. Cognitive restrictions on the structure of semantic change / Dirc Geeraerts // Trends in the linguistic. – Berlin : Mouton, 1985 – P. 127–154.

325. Jackendoff R. Semantics and Cognition / Ray Jackendoff. – Cambridge, 1983. – 263 p.

326. Jackendoff R. Semantic Structures / Ray Jackendoff. – Cambridge, 1990. – 320 p.

327. Lehrer A. The influence of semantic fields on semantic change // Trends in the linguistic. – Berlin : Mouton, 1985 – P. 283–297.

328. Murphy M. Semantic relations and the lexicon / M. Lynne Murphy. – Cambridge, 2003. – 278 p.

РЕЄСТР ДОСЛІДЖУВАНИХ НАЗВ ПРИКРАС

1. *адамантинъ*……163–166
2. *адамантистъ*……...163–166
3. *адамантъ*……..163–166
4. *адамасъ*……163–166
5. *акинтъ*……..166–168
6. *акинфъ*……..166–168
7. *акунтъ*……..166–168
8. *аламъ*……121–122
9. *амhфустонъ*……183–184
10. *аметист*……...183–184
11. *аметоусонъ*……..183–184
12. *амефистъ*……183–184
13. *амефусакии*……..183–184
14. *амъфусии*……..183–184
15. *анотракъсъ*……..168–169
16. *антраксъ*……..168–169
17. *ануфраксъ*……168–169
18. *анфраксъ (анъфраксъ, анъфракъсъ)*……..168–169
19. *ахатинь*……184–185
20. *ахатисъ*……184–185
21. *ахатъ*…….....184–185
22. *бармы*……122–124
23. *бисеръ*……...196–199
24. *благоукрашень~* ……77–78
25. *богатьство* ……78–80
26. *варилионъ* ……169–170
27. *вирелъ* ……...169–170
28. *вирилионъ* ……169–170

29. *вирулионъ* ……169–170
30. *гривна* ……..……..103–108
31. *добродѣтель* ……..……..80–82
32. *доброта*……80–82
33. *жемцоугъ*……..191–196
34. *жемчоугъ*……..191–196
35. *женчоугъ*……..191–196
36. *жомчоугъ*……191–196
37. *жоуковина*……88–90
38. *злато*……148–153
39. *злото*……148–153
40. *змарагдъ* ……..170–172
41. *золото*……...148–153
42. *измарагдъ*……170–172
43. *изморагдъ*……170–172
44. *исмарагдъ*……170–172
45. *камѣнь*……..158–162
46. *камени~* ……158–162
47. *камыкъ*……..158–162
48. *капторга* ……..…141
49. *кармакаулъ*……...172–173
50. *кольце*……91–93
51. *коузнь (кизнь)* ……..…84–85
52. *красота*……82–84
53. *кълътъкъ* ……130–131
54. *лѣпота* ……..…85–86
55. *лалъ*……173–174
56. *легуринъ*……174
57. *ливирионъ*……..169–170

58. *лигоурионъ (лигурионъ)*……...…174
59. *магнитъ*……185–186
60. *манисто* …….……..108–111
61. *монисто* ……...108–111
62. *обедь*……96–99
63. *ободъ*……96–99
64. *обр*и*чь*……99–102
65. *огърли~ (огръли~)*……111–113
66. *ожерели~* ……111–113
67. *ониксъ*……...187
68. *онухионъ*……...187
69. *пазнонъ*……178
70. *памфиръ*……175
71. *паньзии*……..178
72. *паталь* ……..125–126
73. *перепелъ*……124
74. *переперъ*……....124
75. *петала*……...125–126
76. *петало*…….…..125–126
77. *петаль* …….…125–126
78. *пленица* …….…113–114
79. *по"съ* ……...134–138
80. *притъкъ* ……...114–115
81. *пърстьнь (прьстьнь, перстень)* ……93–96
82. *ремени~* ……...138–140
83. *ремень* ……..138–140
84. *рознизано* ……115–116
85. *с*и*ст*и*гъ (с*и*стогъ, с*и*ст*и*га)* …….……126
86. *самфиръ (самъфиръ)* …….…175–177

87. *сапфиронъ* ……...175–177

88. *сапфиръ (сапъфиръ)* ……...175–177

89. *сардикъ* ……188–189

90. *сардионъ (съардион)* …….…..188–189

91. *сардоникии* ……..189–190

92. *сардонихъ* ……189–190

93. *серебро* …….154–157

94. *серьга* ……...131–132

95. *сребро (срhбро, съребро, сьребро)* ……...154–157

96. *тимпазии* …….177–178

97. *татаиръ* ……..140–141

98. *топазии* ……177–178

99. *топазионъ* ……177–178

100. *трhсна (тресна, трhзна)* …….116–117

101. *трhсновитица* ……116–117

102. *трhснъ (треснъ)* ……116–117

103. *уакинфъ* ……167

104. *уакинтъ* ……...167

105. *уакунтъ* ……167

106. *Изорочи~* …….74–75

107. *Изорочь* ……74–75

108. *Изоръ* ……74–75

109. *Украшени~* ……75–76

110. *Исер#зь* …….……..133

111. *Итварь* ……....76–77

112. *фарсисъ* ……178–179

113. *хроусталь* ……190

114. *хрусолифъ* ……179–180

115. *цата (ц#та)* ……126–128

116. *чепочька* ……..……117–120

117. *чепъчька (чепьчька)*…….117–120

118. *чепь* ……...117–120

119. *"хить*……...…….180–181

120. *"хонть*……..180–181